

A124458

Molnár Miklós - Nagy László

**Reformátor vagy forradalmár
volt-e Nagy Imre?**

A 124458

Molnár Miklós - Nagy László

**Reformátor vagy forradalmár
volt-e Nagy Imre?**

154458

A Magyar Füzetek kiadása - Párizs

Eredeti kiadás:

Miklós Molnár et László Nagy, *Imre Nagy, réformateur ou révolutionnaire ?* Librairie E. Droz, Genève — Librairie Minard, Paris, 1959, Publications de l'Institut Universitaire de Hautes Etudes Internationales, no. 33.

Első magyar kiadás:

Molnár Miklós — Nagy László, *Két világ közt. Nagy Imre útja*, Brüsszel, Nagy Imre Politikai és Társadalomtudományi Intézet, 1961. (Rövidített változat.)

Második magyar kiadás: 1983.

© Molnár Miklós - Nagy László, 1983.

Megrendelhető: Dialogues Européens
12, rue Drouet Peupion, F-92240 Malakoff, Franciaország

A124458

JATE Egyetemi Könyvtár

J000056131

ADALÉKOK AZ ÚJABBKORI MAGYAR TÖRTÉNELEMHEZ

2

Szerkesztői Munkaközösség:

Párizs:

Kemény István
Kende Péter

New York:

Király Béla

ELŐSZÓ A MÁSODIK MAGYAR KIADÁSHOZ

Könyvünk megírása óta csaknem huszonöt év telt el. Főszereplője, Nagy Imre halott, s a börtönben írt utolsó feljegyzései aligha kerülnek egyhamar történetíró kezébe. Mellékszereplői közül nem egy közzétette emlékiratait, anélkül azonban, hogy jelentős mértékben módosította volna Nagy Imréről egykor alkotott képünket. Mások, mint Kádár János, leírásunk számos homályos pontját megvilágíthatnák, csakúgy mint a Szovjetunió egykori fiatal budapesti nagykövete, Juri Andropov, akinek egy intésére ma fontos levél-tárak nyílhatnak meg. Minderre kevés a remény. A könyv szerzői némi elégtétellel hivatkozhatnak Pascal mondására: minden történetíró gyanús, kivéve amelyik a maga korát írja le...

Huszonöt évvel ezelőtt mégis kétségekkel küzdve fogtunk hozzá munkánk megírásához. Kételyeink nem voltak indokolatlanok. Számos perdöntő adat nem volt a kezünkben. Hiányzott a történelmi távlat is: ki tudhatta, merre visz Magyarország útja, mi-féle tények helyezhetik új megvilágításba könyvünk főszereplőit. Összehasonlítási alapunk sem igen volt. Egy évtizeddel a csehszlovák reformmozgalom, két évtizeddel az új lengyel forradalom előtt Nagy Imrét hogyan is lehetett volna összevetni azokkal — egy Dubcekkal, egy Walesával —, akikkel most már együtt szerepel a történelem arcképcsarnokában?

Nagy Imrét nem egyszer « magányos embernek » írjuk le ebben a munkánkban. Utat nyitónak, új utat álmodónak. E tekintetben nem tévedtünk: a maga nemében egyedülálló volt és maradt.

Könyvünkben azonban tárgyi tévedések is vannak, szemléletben sem mindig felel meg mai látásmódunknak. Ingadozik a mérleg. Mások bizonyára egyebet is beledobnának a hibák és hiányosságok serpenyőjébe.

Habent sua fata libelli... Könyvünk újrányomása mellett végül is nem csupán a magunk érvei hadakoznak, hanem az egymás utáni kiadások körülményei is.

Munkánk első kiadása 1959-ben jelent meg franciául, a genfi Institut Universitaire de Hautes Etudes Internationales könyvsorozatában, a genfi Droz és a párizsi Minard kiadóknál. Két évre rá

a brüsszeli Nagy Imre Intézet magyar nyelven adta ki könyvünk rövidített változatát « Két világ közt. Nagy Imre útja » címmel.

A francia és a magyar kiadás eltérései nem csupán a rövidítéseknek tulajdoníthatók. Az igazság az, hogy az egyik szerző eredetileg magyarul írt, a másik franciául, aztán a második franciára fordította szerzőtársa magyar nyelvű szövegét. Mire azonban a magyar kiadásra került sor, az eredeti szöveg úton-útfélen elkallódott, s ezúttal az első szerző fordította vissza magyarra az egész kéziratot... E sorozatos viszontagságok, a bosszúság mellett, talán azzal az előnnyel jártak, hogy a könyv egységesebb lett.

Mindezek után két évtizeddel érte a szerzőket a Magyar Füzetek szerkesztői kollégiumának megtisztelő javaslata, hogy ezt a régóta elfogyott könyvet újra kiadja. Amilyen örömmel adtuk beleegyezésünket, olyan gondot okozott a kérdés, hogyan helyesbítsük a tévedéseket, s hogyan módosítsuk a revízióra vagy kiegészítésre szoruló részeket.

Három lehetőség merült fel. A könyv teljes átdolgozása. A nagyobb hibák kijavítása a szövegben, illetve lábjegyzetek formájában. Végül: a szöveg változatlan utánnyomása.

Munkánk átdolgozására nem vállalkozhattunk. Az elmúlt két évtized folyamán mindkét szerző több alkalommal is kifejtette nézeteit a kelet-európai országokról, a magyar forradalomról, magáról Nagy Imréről is. Új könyvünk tehát valószínűleg nem lenne valóban új, nem sokat adna hozzá a magunk és más szerzők tényanyagához és elemzéséhez. A középmezőny, amely néhány szövegmódosításra és lábjegyzetre korlátozódott volna, technikai okokból kellett elvetnünk. A harmadik megoldást választva munkánkat minden változtatás nélkül adjuk az olvasó kezébe, e rövid bevezetővel és kiegészítő jegyzettel ellátva. A leg súlyosabbnak ítélt tárgyi hibákat e jegyzetben jelezzük a könyv végén.

Eljárásunk bizonyára tökéletlen és joggal bírálható. Munkánk, úgy érezzük, így hitelesebb. Ilyennek láttuk Nagy Imrét 25 évvel ezelőtt. Ezt a képet kívántuk átadni, hibáival és hiányosságaival együtt, tanúságtételként a mai magyar olvasónak.

Genf, 1983. május 12

Molnár Miklós — Nagy László

ELŐSZÓ

1958 június 17-ének hajnalán valamelyik budapesti börtön őrei egy 62 éves férfit kísérték a bitófa alá: Nagy Imrét. Életéből — melyet a hóhér keze kioltott — négy évtizedet a kommunista párt szolgálatának szentelt. Az előző napon ki mondott ítélet szerint Nagy ellenforradalmi összeesküvést szervezett és vezetett, hogy megdöntse a magyarországi kommunista rendszert. Ő maga — valószínűleg utolsó lehetetlenségig — kommunistának vallotta és hitte magát.

Midőn másnap reggel a közvélemény megtudta a hírt, egészen különös és váratlan módon reagált. A legszélsősége sebb sztálinistákat és fasisztákat kivéve mindenki, jobb- és baloldaliak egyaránt, összetalálkoztak Nagy Imre holtteste felett. Saját halottját látta benne majd az egész emberiség. Meggyőződéses kommunistáktól a nem kevésbé meggyőződéses anti-kommunistákig, hatalmas gyászoló tömeg tisztelte benne nemcsak a vérbefojtott magyar forradalom, de az egyetemes szabadság mártírját is. Az általános megdöbbenés és felháborodás orkánjába olyan különböző hangok vegyültek, mint Jean-Paul Sartre és Denis de Rougemonté. Kommunista újságok, mint a Borba, elítélték a politikai gyilkosságot, de hasonlóképpen reagált a Figaro is. Tiltakozott Tito marsall, de tiltakozott Adenauer kancellár is, és bizonyára nem ugyanazon okok miatt.

Ítélni Nagy Imre felett, bármilyen kritérium alapján, kényelmes és könnyű vállalkozás, de megérteni őt sokkal nehezebb. Az új-sztálinisták szemében árulónak tűnik; az úgynevezett nemzeti kommunisták szemében olyan embernek, aki osztozott eszmékben; a szociáldemokraták reformátort látnak benne, s még polgári demokraták is tartanak vele valamiféle szellemi rokonságot, amelyről ugyan ő maga nem igen tudott. A fasiszták — bár más indítékokból — a sztálinistákkal egy utat járnak, mondván, hogy Nagy Imre kommunista volt, aki megérdemli sorsát. De hogy lehet valaki egy személyben áruló és mártír, reformátor és forradalmár? Ki volt valóban Nagy Imre? Csak akkor felelhetünk e kérdésre, ha megvizsgáljuk, kit árult el, s milyen eszmének lett mártírjává, ha elemezzük újat hozó koncepcióit, ha meghatározzuk,

ki ellen lázadt fel, s ha belehelyezzük életét és munkásságát a kor sokszínű keretébe, az egymást követő, rohanó események sodrába. Ezt az analízist szeretnénk elvégezni.

Tudjuk, korunknak ennyire vitatott személyiségét jellemezni nagyratörő vállalkozás. A távlat hiánya megnehezíti a tisztánlátást. Nagy Imre esetében e nehézségekhez még egy probléma járul: egyéniségének bonyolult volta, amely szinte magában foglalja és kifejezi korunk legfőbb ellentmondásait. Ha csupán szembeállítjuk egymással az elszáratott, ellentmondó ítéleteket, még semmit sem tudunk.

Nemcsak forradalom alatti szerepe és mártír-halála felelős az ellentmondó magyarázatokért. Egész élete, egész politikai pályafutása ellentmondásokból áll és éppen ezért a kommunista kérdések nyugati szakértőinek sohasem sikerült elhelyezni személyét Közép- és Kelet-Európa megszokott politikai kategóriáiban.

Amikor 1953-ban először jutott jelentősebb politikai szerephez, miniszterelnök lett és bátor reformokhoz fogott, azonnal kész volt a képlet: Nagy a „magyar Malenkov”. Amikor kiderült, hogy Nagy, bár a csatlósországokban érvényes szabályok szerint Moszkva akarataiból nyerte el posztját, — mégis önállóbb politikus és eredetibb újító, mint amilyennek képzelték, — egyszerre a magyar Tito alakját vélték felfedezni benne. Még később, 1956-ban, midőn Tito, Moszkvával megbékélve, beleegyezett, hogy a sztálinista Gerő irányítsa a magyar bárkát a szocializmus távoli vizei felé, de egyidejűleg fellángoltak a lengyel nemzeti függetlenségi törekvések, Nagy Imre a szakértők szemében „magyar Gomul-kává” lett.

Ezek a leegyszerűsítő véleményalkotások nemcsak az analízis nehézségeit bizonyítják, hanem azt is, hogy Nagy Imre, a szocialista világ körén belül is, különleges helyet foglalt el. A „magyar Malenkov”, ... „Tito”, ... vagy „Gomulka” ... öntőformáiba az ő emberi és politikai egyéniségének sajátos ötvöze nem fér bele. Nagy egy mesterségesen megmérévített politikai életet próbált mozgásba hozni, hogy azt a mind forradalmibb nemzeti törekvésekhez igazítsa. A nemzeti törekvéseket viszont a politikai tehetetlenségi erő által megszabott lehetőségekhez akarta mérsékelni. Egyszemélyben volt vezére is, fékezője is a magyar forradalomnak. Volt, ha úgy tetszik

„bomlasztója”, de egyben utolsó védelmezője is pártjának. Szellemi hatásával egyik előkészítője volt október 23-ának, de mégis nagyobb megdöbbenéssel fogadta a robbantást, mint bárki más. Magyarsága a függetlenségi harc élére állította; józansága, éleslátása és parthűsége azonban őt avatta a Szovjetunióval való békés megegyezés és jószomszédság pró-kátorává.

Azt hisszük, ennyi ellentmondás és nehézség láttán az olvasó megbocsátja munkánk tökéletlenségét. Hozzá kell tennünk még azt is, hogy a dokumentációs anyag egy része ma még elérhetetlen levéltárak mélyén fekszik.

E nehézségek ellenére mégis munkára ösztönzött bennünket meggyőződésünk, hogy tanulmányunkban a történelmi távlat hiányát és a dokumentáció elégtelenségét bizonyos előnyök legalább részben kiegyenlíthetik. Ma még kisebb erőfeszítést követel, mint majd a jövőben, az események s a kor levegőjének érzékeltetése, hiszen magunk is átértük ezt a korszakot. Lehetőségünk volt megkérdezni számos szemtanút; egybevetni a kapott értesüléseket más tanúságtételekkel; és ellenőrizni, lemérni értékítéleteinket, semleges, szenvedélytől mentes megfigyelők véleményével állítva szembe őket.

Mások kiigazítják majd elemzéseinket és kiegészítik megfigyeléseinket. Mi megelégszünk azzal, ha munkánk kiindulópontul szolgálhat a jövő történetíróinak jobb s teljesebb műveihez.

Ami módszerünket illeti: elkerülhetetlen volt számos olyan összefüggés elhanyagolása és olyan értesülés elhagyása, melyek a tárggyal nem álltak közvetlen kapcsolatban. Ez a könyv nem a magyar forradalom és előzményeinek története. Tudatosan csak Nagy Imre szerepének vizsgálatára szorítkozunk, aki ennek a történelmi korszaknak csupán egyik szereplője volt.

Végül köszönetünket fejezzük ki mindazoknak, akik értesüléseikkel, gondolataikkal, kritikai megjegyzéseikkel megkönnyítették munkánkat. Így a genfi Institut Universitaire de Hautes Études Internationales-nak és mindenekelőtt igazgatójának, Jacques Freymond-nak, aki e könyv megírására ösztönzött, segített, tanácsaival támogatott és bátorított bennünket munkánk egész tartama alatt.
Genf, 1959. április

NAGY IMRE ÉLETRAJZA

Egy kommunista sem ura saját életének. Minél magasabbra emelkedik a ranglétrán, annál inkább alá kell rendelnie magát a pártérdekeknek és a pártfegyelemnek. E feltétel nélküli odaadásnak s önfeláldozásnak nem egy tragikus példáját ismerjük. Láttuk a Rajkokat és a Kosztovokat, akik ártatlanságuk teljes tudatában hideg fővel léptek a bitófa alá, hogy öngyilkosságuk a „magas pártérdekek” oltárán meggyorsítsa a szocializmus építését.

De ha igaz, hogy egyetlen vezető kommunista sem ura saját életének, akkor még inkább igaz, hogy nincsen saját életrajza. Az elmúlt 42 esztendő során megismerhettük a marxista-leninista történetírást — hogy mást ne mondjunk — hajlékonyságát. Ámuló szemünk előtt játszódott le Sztálin, Rajk, Kun Béla és mások életrajzának különös színváltozása.

Nagy Imre meghalt. Kivégezték. Vajon rehabilitálják-e egykor őt is haló poraiban, miként honfitársait, akiket „a kommunizmus ügyéért” öltek meg? Ki tudja... Ma inkább azt látjuk, hogy gyökerestül kiirtanak mindent, ami Nagy Imre emlékét idézné. S nem is elsőízben. Nagy — e visszaeső eretnek — már 1949-ben és 1955-ben is hasonló szankciók áldozata volt. A „Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához” című 1953-54-ben szerkesztett s 1954-55-ben kiadott ötkötetes könyvben például még megtalálhattuk Nagy Imre nevét, cikkeit és beszédeit, a többi között bátor felszólalását a Horthy bíróság előtt a „Végi párt” 1927-es perének tárgyalásán. Nagy Imre 1955 márciusi bukása után e dokumentumköteteket kivonták a forgalomból és a „javított” új kiadásból kiirtották nevét. Nem könnyű tehát megtalálni az egykori miniszterelnök nyomát a magyar közélet dokumentumaiban s e feladatot megnehezíti az is, hogy a szerény és visszahúzó Nagy Imre még a „személyi kultusz” virágzásának korszakában, hatalma teljében sem gondoskodott életrajzának közzétételéről.

Nagy Imre életrajzírója tehát arra kényszerül, hogy elsősorban a volt miniszterelnök barátainak, munkatársainak, egykori moszkvai emigráns-társainak személyes visszaemlékezéseire támaszkodjék s a nehezen ellenőrizhető események

folyamatos leírása helyett élete legkiemelkedőbb mozzanataiból próbálja megrajzolni arcképét. Bizunk benne, hogy e kép, fogyatékoságai ellenére, hozzájárul e zaklatott életű férfi egyéniségének megismeréséhez.

Nagy Imre 1896 június 19-én született Kaposvárott, ebben a ma 33 ezer lakosú dunántúli városban, mely akkor még poros mezővároska volt a szelid dombok és roppant nagybirtokok táján. Származásáról számos ellentmondó adat látott napvilágot. Egyesek szerint szegény parasztszalád fiaként született, mások szerint apja falusi kovács volt, ismét mások úgy tudják, hogy kereskedő. Valószínűleg egyik adat se téves. Nagy Imre apja Kaposvár környéki szegényparaszt volt, s talán a kis falu kovácsa, aki az akkori idők szokása szerint olykor a kereskedő mesterséggel is megpróbálta kiegészíteni sovány jövedelmét.

E verziót látszik megerősíteni az a tény is, hogy Nagy Imre egész ifjúságát nehéz anyagi körülmények között élte le és 18 éves korában — a Mávag-ban 1954 novemberében tartott beszédéből saját szavait idézve — „vasas könyvvel a zsebében, mint fiatal szervezett vasmunkás lépett be az életbe”. Házassága a szegény paraszti sorból származó Égető Máriával, aki végigkísérte egész életútján, szintén Nagy Imre szerény körülményeiről tanúskodik. Külső megjelenése, izes beszéde, széles, tempós mozdulatai, izlése és jelleme is a népből jött, a földhöz ragaszkodó emberek jellegzetes vonásait idézi.

Az első világháború alatt mozgósították és az orosz frontra vezényelték, ahol fogságba esett. Az 1917-es októberi forradalom visszaadta szabadságát, de sok más magyar, osztrák és német hadfogoly példáját követve a Vörös Hadseregbe állt és ugyanakkor belépett a bolsevik pártba is. A polgárháború végével a fiatal forradalmár előtt megnyílt az út a szovjet karrier felé. Nagy azonban nem erre vágyott. Visszatért Magyarországra. Tegyük hozzá, a legnehezebb időkben: a proletárdiktatúra „száz napját” követő fehér terror idején.

Az ezidőtájt érvényes taktikát követve hivatalosan a szociáldemokrata párthoz csatlakozott, de ott a kommunista pártutasítások szerint dolgozott. Mint a szűkebb pátriájában, Somogyban működő szociáldemokrata pártszervezet vezetője, különösen falusi és mezőgazdasági kérdésekkel foglalkozott, problémákkal, amelyek egész életében érdeklődése központjában maradtak.

Papíron szociáldemokrata, lélekben bolsevik lévén, sohasem szűnt meg bírálni a párt hivatalos politikáját. A magyar szociáldemokrata párt XXII. kongresszusán, 1924 áprilisában, Nagy Imre, a párt „baloldalának” szónoka, olyan hevesen támadta a Peyer, Szeder és Esztergályos által képviselt hivatalos vonalat, hogy az elnök, miután a megszabott beszédkor lejárt, megtagadta annak meghosszabbítását. Néhány hónappal később kommunista barátaival együtt kizárták a pártból.

1925. április 14-én a Bécsen át Moszkvából érkező utasításoknak megfelelően, új pártot alapítottak, a Magyar szocialista munkás-pártot, a kipróbált kommunista Vági István vezetésével. Különös párt volt ez az első MSZMP, bolsevikoktól a mensevikekig, trozkistáktól a buharinistákig, baloldali szocialistáktól az agrárszocialistákig és anarchistákig minden árnyalatot megtalálhattunk benne. Az új párt nem volt hosszú életű. Működését betiltották ugyan, de időközben újjászerveződött az illegális magyar kommunista párt. Nagy Imrét ezekben az időkben letartóztatták s 1927-ben, Vági vádlott-társaként, több évi börtönbüntetésre ítélték. Nagy a bíróság előtt igen bátran viselkedett. Kiszabadulása után, a párt utasításai szerint felhagyott minden nyilvános politikai tevékenységgel, hogy annál több erővel dolgozhasson az illegálisban.

A párt mezőgazdasági politikájának felelőseként 1930 januárjában Bécsbe küldték a Kommunisták magyarországi pártja II. kongresszusára, ahol a párt agrárpolitikai programjáról tartott beszéde élénk vitát váltott ki. Annak ellenére, hogy a Komintern hivatalos álláspontja ebben az időben a földek államosítása volt, Nagy mégis a földreform programbavétele mellett tört lándzsát. Ezért életében először, de nem utoljára, revizionizmussal vádolták és önkritikát követeltek tőle. „Soha nem fogok vigyázzba állni az Internacionále előtt!” vágta vissza büszkén a meglepett kongresszusi tagoknak, de mégis, midőn néhány hét múlva Moszkvába hívták, beismerte „tévedését” s „mea-culpázott” a szokásos rítus szerint. Moszkvában rövidesen megnyílt előtte a moszkvai Nemzetközi Agrártudományi Intézet ajtaja, ahol Bukharinnak, Lenin barátjának és munkatársának, Sztálin jövődő áldozatának vezetése alatt dolgozott. Nagy itt ragyogó pályát futott be s vezető állásba került.

Ilyenformán kissé hosszúra nyúlt Nagy „magyarázkodó utazása”. Tizenöt esztendőn át maradt a Szovjetunióban, s ez a 15 év egész életére rányomta bélyegét.

A magyar kommunisták közül talán ő használta fel legjobban a Szovjetunióban töltött hosszú éveket. Gondosan távollattotta magát a frakciós vitáktól, — amelyeknek forróján egyébként még nem is élt Moszkvában — és inkább arra a napra készült, amikor majd visszatérhet Magyarországra. A Kún-féle „radikális” és a Landler-féle „méréselt” frakciók harca a huszas években, majd a harmincas évek véres „tisztogatásai” a magyar kommunista elitet többször is megtizedelték. Azok éltek át ezt a félelmetes időszakot, akiket szerencse kísért Spanyolországban, mint például Gerő és Münichet, — más lapra tartozik, hogy kit miért nem ért el a halál Irun falain... — vagy akik Horthy börtöneiben senyedtek, mint Rákosi, vagy pedig olyanok mint Nagy Imre, akik visszavonultak a közélettől, hogy kizárólag a tudományos munkának szenteljék magukat.

Nagy Imre tevékenységének néhány nyomát mégis megtalálhatjuk ebben az időszakban is: először a Sarló és Kalapács hasábjain, majd a moszkvai Nemzetközi Agrártudományi Intézet kiadványában, az Agrárproblémák-ban írt cikkeket. 1932-ben a Komintern hivatalosan megbízta a kommunista párt mezőgazdasági akcióprogramjának kidolgozásával. 1936 és 1940 között az emigráns magyar kommunisták folyóiratában, az Új Hang-ban találkoztunk cikkeivel; a magyarországi és a dunavölgyi mezőgazdasági problémákkal foglalkozó, jól dokumentált, de száraz és egyhangú tanulmányokkal. Ebben az időben már nem Moszkvában lakott, egy szibériai kolhoz igazgatója lett, s csak a háború elején tért vissza a fővárosba, hogy szerkesztője, majd főszerkesztője legyen a moszkvai rádió magyarnyelvű adásainak. Midőn a hitleri hadsereg Moszkva felé közeledett, Nagy a rádió egy áttelepített részével Tbiliszibe, Grúzia fővárosába került, de onnan már 1943-ban visszatért Moszkvába. Ezek az adások Magyarországon, a B.B.C. programjával ellentétben, nem keltettek nagy visszhangot. A rádió révén azonban Nagy bekerült az emigráció politikai életébe, ahol ekkor már az anyaországba való visszatérést készítgették elő. Ebből a korból ered Nagy és a Rákosi csoport ellentéte; utóbbiak nem nézték jó szemmel Nagy „nacionalista” műsorszerkesztését, nem is annyira a tar-

talmuk, hanem inkább a hangsúlyuk miatt... Nagy Imre és Révai között komoly elvi ellentétek is voltak a magyar mezőgazdaság és az agrárszocialista mozgalmak történetére vonatkozó kérdésekben. De a frakcióharcok ekkor már kimentek a divatból s 1944 decemberében látszólag egységes emigráció tört vissza Magyarországra a Vörös Hadsereg csapataival.

De maradjunk egyelőre annál a tizenöt évnél, melyet Nagy „a szabadság hazájában” — ahogy 1945 május 1-én, szülővárosában tartott beszédében nevezte a Szovjetuniót — élt le.

Moszkvai élete nagyon különbözött a többi „emigrációs kiválóságok” életétől. Bár a Kominternen belüli hierarchiában tudományos munkásságával bizonyos „rangot” szerzett, nem használta ki ennek anyagi előnyeit. Míg más emigráns kommunista vezetők elkecseregett küzdelmet vívtak egy-egy jobb lakásért a „Lux” szállodában, Nagy nem is gondolt arra, hogy odaköltözzék s megelégedett szerény szobájával, ahol békésen éldegélt feleségével és lányával.

A moszkvai „Lux” hotel légkörét kitűnően érzékelteti Wolfgang Leonhard német író — maga is egykori moszkvai emigráns — „Die Revolution entlässt ihre Kinder” című könyvében: „Ez a „szálloda” külön világ volt, Minden úgy volt berendezve, hogy lakóinak ne kelljen érintkezésbe lépniök más intézményekkel. Az idegenek előtt zárt vendéglőn kívül külön mosoda, szabó- és cipésműhely és orvosi rendelő is volt az épületben — kizárólag a „Lux” lakói számára. Mindnyájan be voltunk osztva egy közeli privilegizált üzlethez is. A hotelben lakó Komintern munkatársakat — annak felosztása után „a külföldi kommunista pártok képviselőit” — külön autóbuszokon együtt szállították munkahelyeikre és onnan haza. Így a nyilvános közlekedési eszközöket a legritkább esetben kellett igénybevenniök. A szállodában külön rendőrségi és katonai kirendeltség is állomásozott, amelyek a be- és kijelentéseket intézték és katonai behívás esetén azonnal megtették minden szükséges lépést a felmentés érdekében, anélkül, hogy az érdekelteknek törődniök kellett volna ezzel.

Amikor én 1943 júliusában a „Lux”-ba költöztem, a legtöbb vezető funkcionárius már visszatért az evakuációból. Gyakran láthattam Wilhelm Pieck-et, Walter Ulbrichtot és Anton Ackermannt; a román párt akkori elnökét, Anna Paukert; Jakob Bermant, aki Komintern-iskolánk tanára és

vezető lengyel funkcionárius volt, Gerő Ernőt, a magyar Politikai Bizottság tagját és az osztrák vezető funkcionáriusokat, Koppleniget, Fűrnerget, Ernst Fischert, Zucker-Schillinget és Franz Honnert.

Reggelinél és ebédnél az étteremben a különböző nemzetiségű funkcionáriusok egymástól külön ültek. Azt, aki lengyel, román, vagy olasz funkcionáriusokkal egy asztalhoz ült, csodálkozva bámulták. Különösen furcsa volt az, hogy az osztrák és német funkcionáriusok is többnyire elkülönültek egymástól és ezt nyilvánvalóan természetesnek, szükségesnek és helyesnek tartották. Csak mi, fiatalabbak, akik még nem voltunk az apparátussal annyira összenőve, törtük át ezt a rendszert. A helyzet az volt, hogy ebben az időben a „Lux” szállodában a régi Komintern apparátus tagjain kívül egy sor fiatal funkcionárius is lakott. Ezek többnyire a funkcionáriusok vagy emigránsok gyerekei voltak, akik ugyanúgy mint én, a Szovjetunióban nőttek fel és akiket később bevontak a politikai munkába...

...1941 vége felé az evakuálás miatt a „Lux” majdnem kiürült, de most megint teljesen megtelt. Már az udvarban lévő melléképületeket is kiürítették és a külföldi funkcionáriusok rendelkezésére bocsátották. Ezek az épületek nem voltak annyira kényelmesen berendezve, mert ezeket a „nem egészen fontos” munkatársaknak tartották fenn. Itt nem voltak külön szobák, egy-egy szobában hárman-négyen, sőt öten is laktak.” Így jellemzi a német író a „Lux” levegőjét, amelytől Nagy távortartotta magát.

A többi jövődöbéli kommunista vezető /Rákosi, Gerő, Farkas, Révai/ felsőbbrendűségének tudatában mélyen megvetette Nagyot, a „hiányos műveltségű parasztot, aki azt hiszi, hogy intellektuel lett.” Maga Nagy nem akart betolakodni ebbe a kétése „elitbe”, szívesebben barátkozott a moszkvai magyar munkások klubjának egyszerű tagjaival; e klub életében Nagy Imre és felesége igen tevékenyen vettek részt. A magyar nemzeti ünnepek megrendezésében Nagyné vállalta a leghálátlanabb szerepet; ő varrta a magyar táncokat járó lányok ruháit. Nagy Imre pedig mindig könyv nélkül tudta, s szívesen tanította a körülményekhez illő magyar verseket. A Nagy házaspár egyébként állandó kapcsolatban maradt magyarországi rokonságával és Nagy

Imréné, szabályos útlevelemmel, többször hazatért Kaposvárra, férje, a későbbi miniszterelnök szülővárosába.

Ez a néhány epizód kevésbé jelentéktelen, mint amilyeneknek látszik. Megmutatja, hogy az a Nagy Imre, aki 1944 december 23-án, Debrecenben, a magyar kálvinizmus fellegvárában, esküt tett mint az ideiglenes magyar kormány földművelésügyi minisztere, Moszkvában is úgy élt, úgy gyűjtötte tapasztalatait, úgy várt idegen földön a visszatérésre, mint aki haza készül.

Az új miniszter azonban már nem az az egyszerű falusi ember volt, mint az egykori fiatal pártmunkás Nagy Imre, aki tizenöt esztendővel azelőtt a Szovjetunióban keresett menedéket. Szakképzettségének /közgazdász, mezőgazdasági szakember/ megszerzésével egyidőben száműzetése alatt egy másik, kevésbé látványos ismeretre is szert tett: a szovjet élet mindennapi jelenségeinek nem kevésbé fontos tudományára. Jelen volt a történelem leghatalmasabb diktátorának felemelkedésénél; személyesen megfigyelhette az általa tudományos módszernek tekintett marxizmus formálódását; szemtanúja volt a parasztmilliók életébe került erőszakos kollektivizálásnak; a tisztogatások és előre gyártott perek légkörében élt; egyzóval ismerte a szovjet rendszer komor árnyait. A Szovjetunióban töltött tizenöt esztendőből azt az egy mondatban összefoglalható tanulságot vonta le: a szomorú tapasztalatokból okulva mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy a szocializmus Magyarországon terror és a nép kényszerítése nélkül győzedelmeskedjék.

Naivitás? Vakság? Meggyőződés? Megalkuvás? Hűség? Fétisimádat? Senki sem fejtette meg meg a harcos pártmunkások rejtélyét. Elég annyi, hogy Nagy esete nem egyedülálló. Nem a magyar októberi forradalom leverésének másnapján jelentette-e ki J. P. Sartre, hogy „Budapest ellenére még mindig a kommunizmus tűnik az egyetlen olyan mozgalomnak, amely magában hordja a szocializmus ígérését.”

Sokkal, de sokkal érthetőbb Sartre ítéleténél Nagy 1945-ös értékelése, miszerint mindennek ellenére, „csak egy Szovjetunió van a világon”.

Az első rábizott feladat a földreform kidolgozása volt, a föld szétosztása azon a fél-feudális Magyarországon, ahol a népesség kétharmad része földművelő volt, de három millió

lakos — a falusi népesség fele — ugyanakkor nincstelen. Világos, nem Nagy volt egyetlen szerzője az 1945 március 15-én kihirdetett törvénynek; a polgári koalíciós partnerek is maguknak követelték az apaság jogát. A parasztság egy részének szemében azonban Nagy lett és maradt a „földosztó miniszter”. Tegyük hozzá — ez sem kevésbé fontos — ez a korszak alapozza meg a népi írók rokonszenvét Nagy Imre iránt, ami későbbi események során fontos szerepet játszott.

Az első feladat sikere után pártja egy még fontosabbal bízta meg Nagyot. 1945 november 15-én az első szabad választások után alakult koalíciós kormány belügyminiszterévé tették. Ez a feladatkör azonban, mely a koalíciós partnerekkel való örökös harcokba, a kulcs-pozíciók körül hullámzó végnélküli vitákba vonta bele, — huzavonákba, amelyek vérmérséklete és ízlése ellenére voltak, — nem tetszett neki.* Ezenfelül olyan feladatok végrehajtását követelték tőle, amikre nem volt eléggé felkészülve /a rendőrségi erők megteremtése, a megyei és községi közigazgatás megszervezése stb./ Egy szóval: a belügyminisztérium nem az ő egyéniségére volt szabva s helyét 1946 március 23-án Rajk Lászlónak engedte át.

Minden jel arra mutat, hogy Magyarországra való visszatérésekor teljesen egyetértett a párt általános irányvonalával, a párt pedig — viszonylagos népszerűségét kihasználva — szívesen küldte a harc élvonalába.

1945-46-ban tehát, sőt még 1947-ben is, Nagy Imre fontos szerepet játszott, százszázalékosan igazodva a kommunista párt irányvonalához. Vidéki megnyilatkozásaiban fenyegette a reakciót, amely „vissza akarja venni a földet”; nem sejtve, hogy nemsokára már nem is annyira a reakcióval, hanem sokkal inkább a Rákossikkal és Gerőkkel szemben kell megvédenie a szétosztott földeket. Pillanatnyilag úszott az árral, s felfogása a demokráciáról elég különösnek tetszett. 1946 augusztusának egyik parlamenti vitájában azzal támadta a kisgazdapártot, hogy „hatalmi súlyával, diktatórikus eszközökkel kíván érvényt szerezni akaratának, a paragrafusok egyszerű megszavaztatása által, elvesztve szem elől azt a tényt, hogy ez a diktatórikus eljárás súlyos kül- és belpolitikai veszélyekkel járhat.” A zsa-

*Eredetileg Farkas Mihály pályázott a belügyminiszteri posztra, de a koalíciós partnerek már akkor annyira viszolyogtak tőle, hogy a javaslatot a leghatározottabban elutasították. Ekkor jelölte az MKP Nagyot, akinek személye iránt a többi párt is bizalommal viselkedett.

rolás ügyes, hatásos és Nagy részéről teljesen jóhiszemű. Kétségkívül komolyan gondolta, hogy a fiatal magyar demokrácia kezdeti igazságtalanságait nagyrészt kiegyenlíti majd a „nagy vívmányok”. Úgy hisszük, a magyarság döntő többsége egyet is értett ezzel a felfogással, s a fordulat évéig a koalíció általános politikai vonalát a nép javarésze támogatta.

Csak 1947 tavaszán határozta el magát Rákosi az első döntő lépésre: Kovács Bélának, a kisgazdák vezérének törvénytelen elhurcoltatására a szovjet titkosrendőrség segítségével, amit tömeges letartóztatások követtek a koalíció parlamenti soraiban. Ezek voltak a demokrácia felszámolásához, a párt-, illetve a Rákosi-klikk diktatúrájához vezető út első lépései.

Nagy helyeselte ezeket az intézkedéseket. „Nincs szabadság a szabadság ellenségei számára” hangoztatta az akkor érvényes tételt és valószínűleg komolyan is gondolta, hogy „nem lehet rántottát csinálni a tojások feltörése nélkül.”

Mégis úgy tűnik, hogy a koalíciós partnerek elleni adminisztratív intézkedések elszaporodása idején Nagy szívesen vonult vissza 1947 szeptember 15-én kapott pozíciójába: a második és utolsó többé-kevésbé szabad választások által létrehozott nemzetgyűlés elnöke lett.

Hivatalát politikai karrierje alkonyának tekintette. „Már megettem kenyerem javát, túl vagyok az élet delén” — mondotta lemondóan beköszöntő beszédében. Ki tudná megmondani, vajon a fáradtság jele volt csak ez a pesszimizmus, vagy a közeli kiábrándulások előérzete, vagy egyszerűen Nagy is úgy érezte, — mint Malraux Conquérantsjának Borodinja, — hogy több, mint harminc évi harc után a párt tartozik neki „egy lakással; benne kandallóval”. Ez a kívánsága egyébként már korábban meghallgatásra talált, mert a csendes pasaréti Orsó utcában egy kis villát juttattak neki /sokkal szerényebbet mint a többi vezetőnek/, ahova feleségével, lányával és vejével beköltözött.

Talán nem felesleges megemlíteni lánya házasságának történetét. Nagy Erzsébet 1945-ben Debrecenben ismerkedett meg jövőendő férjével, Jánosi Ferenc református lelkésszel. Nagy, a „tudományos atheista”, — aki a lelke mélyén sokat megőrzött a magyar kálvinizmus szellemi tradícióiból — nemcsak nem akadályozta meg ezt a házasságot, de egyenesen

szívesen fogadta. Az esküvőt — a párt jóváhagyásával — a budapesti Kálvin-téri templomban tartották meg.

De térjünk vissza a politikus Nagy Imrére, aki, ha talán némi belső resignációval is, változatlan hűséggel szolgált tovább a párt politikáját és tolmácsolta ideológiáját. 1948 tavaszán tanulmányútra utazott Nyugat-Európába és visszatérte után tapasztalatait egy Kaposvárot mondott, s az intellektuális tisztesség szempontjából nem egész kifogástalan beszédében foglalta össze, 1948. április 11-én.

„Olaszországban — mondotta — az angol imperialisták fegyverei felvonultatásával és a terror szervezetek minden fegyverének latbavetésével” folyik a választás, amely „elnyomja, megfélemlíti és vérbefojtja az olasz nép felszabadító küzdelmét”. „Dániában bizony vajjegy van, Franciaországban kenyérből alig lehet kenyeret kapni, Svájcban a kenyérből csak most törölték el, ezt is csak azért tudták megtenni, mert a Szovjetuniótól nagymennyiségű gabonát kaptak.”

Idézhetnénk nem egy hasonló cikkét és beszédét a teljes „pártszerűség” és vonalhű orthodoxia szellemében. Ekkor még semmi jel se mutat a néhány hónap múlva meginduló elkecseregetett harcokra, amelyek a Politikai Bizottságból való kizárásához és kegyvesztéshez vezettek, s egy kissé már előrevetítették az akasztófa árnyékát is.

De vegyük fel újra az események fonalát. A „fordulat évében” vagyunk... Lehetséges, hogy Nagy Imrét eleinte nem nyugtalanította különösképpen sem az úgynevezett „adminisztratív eszközök” használata, sem a „szocializmus ellenségei” ellen alkalmazott rendőri önkény virágzása. De attól a pillanattól kezdve, amikor a Rákosi csoport megindította a földreform elleni támadását és az erőszakos kollektivizálás mellett döntött, Nagy, a nyugodt ember, fellázadt. Hosszú és szenvedélyes vita* indult közte és a rákosisták között. Nagy kitartott

*E vita lényege néhány kérdésre egyszerűsítve így foglalható össze: Rákosi és társai 1948-ban megkezdtek és néhány év leforgása alatt be akarták fejezni az egyeni parasztgazdaságok kollektivizálását. Ez gyakorlatilag a 20 holdon felüli, vagyis „kulák-gazdaságok”, s „a kulákság”, mint osztály likvidálását is jelentette volna és a középparasztság egy részének „kulákkányilvánítását”, más részének pedig elvadását az igazságtalanságok hatása alatt.

Nagy Imre élesen elutasította ezt a koncepciót. Károsnak minősítette a „kulákság” felszámolását. Feltétlen önkéntességet követelt a termelőszövetkezetek szervezésében s kifejtette, hogy a parasztság ragaszkodik a magántulajdonhoz, s ahhoz, hogy erről lemondjon „egész korszakra van szükség, melyet, ha a dolgok jól mennek, 1-2 évtized alatt befuthatunk”. Olyanpolitikát követelt, amely a középparasztságot támogatja, mert véleménye szerint a fejlődés iránya nem a parasztság differenciálódása felé mutat, hanem ellenkezőleg, mindinkább „a középparasztságot lesz a döntő tényező”. Élesen ellátta a kommunisták

tételei mellett, azzal a konok becsületességgel, amely habozó és kevéssé harcos alaptermészetének furcsa ellentmondása volt. Beszédekét mondott, szinte bombázta a Központi Vezetőséget terjedelmes beadványaival /melyeket csak 1954-ben, hatalomra jutása után adtak ki/. Ezekben — meddő eredménnyel — azt magyarázta, hogy a marxizmus-leninizmus tanítása szerint neki van igaza. Hiába. Rákosi, akit az írásbeli és szóbeli propaganda ekkor már a csalhatatlanság dicsfényével övezett, győztesen hagyta el a csatateret, s Nagyot 1949 augusztus 23-án kizárták a Politikai Bizottságból, le kellett mondania a nemzetgyűlés elnöki tisztségéről is. Kegyvesztettsége azonban egyelőre csak politikai térre korlátozódott.

Egy száműzetésbeli társának, az egyébként inkább orthodoxiára hajló Rudas Lászlónak javaslatára, Nagyot a budapesti Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanárává nevezték ki. Egyidejűleg a gödöllői mezőgazdasági akadémiának is tanára lett. Ez a kinevezés szerencse volt a szerencsétlenségben. Ma már köztudomású, hogy a rákosisták 1949 tavaszán még haboztak, ki legyen a készülő „titóista” per fővádoltja: Rajk, vagy pedig Nagy Imre...?

Nagy kegyvesztettsége 1950 december 16-ig tartott. Ekkor élelmezési miniszterre nevezték ki, majd hamarosan tárcát cserélt és begyűjtési miniszter lett. Valószínűleg moszkvai múltja mentette meg pusztá életét és a „moszkvai elvtársak” tanácsára vette őt vissza a párt vezetésébe 1951 februárjában a Magyar Dolgozók Pártjának II. kongresszusa. Ismét tagja lett a párt Politikai Bizottságának, sőt a titkárságnak is. A Központi Vezetőség apparátusában néhány hónapig az adminisztratív osztályt vezette, majd — mint a PB megbízottja s 1952 november 15-től a minisztérielnök helyettese — a falusi és agrárügyek legfőbb irányítója lett. Hatalma mégis inkább látszólagos volt, mint valóságos. Sohasem tartozott a vezető klikkhez, a „négyes-fogathoz”, amely Rákosival az élén az ország mindenható ura, a Kreml tulajdonképpeni helytartó-tanácsa volt. De újra megjelenik az ülések emelvényein, újra feltűnnek cikkei a párt-sajtóban, főleg a Szabad Földben, melynek főszerkesztője volt. A kegyvesztettségéből tehát kilábal, sőt magasra emelkedett,

parancsolgatását a falun, s a frázis-cséplést. „Az utóbbi időben — mondotta — falusi pártszervezeteink munkájában is mind általánosabbá kezd válni az a bizonyos „drill” /nem tudom másnak nevezni/: a külsőségek túlzása, a nagy hűhó, a túlzásba vitt, végnélküli ütemes tapsolás, felállások, az emberek szájába rágott mondanivalók, amelyek megölik a kezdeményezést...”

de ha előlvassuk Emlékiratát, teljes bizonyossággal mondhatjuk, hogy a sztálinizmus jellegzetességeit Magyarországon senki sem határozta meg jobban, mint Nagy, erre a periódusra is vonatkoztatható megdöbbenő és élesenlátó megállapításával:

„A dolgozó nép nem tudja összeegyeztetni a szocializmus felé egyre gyorsuló előrehaladást életviszonyaink romlásával...” /48. old./

Vagy máshol:

„A dolgozó nép legszélesebb rétegeiben egyre inkább olyan vélemény alakul ki, hogy ki vannak szolgáltatva törvénytelen ségeknek és visszaéléseknek, hogy emberi és állampolgári jogukat törvény nem védi. A bebörtönzöttek száma jelenleg nagyobb, mint korábban bármikor, az elítéltek száma még azt is jelentősen meghaladja, úgyannyira, hogy sok ezren férőhely híján nem tudták büntetésük kitöltését megkezdeni. De a legjobban megdöbbenő az, hogy az elítéltek többsége a hatalmat gyakorló munkásosztály soraiból, az ipari munkásokból kerül ki.” /53-54. old./

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezeknek a megállapításoknak van egy nagy szépséghibája: Nagy 1955-ben tette őket, tehát az „új szakasz” reformista kísérletét követő kegyvesztettsége idején.

1951-52-ben meg kellett fizetnie a politikai életbe való visz-szavételének árát: ebből a korszakból eredő cikkeinek és beszédeinek vizsgálata azt mutatja, hogy — bár látta „a hatalom elfajulását bonapartista diktatúrává” s szeretett volna kiutat találni a sztálinizmusból — ideiglenesen belenyugodott az új helyzetbe, talán azt várva, hogy Moszkva felől kedvezőbb szelek fújdogáljanak.

Tévedés lenne azonban azt hinnünk, hogy Nagy megtagadta vagy „eladta” magát és kész volt mindent megtenni, csak hogy békessége legyen. Mezőgazdasági tételeinek egyikét sem revideálta, pedig ezek vonták maguk után 1949-ben kegyvesztettségét. Amikor például arra kérték fel, hogy 1953 február 23-án a mezőgazdaság feladatairól mondjon beszédet, nem habozott kijelenteni: „a terméshozam tekintetében valahol hátul, a 17. helyen kullogunk Európában” — „A munka szervezetlensége, a gépek üzemeltetése és karbantartása, a traktorosok bérezése, a termelőszövetkezetekhez való viszony,

és a termelési eredményekért való felelősség terén kiütköző súlyos hibák, az agrotechnikai, műszaki és politikai vezetés ziláltsága, hogy ne mondjuk csődjé, fő tényezői mai nehézségeinknek". Ez a beszéd könnyen újabb kellemetlenségeket vonhatott volna maga után, de a Sztálin halálával bekövetkező zűrzavar megkímélte Nagyot a vitáktól.

1953. május 26-án Nagy Imre székfoglaló beszédet mondott a Magyar Tudományos Akadémián, amely rendes tagjává választotta. Ezzel egy lépéssel távolabb került a politikai színtér meddő harcaitól, de ugyanakkor — régi kapcsolatait felhasználva — figyelmeztetéseket küldött a szovjet pártvezetőséghez a tűrhetetlen magyarországi állapotokról. A nyilvánosság előtt azonban keveset szerepelt. Sokat lehetett látni övéivel /családja időközben két unokával gyarapodott/ s mindenki tudta, hogy Orsó-utcai villájában sokat dolgozik. Intellektüel ízlése, szokásai, sőt még lakásának berendezése is elárulták a különbséget, amely a többi kommunista vezetőtől elválasztotta Nagyot. Míg az új osztály kiválasztottjai a Rózsadomb és a Szabadsághegy 1945-ben elkobzott, kertekkel övezett nagy villáiba költöztek be, Nagy, a miniszter, a PB tag, sohasem kívánt rózsadombi vagy szabadsághegyi „polgárrá” válni. Még miniszterelnök korában is megtartotta kis villáját, melynek négy szobájából csak egy volt alkalmas mintegy kétezer kötetes könyvtárának befogadására. Könyvtárát elsősorban szakkönyvek alkották, de a klasszikus és az új magyar irodalom jelentős gyűjteménye is megtalálható volt benne. Nem csoda, ha olykor meg-meglegyintette Nagyot a tudományos munkába való visszavonulás ígérete...

Ember tervez, Kreml végez...: június első napjaiban a szovjet párt prezidiuma, Rákosi Mátyás, Dobi István és néhány más magyar vezető társaságában döntő fontosságú kérdések megtárgyalására sürgősen Moszkvába hívta Nagyot.

A moszkvai találkozás — amelyre a későbbiekben még visszatérünk — az egész vonalon rehabilitálta Nagyot s hatalmat adott a kezébe reform-programjának végrehajtására. Végre minden elgondolását igazolva látta, s visszanyerte, szinte maradéktalanul, a Szovjetunióba vetett bizalmát is. „Csak egy Szovjetunió van a világon” mondhatta volna újra, s egyszerre minden csalódás, kétség és fájdalmas tapasztalat egy fokkal mélyebbre süllyedt tudatában — vagy inkább a

tudatalatti rejtekekben. Megint hihetett abban, hogy a kommunizmus az egyetlen út az üdvösséghez, csak jól kell alkalmazni.

Kísérlete, az új szakasz, húsz hónapig tartott. A jóhiszemű és becsületes kompromisszumokra hajlamos Nagy személyi sikon nem használta ki a magyar sztálinisták felett aratott győzelmét. Azt hitte, hogy a párt felső káderei mögéje fognak sorakozni. Csalódott. 1955 februárjában egy szívroham ágyához szegelte, s midőn félig gyógyultan felkelt, már nem volt a minisztertanács elnöke. A többi hamar ment. Kizárták a Központi Vezetőségből, majd — néhány hónapra rá — a kommunista pártból, melyet egész életén át szinte egyházként tisztelt. Régi ellensége, a győztes Rákosi azonban ezzel sem elégedett meg. Nemcsak a politikai életből távolította el, hanem valami különös szívóssággal üldözte mindenütt. Elvétette akadémiai székét, kizáratta az egyetemi oktatásból, letiltotta cikkeit. Vejét is leváltották, sőt leánya is elvesztette fordítói állását a Vengrija-Hungary című folyóiratnál.

Nagy, bámulatos lelki erővel, már kegyvesztettségének másnapján összeszedte magát. Ismét beadványokkal bombázta a Központi Vezetőséget, magyarázó leveleket küldött a Politikai Bizottság tagjainak. Küzdött igazságaért, s igyekezett meggyőzni nemcsak barátait, hanem ellenségeit is. Ebből a harcból születtek kezdetben csak belső használatra szánt rendkívül fontosságú írásai, amelyek a forradalom után külföldön napvilágot láttak.*

„A hiányos felkészültséggel magyarázható az is, hogy minden olyan nézetet vagy tételt, amely csak valamelyest is eltér a sablontól... antimarxista-antileninista, pártellenes elhajlásnak minősítenek” — vágja egyik beadványában a rákositák szemébe./21.old./ Máshelyütt Lenint idézve próbálja igazolni reformista felfogását: „Ha a gyakorlat, az élet valamilyen elméletet elvet, az elmélet szorul felülvizsgálatra. A gyakorlat kritikája megköveteli az elmélet kritikáját, s nem az életet kell a rossz elmülethez igazítani.” /11.old./ Ismét másutt páratlan erővel és bátorsággal festi le a való helyzetet: „A hatalom egyre inkább elszakad a néptől és mind élesebben

*Nagy Imre: A magyar nép védelmében. A Forradalmi Tanács kiadása, 1957 március 15. /A továbbiakban helyenként Memorandum vagy Emlékirat címmel is idézzük/.

Nagy Imre fenti, 1955-ből származó írásai megjelentek franciául is, a párizsi Plon kiadónál, valamint németül, angolul és spanyolul is.

szembekerül vele. A népi demokráciát, mint a proletárdiktatúra válóját a párt diktatúra váltja fel, amely nem a párt tagságára támaszkodik, hanem a személyi diktatúrát testesíti meg..., célkitűzéseit nem a marxizmus, a tudományos szocializmus tanításai határozzák meg, hanem egyeduralmuk minden áron és minden eszközzel való megtartásának szempontjai." /51.old./

A címzett, a Központi Vezetőség süket maradt, nem válaszolt. Csak Rákosi személyes küldöttei keresték fel néhányszor Nagyot, hogy meghajlítsák — vagy megtörjék. Szerencséje, hogy bukása után egy évvel bekövetkezett a XX. kongresszus s így nem üldözhatték tovább azt a Nagy Imrét, aki időközben az új irányok és törekvések jelképe lett.

A pártban kialakult belső ellenzéki mozgalom őt tekintette vezetőjének s a tömegek is feléje fordultak, mert a rákosista támadások népszerűbbé tették, mint valaha. Az üldöztetésben az egész nép szabadságának jelképe, 1956 októberében pedig a nemzet mindenki által elfogadott vezére lett.

Nagy Imre, akit Fejtő Ferenc szerencsés kifejezéssel a „bolsevizmus dzsungelében eltévedt reformistának” nevezett, minden elszenvedett igazágtalanság ellenére megőrizte szinte végtelen párthűségét. Különös hűség ez, a „márkás címke” tisztelete, pedig az üvegben a maradék nektár már ecetté savanyodott.

Hiteltérdemlő források szerint Nagy még a börtönben sem szűnt meg írni. Egyszer talán napvilágot látnak ezek az írások is, hogy megadják a végső feleletet e mozgalmas életre, amelynek 1958 június 17-én, két nappal 62. születésnapja előtt a hóhér vetett véget.

I. RÉSZ

A SORS EMBERE

A júniusi program születése

1953. január 14-én jelentették az újságok, hogy „a szovjet állambiztonsági szervek terrorista orvoscsoporthoz leplezték le.” A letartóztatott orvosokat cionista ügynököknek minősítették és szovjet vezető személyiségek meggyilkolásával, illetve gyilkossági kísérlettel vádolták őket. A „terrorista” orvosok — nagyrészt neves professzorok és specialisták — leleplezése terén szerzett kimagasló érdemeiért a legmagasabb szovjet kitüntetéssel, a Lenin-renddel jutalmazták egy Tyimasuk nevű orvosnőt.

Tyimasuk doktornő nem sokáig viselhette magas kitüntetését. 1953. március 5-én meghalt Sztálin, s utódai — miközben díszőrséget álltak ravatala mellett — máris megkezdték azt a mítoszrombolást, amelyet azóta sem tudtak megállítani. A Sztálin koporsójának két oldalán álló díszőrség nagyrésze — Malenkov, Molotov, Bérija, Bulganyin, Kaganovics... — hogy csak a legismertebbeket említsük, — azóta már el is bukott a sztálini hatalmi örökségért folytatott belső küzdelemben. De akkor, ott, a koporsó mellett, feltehetően valamennyiük közös szándéka volt, hogy fokozatosan megszabaduljanak a sztálini örökség legsúlyosabb terheitől: két évtized koholt politikai pereinek véres hagyatékától.

A „terrorista” orvosokat szabadonbocsátották és rehabilitálták, Tyimasuk orvosnő kitüntetését pedig visszavonták.

Akik kellőképpen ismerték a szovjet élet belső mechanizmusát, sejtették, mit jelent ez. De az élet azért folyt tovább — mintha mi sem történt volna. Különösen a nagy szovjet birodalom nyugati határövezetében, a népi demokráciákban, ahol Sztálin „legjobb” román, albán, cseh, bulgár, avagy magyar tanítványai hallani sem akartak a sztálini hagyaték elvi, politikai vagy akár bűnügyi revíziójáról.

A Magyar Dolgozók Pártja éppen 1953. május 1-nek ünnepelésére készült. A szokás szerint jó előre kiadott május 1-i jelzavak közül a harmadik így hangzott: „Dicsőség a szabadság, a béke, a szocializmus vezérlő csillagának, a halhatatlan

Sztálinnak!" Ugyanakkor a Szovjetunió Kommunista Pártjának ünnepi jelszavai között csupán a 47-ik, s az is futólag említette Sztálin nevét...

Apró jelek ezek. Keveset, vagy talán semmit sem mondanak a XX. század e hieroglifáiban járatlanoknak, de sokat sejttenek a piramisok árnyékában élőkkel. Mindinkább világossá válik a különbség — ha árnyalatnyi különbség is — a lassan mozgásba lendülő új szovjet politika és a sztálini korszak állóhelyzetébe merevedett keleteurópai politika között. A kérdés csak az: mikor, hogyan, s milyen mértékig kívánja Moszkva kiterjeszteni a népi demokráciákra a „kollektív vezetés” és a „szocialista törvényesség” malenkovi politikai vonalát. /Megjegyzendő, hogy Malenkov híres programbeszéde a kérdésekről s a nehézipar: fejlesztési ütemének csökkentéséről csak a nyár derekán hangzott el/. Az új szovjet vezetők mindezenre már májusban figyelmeztették Rákosit, hogy nem tarthatja tovább kezében a hatalom mindkét kulcspozícióját, vagyis a pártfőtitkári és miniszterelnöki állást. Rákosi azonban nem dicsekedett el ezzel a moszkvai elvtársi tanáccsal s Magyarországon továbbra is — néma csend honolt.

Május folyamán a szokott módszerekkel s a szokott 98,2%-os „fényes győzelemmel” zajlottak le a választások s épült tovább a diadalmas szocializmus a sajtó hasábjain. Az iparosítás katasztrófális csődjéről, az éhezõ és háborgó falvakról s az 1949 óta 17%-al csökkent munkás-életszínvonalról sehol egy szó, egy hang. Június elején — a Szabad Népet olvasva — úgy tűnhetett, mintha a magyar közélet legfőbb kérdése az volna, hogyan értékeli Tarlé szovjet akadémikus, az egyébként kiváló történész, az éppen 250 esztendőes Rákóczi-felkelést, június derekán pedig szinte mást sem közöltek a lapok, mint a Budapesten ülésező Béke Világtanács emelvényén elhangzott beszédek...

Csak a június 19-i lapok közöltek egy rövid kommunikét arról, hogy Berlinben „imperialista ügynökök provokációt robbantottak ki”...

A magyarországi változásokra azonban még ekkor sem utalt semmi jel. Pedig a kulisszák mögött már megindult az 1956 októberi felkeléshez vezető folyamat.

Június 20-25 körül, tehát a berlini eseményeket követő héten váratlanul Moszkvába hívták Rákosi Mátyást, aki ekkor

még változatlanul a MDP főtitkára s miniszterelnök volt egy személyben, Gerő Ernőt, Dobi Istvánt, az Elnöki Tanács elnökét és Nagy Imrét, akit eddig — újra elnyert magas pozíciói ellenére — nem vontak be a legfelsőbb vezetők tanácskozásaiba.

Nagy Imre 1957-ben külföldön kiadott írásai és szóbeli információk alapján ma már könnyebben rekonstruálhatjuk, mi is történt ezen a moszkvai tárgyaláson. A magyar küldöttséget a Kreml egyik tanácskozótermében a szovjet párt teljes prezídiuma fogadta. A szovjet vezetők — kivétel nélkül mind — súlyos szemrehányásokkal illették Rákosit, aki — „nem hallgatott figyelmeztetéseikre. Kijelentették, hogy a pártot vezető „négyesfogat” katasztrófa-politikája /ez a Rákosi, Gerő, Farkas és Révai/ jelentő gyűjtőfogalom a kreml tanácskozások idejéből való/ súlyos hibái, sőt bűnei a szakadék szélére sodorták az országot.” /Nagy Imre: A magyar nép védelmében. 62. old./ Mikoján „kalandorszellemének” minősítette Rákosiék gazdaságpolitikáját. Molotov az erőszakkal létrehozott termelőszövetkezetek feloszlásának engedélyezését javasolta, Bérija gúnyosan „zsidó királynak” nevezte Rákosit. Az egész prezídium elítélte a magyar vezető klikk önkényuralmi módszereit. Gazdasági természetű ügyek mellett már ezen a tárgyaláson is központi kérdésként merült fel „a szocialista törvényesség megsértése”, a Rákosi által elrendelt alaptalan letartóztatások és koholt perek ügye, a nyomozások során alkalmazott embertelen módszerek gyakorlata, amelyekre ugyancsak ő személyesen adott utasítást.

Tulajdonképpen ezen a moszkvai tárgyaláson fogalmazták meg mindazokat az irányelveket, amelyekre az MDP júniusi határozata épült. Ekkor és itt, a Kreml tanácskozótermében döntöttek el, hogy Rákosi lemond a miniszterelnökségről és Nagy Imre veszi át a kormány vezetését.

A küldöttség hazatért. Június 27-re összehívták az MDP Központi Vezetőségének ülését, ahol beszámoltak a moszkvai tárgyalásokról, majd megszövegezték a — soha nyilvánosságra nem hozott — júniusi határozatot a hibák kijavításáról s a követendő új politikáról. A Központi Vezetőség azt is előírta, hogy a határozatokat Nagy Imre hozza az ország tudomására a Parlamentben s hogy beszédének kicsengése optimista legyen.

Minderről az ország nem tudott semmit. Még a beavatottabb

középkáderek sem. Elmaradt a párthatározatok máskor oly nagy arányú agitációs előkészítése is. A Szabad Nép június 30-i száma közölt ugyan egy rövid kommunikét a Központi Vezetőség üléséről, de még csak meg sem említette a Moszkvában, majd a pártközpontban megvitatott kérdéseket. Vezércikke az egészségvédelemről szólt, s az egész első oldalt a koranyári mezőgazdasági munkákról szóló hírek, egy a „Selejtmentes vasöntés módszeréről” szóló cikk s hasonló jelentéktelen írások foglalták el.

Nyilvánvaló hát, az új szakaszos politika folyamatát nem a magyar nép indította el. Mégcsak nem is a magyar országgyűlés, a kormány vagy akár a magyar kommunista párt. Sőt magának Nagy Imrének is csak egészen jelentéktelen szerepe volt saját hatalomrajutásában.

A reformprogramot és vele Nagy Imre igazi belépését a magyar — sőt talán a világ — történelemben: Moszkva kezdeményezte.

Az első felmerülő kérdés, vajon miért?

A szovjet politika fordulói

Ha a szovjet rendszer sikerei nem is gyakran, válságai, belső nehézségei már sokkal sűrűbben igazolják a marxista elmélet egy s más tételét. Sztálin halála óta, Hruscsov vallomásainak ismeretében, Bérija kivégzésének és Bulganyin, Kaganovics, Malenkov, Molotov, Szpilov, Zsukov bukásának fényében, Berlin, Poznan, Varsó és Budapest után, aligha szorul különösebb bizonyításra, hogy a szovjet rendszer eljutott arra a pontra, amikor „a tömegek nem akarnak a régi módon élni s a vezetők nem tudnak a régi módon kormányozni”...

Marx szerint ez az a történelmi pillanat, amikor a forradalom veszi át a szót. Nem feladatunk azonban a szovjet válság elemzése. Nem kutatjuk, hogy az erős kéz s az olvadás sűrűn váltakozó politikája a rendszer jelenlegi formájának stabilizálódásához vagy gyökeres belső átalakulásához vezet-e vagy éppen a bukáshoz. A vitathatatlan tényekből csupán azt a következtetést vonjuk le, hogy a szovjet politika ingájának óriási kilengései nem egyes vezetők szeszélyéből fakadnak s nem is egyszerűen a hatalomért folyó harc logikájából. A „kemények” és „lágyak” frakcióharca, amelyből évek óta annyi bizonyítatlan következtetést vontak le a nyugati szakértők,

csupán alárendelt szerepet játszik ebben a folyamatban. E frakcióharc csak okozata s nem oka a szovjet politika ingadozásainak. Az alapvető ok mélyebben rejlik; abban, hogy a Szovjetunióban és a népi demokráciákban sem lehet többé sem a régi módon élni, sem a régi módon uralkodni...

Sztálin halála óta több mint fél évtized telt el s a szovjet rendszer ma látszólag ugyanott tart, ahol az „olvadás” előtt. Sztálint újra piedesztálra emelték, Titot újra elítélték, fegyverrel fojtották el a népfelkeléseket, kivégzésekkel és börtönökkel némitották el a belső ellenzéket. Csaknem általános a vélemény, hogy a szovjet vezetők azért tértek vissza e sztálini módszerekhez, mert az olvadás hatása uralmukat, sőt talán a szovjet rendszer létét fenyegette. Lehetséges. De igaz az ellenkezője is. Nemcsak a „resztalinizáció”, hanem a desztalinizáció” is ugyanannak a belső válságnak a terméke. Az olvadás, a liberalizálódás politikáját is azért kezdeményezte a Kreml, mert korábbi politikájának következményei a szakadék szélére sodorták a szovjet rendszert.

E belső válság felismerése indította el azt a mechanizmust, amely a szovjet olvadáshoz, nálunk pedig a Nagy Imre másfél-éves „új szakaszos” kísérletéhez vezetett.

Vajon komolyan gondolták a Kremlben a rendszer reformját, vagy csak taktikai engedménynek szánták, amelyet a helyzet stabilizálása után egyik napról a másikra visszavonhatnak? Bárhogyan gondolták is, nem tehettek másként! Lélektétételhez kellett jutniok, hogy átszervezzék iparukat, rendbehozzák mélyre süllyedt mezőgazdaságukat s leszereljék a fenyegető közhangulatot. Időre, nyugalomra, s bizonyos tömegbázis megteremtésére volt szükségük, mind a Szovjetunióban, mind a népi demokráciákban. Kétségtelenül szerepet játszott ebben a koncepcióban a háborús feszültség csökkentésének vágya is. Hogy meddig ment volna el a Szovjetunió a belső és a nemzetközi engedmények útján siker esetén? — erre nincs válasz, mert a kísérlet nem sikerült. Annyi azonban bizonyos, hogy Sztálin halála után Moszkva elindult ezen az úton, mert kényszerítő belső okok miatt el kellett indulnia, s a belső változásoknak előbb-utóbb elkerülhetetlenül ki kellett hatniok a népi demokráciákra is.

Mint a magyarországi események vázlatos leírásából látható: a szovjethatalom új urai nem is rejtették véka alá

azt az utasításnál is határozottabb elvtársi tanácsukat, hogy a magyar pártvezetés is kezdjen új, liberálisabb politikát.

Ideológia és politika

A kommunista országokban és pártokban semmiféle határozat sem jöhet létre elvi indokolás nélkül. Még olyan intézkedések sem, amelyek inkább a rémregények, mint a történelem lapjaira tartoznának. A színes elképzelések, miszerint a kommunista vezetők maguk között valamiféle cinikus nyíltsággal tárgyalnák ügyeiket, a sajtó, vagy mozi-fantázia termékei.

A Sztálin halálát követő változás is bizonyos ideológiai alapokra épült, s ezt nem cáfolja meg az a tény sem, hogy a napjainkban végbemenő ellentétes irányú változásokat ugyanebből az ideológiai gyűjtőmedencéből merített tételekkel indokolják. Hogy ez miért, s hogyan lehetséges — ez a marxizmus-leninizmus kritikájára tartozik. Az 1953-as magyarországi változások elemzése e kérdést csupán annyiban érinti, hogy az új politika határozott szakítást jelentett nemcsak a sztálini gyakorlat, de a sztálini elmélet számos tételével is — s egyben visszatérést a megfelelő lenini elvekhez. Különösen gazdasági vonatkozásban. S ennek sem cáfolata, ha Lenin egyik-másik művéből vett idézetekkel indokolhatták később a visszafelé tett fordulatot is...

A változások lényege az az elvi koncepció, hogy a népi demokrácia átmeneti időszak a kapitalizmus és a szocializmus között. Mégpedig hosszú korszak, amelynek során a kommunista párt — a hatalom birtokában — lassúbb ütemben fejlesztheti az iparosítást, mint ahogy a sztálinizmus megszállottjai tették, bizonyos teret-enged a magánkezdeményezéseknek, s hosszú, esetleg több évtizedig tartó folyamattá alakítja a parasztságnak a magángazdálkodásról a kollektív gazdálkodásra való fokozatos és önkéntes áttérését.

A Sztálin halála utáni reform-korszak tehát a kommunizmusnak olyan új szakasza, amely ideológiailag inkább visszakanyarodás a múlthoz, egy Sztálin szerint már túlhaladott fejlődési állomáshoz. Az új szakasz sokban hasonló a Lenin-féle NEP-hez, anélkül, hogy teljesen azonosíthatnánk vele. Lenin idejében a hadikommunizmus felszámolása tette szükségessé az új gazdasági politikát, vagyis kifejezetten átmeneti intézkedés volt — „erőgyűjtés”, „hátralépés, hogy nekifuthassunk”

a szocialista iparosításhoz és kollektivizáláshoz. Az 1953-as hátralépés viszont már meglévő szocialista gazdasági formák leépítését jelentette s lemondást arról a kalandor-tervről, hogy a második öt éves terv során „befejezzék a szocializmus építését”. A magyar új szakasz tehát nemcsak erőgyűjtésnek indult. A villám-szocializmus sztálini konceptója helyett néhány évtizedes evolúciót irányzott elő, amelynek során az erőszak kizárólag a hatalom fenntartásának eszköze lehet, nem pedig a gazdaság s az új civilizáció „építésének” módszere. Nagyobb, ha úgy tetszik, „hátralépést” jelentett tehát, mint a lenini NEP, mert a szovjet rendszer 1921-ben még nem szaladt annyira „előre” /sem a szocialista iparosításban, sem a kollektivizálásban/ mint a magyar 1953-ban. Az alapvető elvi ellentét a Rákosi-Gerő csoport és Nagy Imre között éppen az új szakasz különböző értelmezésében jelentkezett. Előbbiek — részben háborúra, részben a malenkovi politika bukására spekulálva — kijelentették, hogy az új politika tulajdonképpen csak az addig érvényben levő NEP kissé következetesebb folytatását jelenti. Nagy Imre viszont úgy látta, sürgősen le kell bontani azt, amit erőszak igénybevétele és helytelenül csináltak a szocialista iparban és mezőgazdaságban és sok tekintetben az egészet előlről kell kezdeni. Hatalmilag pedig magától értetődően, de ki nem mondva: visszatérni egy olyan rendszerhez, amely inkább az 1905-ös orosz forradalom céljaként kitűzött „munkás-paraszt forradalmi demokratikus diktatúrához hasonló” mint a proletárdiktatúrához.

Miért éppen Magyarország?

„A Szovjetunió kommunista pártja elnökségének tagjai a megdöbbentő helyzetet úgy jellemezték — írja könyvében Nagy Imre az 1953-as változást kezdeményező moszkvai tárgyalásokról /62. old./ — hogy Rákosival az élen a párt akkori vezetésének, a „négyesnek” súlyos hibái és bűnei a katasztrófa szélére sodorták az országot, alapjaiban megrendítették a népi demokratikus rendszert, s ha gyökeres és azonnali intézkedések nem változtatnak a helyzeten, az ország népe szembefordult volna velünk. Hruscsov elvtárs szerint. „Vasvillával hanytak volna ki bennünket” A katasztrófa még előzése, a kelet-németországi és csehszlovákiai zavargások hatásának, valamint a nálunk is mind fenyegetőbbé váló hely-

zet megfordítása volt a júniusi Központi Vezetőségi határozat főfeladata." Nincs sok hozzátennivaló ehhez az idézethez. Legfeljebb annyi, hogy Rákosiék gazdaságpolitikája — magyarországi hivatalos számítások szerint — hozzávetőlegesen 120 milliárd forint kárt okozott fél évtized alatt, vagyis 50 %-al többet, mint az akkor folyamatban lévő ötéves terv összes beruházásai.

Ha ezeket a közléseket és adatokat egybevetjük azzal a körülménnyel, hogy a Rákosi leváltására és Nagy Imre miniszterelnöki megbízatására vonatkozó szovjet döntés az 1953 június 17-i berlini felkelés és a június 27-28-i magyar párthatározat közötti tíz nap alatt hozott villámhatározat volt, levonhatunk bizonyos következtetéseket:

1./ A szovjet vezetők Berlin előtt lassan, fokozatosan akarták új politikájukat a népi demokráciákra alkalmazni.

2./ Berlin után nem maradt idejük habozásra. Dönteniök kellett: megtorlásokkal, vagy inkább megelőzéssel gátolják-e meg a hasonló robbanásokat.

3./ Magyarországon volt legrosszabb a helyzet. A politikai és gazdasági adottságokat semmibe véve itt mentek ugyanis a legmesszebbre a rendőri önkényuralom bevezetésében, a túlzott iparosításban, a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálásában, a közélet és a kultúra szovjetizálásában. Itt halmozódott fel a legtöbb feszültség. Azonnali intézkedést láttak hát szükségesnek és — elfojtás vagy megtorlás helyett, már kísérletképpen is, — a reform-politika bevezetését választották.

4./ Rákosi egyeduralmának megszüntetése mindenképpen napirenden volt már. Ugyanakkor Nagy Imrében azt az alkalmas személyt vélték megtalálni, aki a többi népi demokrácia számára is mintaszerűen hajtja majd végre az új politikát.

Miért éppen Nagy Imre?

Eddig a pontig az események és körülmények úgy illeszkednek egymásba, mint egy óramű fogaskerekei...

Sztálin halála... Az új szovjet vezetők kísérletei arra, hogy megszabaduljanak a sztálini hagyaték ballasztjaitól és kiutat találjanak a fenyegető válságból... Ideológiai „visszatérés a leninizmushoz”: a lassú átmenet, a türelem, az önkéntesség és a nemzeti formák különbözőségének elveihez... Koncepciójukat mintegy igazolja a sztálini szerkezetű keletnémet

gépezet robbanása... A következő láncszem mindenképpen Magyarország, ahol a helyzet a legfeszültebb, a régi vezetés pedig a legalkalmatlanabb az új szerepre...

Már csak az utolsó fogaskerek hiányzik, amely pontosan beleillik a szerkezetbe. Kész a szerep, megírta a „sors”, már csak a mielőbb színre lépő főszereplő hiányzik.

Egy tisztázatlan kérdés marad: miért éppen Nagy Imrét emelte hatalomra ez a mechanizmus, miért éppen ő volt a hiányzó fogaskerek, miért lett ő a „sors embere”?

Egyénisége és életrajzának legfőbb vonásai adják meg erre a feleletet. Elég ha röviden utalunk rá.

Már külső adottságai is szinte predesztinálják az új szerepre. Rákosi — Sztálin embere — rossz megjelenésű, semita vonású, kopasz gnóm... Nagy Imre megnyerő vonású, vonzó, derűs egyéniség. Az izes beszédű, vidéki származású egykori munkás Nagy Imrében nem alaptalanul látja meg a magyar úrrokonszenves vonásait is Illés Béla, aki egyik regényében dunántúli alispánhoz hasonlítja. Nagy Imre már alkatánál fogva is alkalmasabbnak látszik elődeinél egy népi politika alapjainak lerakására.

Politikai pályafutása is kölcsönöz számára bizonyos népszerűséget. A parasztok úgy emlékeznek rá, mint a háború utáni „földosztó miniszterre” s tudják, vagy sejtik róla azt is, hogy nemegyszer összeütközésbe került Rákosival.

Ez egyébként — mint életrajzából láttuk — meg is felel a valóságnak. Nagy Imre egész pályafutása alatt szembenállt a kommunista szektáriánusok parasztpolitikájával. Már 1930-ban is emiatt különbözött össze az Internacionáléval és 1945-ben ezért helytelenítette a túlzásokat a földreform végrehajtásában. Ugyancsak ezért szállt szembe 1948-49-ben a paraszti magángazdálkodás erőszakos felszámolásának tervével. Mint tudjuk, ez utóbbi összeütközése volt a legsúlyosabb. Rákosival s az egész Politikai Bizottsággal szemben majd egy éven át védte a parasztok, s rajtuk keresztül a nemzetgazdaság egyetemes érdekeit. Harca végül is a pártvezető testületből való kizárásával végződött.

Nagy Imrének a Rákosi féle pártvezetéssel folytatott 1948-49-es vitája annakidején „buharinizmusnak”, „jobboldali, oportunista elhajlásnak” minősült. De Malenkov és Hruscsov

korából visszanezve nem más, mint az ő új politikájuk antici-
pálása a sztálinizmus fénykorában.

Persze — még ez sem lett volna elég ahhoz, hogy a Kreml
kiadja a megbízólevelet Nagy Imrének, ha az „antisztálinista
elhajló”-ban nem látják ugyanakkor a szovjet orientáció és a
párthűség rendíthetetlen képviselőjét is. Egy pillanatig sem
volt kétséges számukra, hogy az a Nagy Imre, aki 20 éves fejfel
harcolt a Vörös Hadsereg, majd a Kommunisták Magyaror-
szági Pártja soraiban, aki börtönt szenvedett hitéért, aki a más-
fél-évtizedes moszkvai emigrációban nőtt kommunista veze-
tővé, aki a háború alatt a moszkvai Kossuth Rádió főszerkesz-
tője volt... a miniszterelnöki székben is szilárdan kitart elvei,
pártja és — Moszkva mellett.

Tévedtek volna Moszkvában? Nem hisszük.

Amíg valóban elvekről, eszmék iránti hűségről volt szó:
Nagy Imre nem ingott meg.

Akkor lett „hűtlenné” csupán, amikor pártfegyelem címen
elvei megtagadását, önkritika címen hazugságot, szovjethűség
címen hazaárulást követeltek tőle.

Becsületes volt. Ez az, amit nem tudtak a szovjet vezetők,
amikor a moszkvai tárgyalások után búcsúttak Magyar-
ország új miniszterelnökétől. Azt hitték, hogy ha fordul a
kocka, Nagy, az új szakasz lelkes híve, engedelmesen végrehajt
majd olyan politikai utasításokat is, amikkel nem ért egyet.

Ez az, amiben tévedtek.

Nagy Imre komolyan vette adott szavát és feladatát.

A Kreml szemében túl komolyan.

A REFORMKOR

A program

Az új kormányprogram, amellyel Nagy Imre 1953. július
4-én a magyar országgyűlés és a közvélemény nyilvánossága
előlépett, a szenzáció erejével hatott. Ma, hat viharos esztendő
után már másként csengenek ezek a szavak. Megkoptak,
fénytelennek váltak, sőt hitelüket veszítették. Azóta nem is egy-
szer voltunk tanui 180 fokes fordulatoknak a szovjet világban.
E hat év folyamán békült ki a Kreml Titoval — s vált újra
halálos ellenségévé. Azóta zajlott le a nevezetes XX. szovjet
pártkongresszus — és nemrégén zárult a XXI. ... Ez volt a
kollektív vezetés korszaka a Kremlben, majd a vezető kollektí-
va politikai felszámolásának korszaka. E hat év során ült össze
az első csúcsertekezlet Genfben — s most készül a második.
Magyarország megvívta a jelenkori Európa legjelentősebb
forradalmát — és megélte a szovjet intervenciót. Az a férfi
pedig, aki 1953. július 4-én néhány reform bejelentésével keltett
országos, sőt nemzetközi szenzációt — azóta egymásután volt
egy reformkorszak miniszterelnöke, bukott és üldözött „jobb-
oldali elhajló”, ellenállási vezér és forradalmi miniszterelnök,
száműzött Romániában majd foglya a Kádár-rendszer börtö-
nének, végül vádlottja egy titkos pernek, s ma halott.

A hat év előtti program ezekután nem mondhat sokat a mai
olvasónak. De akkor, a fél évtizedes sztálinista Rákosi-rend-
szer dermedtségében forradalmi változás híradásaként hatott.
Pedig valójában nem volt benne semmi olyan, amit ne lehetne
a marxizmus-leninizmus tételeivel, sőt, egyes korszakok kom-
munista politikai gyakorlatával is igazolni s alátámasztani. És
mégis: Nagy Imre programja nemcsak forradalmi válto-
zások hírnökeként jelentkezett, ténylegesen meg is indított egy
forradalmi folyamatot. Amit Nagy Imre bejelentett: nem volt
több, mint reformprogram. De forradalmivá tette az a mód, az
a hang s az eltökéltség ahogyan Nagy Imre bejelentette, s
az a roppant szakadék, amely az akkori tényleges magyaror-
szági helyzet s e program között tátongott.

Miben állt a különbség? — Ismertessük röviden.

Az államélet terén Nagy Imre látszólag semmi újat nem hirdetett. Mindössze arról beszélt, hogy a jövőben nagyobb lesz a parlament szerepe az állami élet törvényes irányításában, a minisztertanács pedig „az államügyek intézésének teljesjogú szervévé” válik.

A program néhány más pontja ennél „látványosabb” változásokat jelentett be. Mégis, talán ez a pár szürke mondat tapintott a rendszer legérzékenyebb pontjára. Arra, hogy Magyarországon — az alkotmány betűivel és szellemével szöges ellentétben — a tényleges törvényhozó hatalmat nem az országgyűlés gyakorolta s az államügyek intézésének teljesjogú szerve nem „az országgyűlésnek felelős minisztertanács” volt, hanem — a kommunista párt, illetve annak vezetői.

Nagy Imre mindenekelőtt ezen kívánt változtatni. Nem sok sikerrel. A későbbiekben még visszatérünk az állami hatalmi szervek jogainak visszaszerzésére irányuló kísérletére, de most lapozzunk tovább az 1953. júniusi programban.

Az új program gyakorlati lényege a gazdaságpolitika reformja volt. Nagy Imre csak általános irányelveket ismertetett, nem bírálta névszerint sem a régi gazdaságpolitika vezetőit, sem konkrét intézkedéseiket. De beszédéből mégis kibontakozott a Rákosi-Gerő rezsim háborúra spekuláló és nagyzási hóbortból fakadó gazdaságpolitikájának szörnyű képe.* A programbeszéd szavai mögött ott látta mindenki Sztálinváros és Diósgyőr óriáskohóit, amelyekhez nem volt se szén, se érc Magyarországon, a budapesti földalatti vasút milliárdokat elnyelő befejezhetetlen alagútjait, a tönkretett könnyűipart, a lezüllesztett minőséget, de az országos inséget, kopottságot és hanyatló életszínvonalat is, amely ennek az örületnek az ára volt. Nagy Imre bejelentette a nehézipar fejlesztési ütemének csökkentését a könnyű és élelmiszeripar javára, s az egész gazdasági élet hozzáidomítását az ország reális anyagi adottságaihoz s a lakosság szükségleteihez. Ami e gazdaságpolitikában Nagy Imre sajátja, az sokkal inkább eltökéltsége az új ésszerűbb irányzat megvalósítására, semmint maga a pro-

*A magyar sztálinistáknak erre a politikai jellegzetességére még több ízben leszünk kénytelenek utalni. A Rákosi-Gerő féle vezetés ugyanazzal az indokolással akarta a szükséges nyersanyagokkal nem rendelkező Magyarországot „a vas és acél országává” átalakítani, hogy ez a háborús veszély miatt szükséges. 1954-ben Vas Zoltán, aki a gazdasági élet egyik felelős vezetője volt, találgató öngúnyjal jegyezte meg: „Azt hittük, hogy a vas és az acél, pedig csak a Vas és a Gerő országa voltunk”. De valán' lett valakinek ü.

gram. Annak alapelveit többé-kevésbé készen kapta Moszkvától.

Sokkal több az egyéni vonás a program falusi, mezőgazdasági vonatkozásaiban. Nem csupán valamiféle felmelegített „buharinista” elmélettel állt elő Nagy Imre, — bár kétségtelenül merített ebből a forrásból is, — hanem egy, az adott magyar viszonyokra épített valóban egyéni koncepcióval. Nagy Imre 1953-ban tulajdonképpen azt a programot hirdeti meg, amelyet az 1948-49-es vitában képviselt. Fellepésének súlyát, s politikai hatását azonban még jobban növeli, hogy „az idő őt igazolta”. Mindaz amit Nagy Imre beszédében bejelent — az egyéni parasztgazdaságok támogatása, a tagosítások betiltása, a földbérlet szabaddá tétele, a termelőszövetkezetek esetleges felszólásának engedélyezése, a falusi tulkapások elitélése, a kuláklista eltörlése stb.stb. — 1953-ban nem csak az eddiginél ésszerűbb és emberségesebb program, hanem egyben jóvátétel is. A Rákosi politika félévtizedes bűneinek és hibáinak, a felhalmozott súlyos sérelmeknek a jóvátétele.

A mezőgazdasági szakkérdések részletezése helyett egyetlen példával szeretnénk megvilágítani e nagyimrei parasztpolitikát jelentőségét és hatását: a gazdák egy év alatt több szőlőt telepítettek, mint a megelőző félévtizedben összesen. Mint tudjuk, a szőlővessző nem ad termést egyik évről a másikra. Aki szőlővesszőt ültet — bízik a jövőben.

A program bejelentette ezenkívül, hogy a kormány engedélyezi a kisipari magánvállalkozást, mérsékli a parasztságra háruló adóterheket, megjavítja az alkalmazottak kereseti és munkaviszonyait, csökkenti az árakat, fokozza a lakásépítkezést és az élelmi és könnyűipari cikkek termelését és választékát, s még számos kisebb-nagyobb szociális intézkedéssel javítja a lakosság anyagi helyzetét.

Nem volt kevésbé jelentős a programban felvázolt értelmiségi és kultúrpolitika sem. Maga a vezérszólam — „az értelmiség nagyobb megbecsülése” s „nemzeti hagyományaink ápolása” — se nem új, se nem egyéni. De Nagy Imre őszinte hangja, a szavakat átfűtő érzelmek melegsége nagyobb hatást és bizalmat keltett, mint elődeinek egy évtizeden át hangoztatott ígéretei.

„... A népi demokráciában a képzettségnek, a tudásnak nagyobb megbecsülés jár ki, mint bármikor a régi világban”

—mondotta Nagy Imre. Aligha tévedünk, ha azt mondjuk, hogy egy kis utánjárással talán szóról-szóra ugyanezt megtalálhatjuk Rákosi, vagy Révai beszédeiben is. A különbség csupán annyi, hogy Nagy Imre mondata elé teszi e néhány szót: „Mindenkinek tudomásul kell vennie, hogy...” A „vajtfülü” magyar értelmiség persze rögtön érti, hogy az a „mindenki”, akinek figyelmébe ajánlja szavait, éppen az a sztálinista vezető és funkcionárius réteg, amely csak beszélt a tudás megbecsüléséről, a valóságban épp ellenkezően cselekedett.

Elítélve a főiskolai oktatás irreális túlzásait, Nagy Imre programbeszéde bejelenti, hogy ezentúl nagyobb gondot kívánnak fordítani a népiskolai oktatás fejlesztésére. Ez is új, józan és becsületes javaslat, amelynek helyénvalóságát az elhanyagolt és túlszűfolt népiskolák ezrei tanusították. De azután jön megint egy mondat, amely nemcsak az értelemnek szól, de megüti az érzelmek húrját is: „... szaporítani kell az iskolák, tantermek és tanerők számát, hogy minél jobb feltételeket biztosítsunk a jövő reménységei, a kis magyarok elemi oktatásának, amit eddig... elhanyagoltunk.” „A kis magyarok...” — félévtizede aligha hangzott el ilyen melegen csengő szó az idegen stílusba merevedett közéletben.*

A „törvényesség megszilárdításáról” nem mond többet Nagy Imre programbeszéde 750 szónál. De ez a 750 szó százezernyi ártatlanul bebörtönzött és internált kiszabadulásával volt egyenlő; megnyitotta az utat a kitelepítettek előtt kényszerlakóhelyükről vissza Budapestre és más városokba, és mintegy ötvenezer módosabb parasztot törölt a „kuláklistán”, megszabadítva őket a megbélyegzéssel együttjáró rendőri felügyelet és bántalmazások alól.

*Hónapokkal később egy beszédben „édes anyanyelvünkről” szólt... s a „magyar-ság egységes nemzeti kultúrájáról” egy olyan országban, ahol évek óta mást sem bizonygattak, mint azt, hogy még a nemzeti kultúra sem egységes, mert ott is osztályharc folyik s ahol az ifjúság „második anyanyelvévé” akarták tenni az orosz, „a szocializmus nyelvét”. „Ha a föld Isten kalapja, hazánk bokréta rajta”... — idézte egy más alkalommal Petőfi sorait, ebben az országban, ahol évek óta mást se hajtogatott a propaganda, mint azt, hogy — ha van Isten — úgy kalapján a bokréta csak a Szovjetunió lehet...

Aligha érthető meg a kommunista Nagy Imre népszerűsége és szerepe egy nemzeti függetlenségi népmozgalomban e „félmondatok” nélkül, amelyekből gyakran többet értettek az emberek, mint magukból a politikai programnyilatkozatokból.

Néhány jelmagyarázat

Térjünk vissza egy pillanatra a program bevezető, az új kormány és az országgyűlés szerepét tárgyaló szakaszára. „...A most összeült országgyűléssel—mondotta Nagy Imre— „fejlődésünkben új szakasz veszi kezdetét, amelyben fokozottabban kifejezésre kell jutni a nép szuverénitálásának, a parlament nagyobb szerepének az állami élet törvényes irányításában, a felelős kormányzás alapelveinek és célkitűzéseinek meghatározásában, valamint az országgyűlés alkotmányos jogainak gyakorlásában.”

„A kormány... az országgyűlésnek... teljes felelősséggel tartozik. Ugyanakkor biztosítani kívánja, hogy a Minisztertanács, a törvényhozásra támaszkodva, az államügyek intézésének teljesjogú szerve legyen...”

Ha célját Nagy Imre gyakorlatilag csak kis részben érte is el, nem közömbös a kérdés; van-e egyáltalán politikai jelentősége egy ilyenfajta változásnak? Nem eshetik-e meg, hogy a központi államhatalmi szervek erősödése révén a demokrácia helyett az elnyomás nő meg? A gyakorlat azt mutatja, hogy nem.

A munkásmozgalomban egy évszázadon keresztül valamilyen formában mindig létezett egy államellenes, demokratikus, liberális szárny, szemben a centralizáló irányzatokkal, amelyek erős, központosított, jól szervezett hatalmi gépezettel akarták biztosítani és irányítani a szocialista rendszert. Nem vitás, hogy a kommunista államelmélet szempontjából a kérdés lényege ma is úgy fogalmazható: „állam vagy forradalom”. Vagyis az alternatíva ma is: hatalom mindenáron, a nép akarata ellen is, gátlás nélküli erőszak árán is, — vagy fokozatosan „elhaló” állam, mely a munkásdemokráciának s egy erőszaktól mentes ügyintézésnek adja át a helyét. Nem vitás az sem, hogy a sztálinista típusú diktatúra történelmileg úgy alakult ki, hogy a Szovjetunióban létrehozták minden idők legbürokratikusabb, legerőszakosabb központi államhatalmát. Egy bizonyos fejlődési fokon túl azonban ez a hatalmi szervezet további átalakuláson megy keresztül és a törvényhozást, sőt saját államigazgatásának „klasszikus” szerveit és formáit is fokozatosan kikapcsolja a tényleges hatalom gyakorlásából. A tényleges törvényhozó testület nem az országgyűlés, vagy a legfelsőbb szovjet, hanem a párt központi vezető szerve; az

államigazgatás irányítója nem a kormány, hanem a párt szűkebb vezető-testülete /politikai bizottsága, elnöksége vagy titkársága/; a párt vezetője irányítja a miniszterelnököt s a diktatúra tetőpontján mindez odáig egyszerűsödik, hogy a pártfőtitkár-diktátor maga tölti be a miniszterelnöki funkciót is. Mivel azonban alkotmányos formalitásokra s bizonyos adminisztratív okokra való tekintettel ezt az „egyszerűsítést” nem lehet minden vonalon következetesen végrehajtani, /vagyis a párt nem léphet nyíltan a kormány helyébe/ az egész hatalmi szervezet megkettőződik. A minisztertanács mellett és fölött ott áll a központi párttitkárság, a minisztériumi osztályvezetők mellett mintegy irányító-ellenőrzőként a párttitkár, a polgármester-tanácselnök oldalán a városi párttitkár, és a többi. Végülis ez a kettősség odáig megy, hogy a hadseregben a csapatparancsnokkal egyenjogú, sőt-ténylegesen-feljebbvalói szerepet betöltő politikai tisztek működnek. A funkciók e megduplázása eredetileg munkamegosztást célozott s ennek bizonyos elemei megmaradtak. Valójában nem arról van szó, hogy a miniszter, a polgármester-tanácselnök, a gyárigazgató, a századparancsnok, az osztályvezető, vagyis az „állam képviselője” csupán sakkfigurák, akiket a párt képviselője tologat. De az egész folyamat lényege az, hogy a „sztálinista” típusú centralizált államban az állami szervek kezéből fokozatosan a vezető klikk utasítását vakon követő kommunista pártbürokrácia, az „apparátus” kezébe megy át a tényleges hatalom. Ez a sajátos hatalmi szervezet azután lényegénél fogva nem tűri, — s ha fenn akar maradni nem is tűrheti el, — hogy a párhuzamos állami hálózat önállóan igazgasson vagy akárcsak hatékony ellenőrzést is gyakoroljon. Ezért sorvasztja el a nehézkesen kezelhető országgyűlést, ezért változtatja a kormányt a központi vezető szervek utasításainak egyszerű végrehajtójává, ezért vonja meg a helyi tanácsoktól a tényleges intézkedés jogát s ezért kapcsolja ki a tulajdonképpeni politikai életből még a párttagok tömegét is...

Tehát a centralizáló-organizáló irányzat győzelme a munkásmozgalomban végsősoron olyan-újtípusú központi hatalmi szervezet kialakításához vezet, amely elsorvasztja és maga alá rendeli az államhatalomnak mindama szerveit, intézményeit amelyek a polgári demokráciából eredtek s ezért összetételük-

nél, jellegüknél s munkamódszereiknél fogva alkalmatlanok az abszolutista önkényuralom gyakorlására.

Igy áll elő az a látszólagos ellentmondás, hogy az állam erősítése, a központi kormányzati szervek hatáskörének növelése nem a tényleges központi hatalom erősödéséhez, hanem gyengüléséhez vezethet. Ez a folyamat indult meg Magyarországon az új programmal. Természetesen mindez korántsem jelentette volna az egypárt-rendszer automatikus átalakulását demokráciává. Inkább azt mondhatnánk, hogy az egy-személyi, illetve csoport-diktatúrát alakította volna valódi egypárt-rendszerre. S az adott helyzetben már ez is egy fél lépés demokrácia felé... Működésbe hozta volna az egypárt-rendszer alapján „választott” országgyűlést és helyi tanácsokat, hatáskört teremtett volna a túlnyomó többségében kommunista kormánynak és szerveinek amelyek bizonyos fokig ellenőrizték, ellensúlyozták, s ezáltal csökkentették volna a sztálinista önkényuralmi gépezet hatalmát. Mondhatnánk úgy is: egy-két lépés lett volna visszafelé azon az úton, amely a szovjetek hatalmától a proletárdiktatúrán át a párt-diktatúrához, majd a kommunista párt politbürojának teljhatalmához s végül egyetlen diktátor önkényuralmához vezetett.

Az évezredek-adta óriási különbségek ellenére sok tekintetben emlékeztet ez azokra az antik demokráciákra, amelyekben a lakosság jogfosztott többsége számára sem volt közös, hogy egy vagy több önkényúr van uralom, vagy az egész arisztokrácia — vagy a teljesjogú polgárok közössége.

Nagy Imre programbeszéde 1953 július 4-én hangzott el a parlamentben. 1955 március 4-én az MPD központi vezetősége határozatilag megbírálta Nagy Imre „antimarxista, jobboldali vonalát”. Hat hét múlva, április 18-án Nagy Imrét kizárták a politikai bizottságból és megfosztották minden funkciójától.

E 21 hónap részletes története megírásra vár. A mi munkánk csupán a korszak legfontosabb szakaszainak jellemzésére szorítkozik.

Egy hét...

A lapok július 5-i száma közölte Nagy Imre kormányelnöki programbeszédét. De már másnap, július 6-án, a Szabad Nép megkezdte a burkolt támadást az új politika ellen.

Míg Nagy Imre konkrétan és határozottan megállapítja és bírálja az elkövetett hibákat — a Szabad Nép már enyhít, tompít, kendőz.

Néhány nappal később egy kis tárcát közöl a lap. Címe: „A juss”. Kubikosokról szól, akik a vonaton elég szabad-szájúan bírálják a közállapotokat. Később egy kupecforma ember kapcsolódik a beszélgetésükbe: ő is megmondja a magáét. A kubikosok kidobják a fülkéből, s arra az ellen-vetésre, hogy hiszen ők is ugyanazt mondtak, mint a kupec, az egyik így felel: „Mink szidhatjuk... Mer' a miénk.”

Sokatmondó írás. Jelzi, hogyan értelmezi egy bizonyos réteg — a pártértelmiség és a funkcionáriusok középrétege — az „új szellemet”, a „kritika szabadságát”. De ez még nem nyílt ellentámadás Nagy Imre ellen, még nem annak a felső pártvezetésnek a hangja, amely a kupecsel együtt — a kubi-kost is kidobná a vonatból...

Július 10-én „leleplezték” Bériját. Július 11-én Rákosi a budapesti pártaktíva előtt beszédet mondott, amelyben immár nyíltan s félreérthetetlenül dezavualta Nagy programnyilatkozatát. Tanulságos összehasonlítani néhány kitélt:

Nagy Imre programbeszédéből: „... a felemelt ötéves terv... az utóbbi időben az életszínvonal romlását vonta maga után.”

Rákosi beszédéből: az életszínvonal olyan magas „ami-lyenre még soha... megközelítőleg sem volt példa.”

Ki hogyan értelmezi a kuláklista ügyét?

Nagy Imre programbeszédéből: „... a jogrendbe és a tör-vényességbe vetett bizalom... megrendülésében nem kis része volt az úgynevezett kuláklistanak.” Ez a lista „a kulákság elleni adminisztratív intézkedésekre és súlyos visszaélésekre vezetett...” „... a kuláklistát meg kell szüntetni, fenntartva a kizsákmányoló kulákok korlátozására irányuló gazdasági rendszabályokat.”

Rákosi beszédéből: „A kulák kulák marad listával, vagy lista nélkül.” „Letörjük a szarvát...”

Rákosi beszédét a Szabad Nép a lap első oldalán végigfutó 7 hasábos címmel közölte. Nagy Imréét, aki kényszeredetten szintén felszólalt ezen az értekezleten, a lap 2-ik oldalán háromhasábos címmel...

Hosszasan időztünk Nagy Imre miniszterelnökségének első napjainál. De ez az egy hét 21 hónapra nyomja rá a belyegét. Vannak rövid időszakok, amikor a Rákosi-szárny kissé a hát-térbe szorul, de pozícióját nem adja fel egy pillanatra sem. A reformkorszak nem más, mint Nagy Imre szüntelen harca a sztálinisták nyílt vagy burkolt ellentámadásai és intrikái ellen.

Egy év...

1953 július végén-augusztus elején alábbhagy Rákosi és a hozzá közelállók rohama Nagy Imre ellen. Moszkvából ugya-nis számukra kedvezőtlen hírek érkeznek. A szovjet KP kiadja téziseit a Bolsevik Párt megalakulásának félszázados jubileu-mára. Sztálin neve háromszor szerepel ötven év történelmé-ben, Leniné félszázszor... Még egy kedvezőtlen hír: az Izvesz-tija — három hét késéssel! — cikket közöl az új magyar kormányprogram jelentőségéről... Megkezdődnek a koreai fegyverszüneti tárgyalások, a Rákosi-politika aranyalapja, a háborús feszültség csökken... Augusztus 8-án pedig Malen-kov megtartja ismeretes programbeszédét, amely bejelenti a hidrogénbombát, de egyuttal azt is, hogy csökkenteni fogják a nehézipar fejlesztésének ütemét.

Rákosi tehát ezuttal elszámította magát. Ugy látszik még-sem Bérija volt az „új szakasz” bajnoka, s így Rákosi reményei-vel ellentétben nem hull a fűrészporos kosárba Bérija fejével együtt Nagy Imre feje is. Rákosi engedményekre kényszerül. Kiadják az amnesztiarendeleletet, sorra megjelennek a pro-gramban bejelentett intézkedések a parasztság terheinek csökkentésére s más „újszakaszos” rendeletek. De közben a kulisszák mögött tovább folyik az ellenállás. Rákosi sikeresen meggátolja a júniusi párthatározat nyilvánosságra hozását. Még a miniszterek, miniszterhelyettesek s más felső vezetők aktívája előtt is csak a határozat megcenzurázott szövegét olvassák fel, kihagyva belőle a Rákosi-Gerő-Farkas-Révai féle „négyesfogatra” leginkább kompromittáló részeket. A párt-tagság közkatonaít pedig csak a határozat néhány jelenték-telen töredékeről tájékoztatja egy, a taggyűléseken felolvasott bizalmas körlevél. Az új politika útján való egyetlen jelentős előrelépés a Központi Vezetőség októberi-határozata, amely a parasztpolitikában többé-kevésbé híven követi a Nagy Imre

programbeszédében meghirdetett vonalat s annak gyakorlati keresztülvitelét szorgalmazza. Október 1-én — nemegyszer drámai körülmények között — megkezdődik a kilépés a termelőszövetkezetekből, illetve azok feloszlása. Minden más vonalon: ellenállás, vonakodás... Mintha a falu „Nagy Imréé lenne” — de a párt s a rendőrség és az ipar változatlanul Rákosié... Nyílt titok, hogy Rákosi nem ért egyet Nagy Imre „jobboldali vonalával”, s e véleményét nem mulasztja el a pártapparátus tudtára adni.

Ismerve a keleteurópai országok függő helyzetét, első pillanatban nehéz megérteni, miért nem tudta Nagy leküzdeni ezt az ellenállást és következetesen keresztülvinni programját. Hiszen Moszkva mögötte állt!

A magyarázat az, hogy a szovjet vezetőség korántsem volt egységes. Számottevő erők álltak Rákosi mögött is s ezek — ha többet ekkor még nyíltan nem is tehettek — biztatták a sztálinistákat és biztosították pozícióikat. Rákosi ugyan, többnyire Bérijára hivatkozott, amikor szemére vetették az új politika szabotálását, de nyilvánvalóan már Malenkov bukására is spekulált. Felbátorította erre egyebek közt a kínai kommunisták magatartása is, akik alig három héttel programbeszéde után már burkolt támadást intéztek Malenkov ellen a Kominform lapjában „a nehézipar elsődlegességének” ürügyén. 1954 januárjában pedig Mao Ce Tung egy üdvözlőtávirat ürügyét használta fel arra, hogy meleg rokonszenvét hangsúlyozza Rákosi — s hűvös érzelmeit Nagy Imre irányában. Apró jelek, igaz. De ez a jelbeszéd mégis sokat elárult a hozzáértőknek. Az a körülmény is erősítette Rákosi ellenállását, hogy maga mögött tudta nemcsak a pártvezetőség többségét és a pártapparátus támogatását, de ugyanakkor úgyes taktikai manőverezéssel egy időre a maga céljai támogatására használta fel a kommunista értelmiség, különösen az írók körében megindult erjedési folyamatot is.

Közben Nagy Imre, legalábbis a falusi és az igazságügyi reformok területén, mégis előre halad s az új év kezdetén elhatározza, hogy az egész vonalon kenyértörésre viszi a dolgot. 1954 januárjában a szovjet vezetők ismét Moszkvába rendelik a magyar pártvezérkart, s a vitás kérdések legtöbbször Nagy Imrének adnak igazat. Nagy Imre könyvében jónéhányszor utal erre a megbeszélésre s idézi az elhangzottakat:

„Hruscsov elvtárs — írja Nagy Imre — a múlt év elején /1954 elején/ már sürgette a rehabilitációkat. A letartóztatottakat lassan engedik ki — mondotta Hruscsov elvtárs — ez Rákosi hibája, mert nem vette kezébe a dolgot. Rákosi arra hivatkozik, hogy rosszak az idegei. Az idegek nem számítanak. Elvesztette az önbizalmát a hibák kijavításához és megtörténhet, hogy Rákosi feje fölött valósul meg a helyes vezetés, ami katasztrófa egy vezetőre.” /Nagy Imre: A magyar nép védelmében./

Feltehetően ugyanezt a tárgyalást említi — az időpont megjelölése nélkül — könyvének egy másik passzusában is:

„Rákosi Mátyás... 1953 óta számtalanszor megpróbálta a júniusi határozatot revízió alá venni, hol a nemzetközi feszültségre, hol az én /Nagy Imre/ állítólagos hibáimra és túlzásaimra, hol más okokra való hivatkozással. Hruscsov elvtárs ezzel kapcsolatban világosan leszögezte: „1953 júniusában helyesen bíráltuk a magyar párt vezetését és ez a bírálat teljességében ma is helyes. Nem lehet Bérijával takarózni, mint azt Rákosi próbálja. Mi is ott voltunk, amikor a hibákat megállapítottuk, mind valamennyien /Nota bene: Hruscsov idézett mondata a szovjet KP prezidiuma előtt hangzott el. A szerzők megjegyzése/ Igazunk volt és amit határoztunk ma is igaz. Már végre kellett volna hajtani!”

Nagy Imre, — aki a nyári parlamenti programbeszéd óta a nyilvánosság előtt keveset szerepelt s akkor is többnyire a parasztkérdésre korlátozta mondanivalóját, 1954. január 24-én a parlamentben ismét nagy politikai expozétát tart. Felállítja az „új szakasz” első félesztendéjének mérleget s szinte diadalmas hangszíval sorolja fel az adatokat, amelyek azt bizonyítják, hogy a politikai „hátralépés” eredményeképpen megnőtt népi bizalom milyen óriási lendülettel vitte előre az országot rövid hat hónap alatt. Csökkentek a parasztság terhei, jövedelme emelkedett. Nyolcezer kisiparos kapott iparengedélyt s látott munkához. A piaci árak fél év alatt 13,3%-kal csökkentek s ezáltal a bérből s fizetésből elők 550 millió forintot takarítottak meg. Megszűntek az internálótáborok, megkezdtek a koholt perек felülvizsgálatát, megindult a lakásépítési program, emelkedett az ipari termelés...

A beszéd számos újabb gazdasági és kulturális reformot is bejelent s szenvedélyesen támadja azokat, — ki ne tudná,

hogya a Nagy Imre mögött mosolyogva bólogató Rákosiról és társairól van szó? — akik „hol nyíltan, hol burkoltan... igyekeztek lebecsülni a kormányprogram jelentőségét, vagy taktikázásnak magyarázni és hol letompítani és visszatartani, hol pedig túlhajtani igyekeztek a kormány célkitűzéseit, nyilván azzal a szándékkal, hogy aláássák a kormány tekintélyét és megrendítsék a néptömegek beléje vetett bizalmát.”

Ebben az időben ismét megmozdul egy kicsit az új politika. Rákosi, Gerő és elvtársaik beszédeiből sem az a dühödten ellenséges hang csendül ki mint a nyáron, hanem a kényszerezett igazodás az új időkhöz. Nemegyszer közös fényképen látható Nagy Imre és Rákosi, amint barátságosan mosolyogva ülnek egymás mellett valamilyen ünnepségen vagy értekezleten. A felszínen béke honol... Az áprilusra kitűzött pártkongresszust május 24-re halasztják s közben folynak az egyeztető tárgyalások Budapesten is, Moszkvában is,* hogy a kongresszus már a teljes egység jegyében kezdhesse meg tanácskozásait — már azért is, nehogy disszonáns budapesti hangok zavarják a genfi külügyminiszeri konferenciára készülő szovjet politikát.

1954 májusában a Budapestre érkező Vorošilov simítja el a nyílt ellentéteket Rákosi és Nagy Imre között. Igaz, csak az utolsó pillanatban. A kongresszus előtti napokban ugyanis még egyik beszámoló végleges szövege sincs készen. A kongresszusi előkészítő bizottság és a PB, Nagy Imre, Ács Lajos és mások intervenciójára nem kevesebbszer, mint háromszor íratja át Rákosi beszámolóját. De Nagynak is alaposan át kellett dolgoznia a maga beszédét, amelyben eredetileg a 48-as koalíció visszaállítását javasolta, igaz, lengyel mintára működő, tehát tényleges hatalommal nem rendelkező pártokkal. Miután ez nem ment keresztül, Nagy a Népfront-megoldáshoz folyamodott. Végre mégis elkészültek a beszédek. Rákosi kongresszusi beszámolójában nagy engedményeket tesz az „új szakasz” politikáját illetően. Nagy Imre pedig alig érinti a múlt /a Rákosi éra/ hibáit, sőt kiemeli „tiz esztendő eredményeit” s főleg a jövővel foglalkozik. Igaz, Rákosi beszéde is tele van burkolt fenntartásokkal, Nagy Imre

*Május elején újabb megbeszélés folyt Moszkvában a szovjet prezidium a magyar pártvezetők között. Rákosit és Gerőt ismét megrótták halogató taktikájuk miatt, de Nagy egyes „túlzásait” is kifogásolták.

előadása pedig — új tanácsrendszer, új népfront... — magában rejtí új összeütközések magvát — de a felszíni pártegységet egyik beszéd sem borítja fel.

Az ellenzék kialakulása

Amikor Nagy Imre 1953 júniusában programjával a magyar országgyűlés elé lépett, teljesen egyedül állott a politikai közdötéren. Bizva ügyének igazában — s tegyük hozzá: Moszkva támogatásában — sokáig nem is nagyon próbált ezen segíteni. Természetesen első perctől fogva tudta, hogy Rákosi, Gerő és a hozzájuk közelállók gáncsolni fogják, de naivul bízott abban a Központi Vezetőségben, amely „egyhangú lelkesedéssel” szavazta meg a júniusi határozatot. Nem számolt sem a minden szélfuvallatra hajlongó Központi Vezetőség ingátagságával, sem a politikai intrikákban alaposan jártas Rákosi-klikk erejével, sem a párt-apparátus ellenállásával.

Miközben Nagy Imre a miniszterelnöki hivatalban egy évtizedes reformkorszakra rendezkedett be, Rákosi és a párt-apparátus arra épített, hogy az „új szakasz” rövidesen megbukik, s meg is tett minden tőle telhetőt a folyamat meggyorsítására. Nagy Imre a gazdasági, kulturális és államigazgatási reformok kidolgozására fordította erejét és idejét. A magányugodt, megfontolt tanáros módján tanulmányozta a problémákat, szakemberekkel, tudósokkal tanácskozott és — amiszintén merőben szokatlan volt a Rákosi rendszer gyakorlata után — meg is hallgatta, meg is fogadta tanácsaikat. Mind a gazdasági tervek, mind az államigazgatási reformok az ország anyagi erejéhez, adottságaihoz, s a lakosság érdekeihez kezdtek igazodni. Fél évtized óta nem folyt ilyen megfontolt, ilyen tudományosan megalapozott és körültekintő kormányzás, mint Nagy Imre miniszterelnöksége idején. Csak épen — nem volt, aki végrehajtsa ezeket a kitűnő kormányintézkedéseket... A miniszterelnököknek nemhogy apparátusa, de sokáig még egy magaválasztotta titkárnője sem volt, megbízható, hozzá közelálló politikai munkatársokról nem is szólva. Nagy Imre minden aggály nélkül átvette elődjének, Rákosi Mátyásnak, miniszterelnökségi apparátusát s csak 1954 tavaszán, közel egy esztendő kudarcai után, s akkor is barátainak, híveinek unszolására látott hozzá, hogy legalább a minisztertanács

titkárságába, az ügyészségre s még néhány más fontosabb posztra megbízható munkatársakat ültessen. Csupán ekkor alakul meg a Tájékoztatási Hivatal is. Ugyancsak ekkor létesült a miniszterelnökség ipari osztálya, amely végetvetett a rögtönzések kezdeti korszakának, amikor átfogó terv nélkül özönlöttek a rendeletek az ipari termelés átalállítására, s hozzálatott Nagy Imre tudományosan megalapozott koncepcióinak alkalmazásához. De Nagynak ekkor már kevés ideje volt hátra a miniszterelnöki székben ahhoz, hogy az új gazdasági irányítás eredményét learassa. S egy miniszterelnökségi szerv magában különben sem pótolja a hatalmas végrehajtó apparátust. Azt pedig ezután nem nehéz elképzelni, hogy a szakminisztériumok a terhivatal és a többi állami szerv átalakításában Nagy Imre nem jutott messzire... Mi sem jellemzőbb a helyzetre, mint az, hogy 1954 októberében — ereje s befolyása tetőpontján — Nagy Imre elhiszi Berei Andornak, Rákosi egyik legközelebbi hívének, hogy az új szakasz politikáját kívánja segíteni s hozzájárul, hogy ő vegye át az Országos Terhivatal vezetését...

Az ügyek tehát nagyjából úgy mentek tovább, mint régen: a tényleges hatalom változatlanul a pártapparátus kezében maradt. Ez az apparátus pedig szabotálta a kormányprogram határozatait, késleltette a miniszterelnökség rendeleteinek végrehajtását, sőt minden erejével az új szakasz végleges felszámolására törekedett. Néhány példa: Hiába jelenik meg egy a termelőszövetkezetekből való kilépést engedélyező kormányrendelet, mely a tagok többségének ily értelmű döntése esetén a termelőszövetkezetek feloszlását is lehetővé teszi. Az apparátus gondoskodik róla, hogy minél kevesebb paraszt merjen így határozni, s ha mégis így döntene — keserű sorsa legyen intő példa a többieknek... A termelőszövetkezetekből kilépőket kiforgatják javaikból, a lehető legrosszabb földet s a legkevesebb állatot és felszerelést adják vissza nekik az önálló gazdálkodás újrakezdéséhez. Ami az ipart illeti, kiadják ugyan az átcsoportosításra vonatkozó rendeleteket, de az apparátus ugyanakkor finoman a vállalati igazgatók értésére adja: mindezt nem kell komolyan venni, továbbra is a nehézipar fejlesztése a lényeg... Még konokabb az ellenállás a rehabilitációk terén. Nagy Imrének szinte személyesen kell kinyitnia minden börtönajtót, amely mögött a Rákosi éra

ártatlan áldozatai ülnek. Kezdetben Gerő, majd a kisebb kaliberű, de nem kevésbé sztálinista Piros László az új szakasz belügyminisztere; Rákosi egyik rokona az AVH vezetője; a Nagy Imre szorgalmazására létrehozott rehabilitációs bizottságban pedig helyet foglal maga Rákosi is, — hogy személyesen akadályozza meg az őt kompromittáló ügyek felgöngyölítését.

Egy év múlik el így. Hiába Nagy Imre a minisztertanács elnöke, hiányzik az a transzmissziós szíj, amelynek segítségével mozgásba lehetne hozni az államgépezetet. Sem a pártapparátusban, sem az állami végrehajtó szervezetben nem találta meg Nagy Imre a kormányzáshoz nélkülözhetetlen politikai bázist. Közvetlen segítőitársainak tábora az értelmiségiek soraiból alakult ki.

Amilyen ellenállás fogadta az 1953 júniusi programot a pártapparátus, a funkcionáriusok körében, olyan kedvező volt az első visszhang a pártértelmiség — tudósok, írók, pedagógusok, újságírók körében. De az első felbuzdulás nem sokáig tartott. Néhány hónapi lelkesedés után a kommunista értelmiség körében különböző aggályok és nézeteltérések merültek fel az új szakasz illetően. Sokan a reakció felülkerekedésétől s ideológiai zűrzavartól kezdtek tartani. Ne feledjük: ez a pártértelmiségi réteg éveken át őszintén meggyőződéssel követte a rendszert, szolgálta a Rákosi féle pártvezetés politikáját. Eléggé természetes tehát, hogy régi nézeteitől, előítéleteitől, nem tudott egykönnyen szabadulni. Bizonytalansága persze az új szakasz elszánt ellenfeleinek malmára hajtotta a vizet. Fokozták a zavart az irodalmi életben jelentkező ellentétek is. Nagy Imre reformprogramját a legnagyobb lelkesedéssel fogadták az írók, különösen a népi írók, mivel a program is, s a miniszterelnök közismert egyéni hajlandóságai is elsősorban a parasztságnak kedveztek. 1953 nyarán-őszén még nyoma sem volt az irodalmi életben új ellentéteknek, sőt a régiak is oldódni kezdtek. Kommunisták, népi és egykori polgári írók együtt indultak felfedező utakra, a népiek kezdeményezésére indított új falukutató körutakra és ankétokra. Számos cikk, riport, novella, vers — például a nagy port felvert „Nyírségi Napló” is — ezt az összhangot bizonyítja.

Valamivel később, 1954 telén, látszólag lényegtelen kérdések megzavarták az egyetértést. Egyes írók cikkezni kezdtek

a kabarészínpadok, a jazz-zene, a „könnyű műfaj” ellen, amelyeket a „kispolgári erkölcsstelenség”, a „nemzetietlenség”, a „kozmodopolitizmus” fertőző gócinak minősítettek. Tagadhatatlanul az egykori „népies-urbánus” ellentétek árnya kísértett egyes vehemens támadások általános „városellenességében”, amelyből érzékeny — vagy túlérzékeny — fülek még némi lappangó antiszemitizmust is kihallani véltek. De volt a kérdésnek fontosabb oldala is. A félelem attól hogy ez a jelentéktelen vita félresiklatja az igazi problémák megoldását. Sokan attól tartottak, hogy az új szakasszal feltörő hazafias, nemzeti szellem egyfajta provincializmusba fullad. Déry vagy Benjámin, s éppúgy Illyés Gyula, vagy Szabó Lőrinc — sorolhatnánk a példákat, hiszen a kommunista és nemkommunista írók nagy többsége így gondolkozott — a liberalizálódás nyújtotta lehetőség révén épen az európai kultúra oly sokáig lezárt kapuit kívánták volna megnyitni, nempedig ismét elzárkózni egy szűk világba, még ha az magyar, vagy akár paraszti is. Természetesen nem csupán az „európai”, vagy „paraszti” kultúra hamis alternatívája váltotta ki az irodalmi világ benső feszültségeit. Nagyobb mozgató erők is kezdtek jelentkezni. A kommunista írók — a megrögzött sztálinisták kis csoportját nem tekintve — valamennyien lelkiismereti válsággal küzdtek. Sokuk szívét súlyos teherként nyomta az elmúlt fél évtized számos verse, amelyet — ha őszinte hittel tévedve is — de mégiscsak ők írtak a sztálinizmus dicséretére. Mások azért tehettek maguknak súlyos szemrehányást, amiért szerkesztőségi íróasztalok mellett, vagy írószövetségi funkciókban segítettek elnyomni Lukács, Zelk, Déry, Benjámin és barátaik törekvéseit, hogy nagyobb írói szabadságot vívjanak ki a rendszer keretei között. Lelkiismereti válság s ugyanakkor öntudatlan törekvés a mult tévelygéseinek igazolására, érzelmi és eszmei zűrzavar jellemezték ezidőben az irodalmi életet.

A Rákosi csoport minden lehetőt megtett ennek a zűrzavarnak a fokozására és az ellentétek kiélezésére. Sikerült is egyesekkel elhíttetniük, hogy az új szakasz mindenféle ideológiai veszélyt rejt magában — s az irodalmi vitacikkek, összecsapások egy-egy mellékvágása csakugyan oda is suhintott a júniusi politikára. Akésőbbi Nagy Imre csoport, az írók, újságírók, akik megosztották vele a mellőztetés, üldöztetés kenyerét, akik együtt mentek vele a börtönbe, sőt a halálba

— még korántsem voltak mind Nagy Imre feltétlen hívei. Sőt egyesek, ha akaratlanul is — inkább ellenlábasai.*

Az Irodalmi Ujság 1954 június 26-i számában Déry Tibor nagyhatású cikket írt „Az írók egyetértéséről”. Az ellentétek rövid idő alatt csakugyan eltűntek s olyan szoros és tartós — ma is tartó! — írói egység alakult ki rövid néhány hónap alatt, amilyenre aligha volt még példa a magyar, vagy akár az európai irodalom történetében. Persze, nemcsak Déry cikke hatott mintegy varázsütésképpen. Az áldatlan helyzetnek azok a körülmények s események vetettek véget, amelyek Déryt magát is a békitő akcióra inspirálták: mindenekelőtt a rehabilitációk okozta válság, amely megrázta az egész kommunista értelmiséget.

A vitákat, ellentéteket 1954 nyara eltemette. Az írószövetség júliusban tartott tanácskozó közgyűlése, ha még nem is a későbbi hónapokra s évekre jellemző viharos hangulatban, de csendes és határozott elutasítással fogadta Darvas József hivatalos referátumát, amelyen keresztül tulajdonképpen Rákosi szelleme intette az írókat: ne kritizálják a rendszert és a pártot... Annál hangosabb volt az írók szava a következő hónapokban, amikor már lassanként kibontakozott Nagy Imre támadása a Rákosi rendszer ellen. Az írók, az írószövetség, az Irodalmi Ujság ezekben a hónapokban váltak igazán Nagy Imre szócsövén, az ellenzék hangadóivá.

Az utolsó kísérlet

A tüzet a nyár szítja fel. Ha lassan is, de kezdenek megnyílni a börtönajtók. Ártatlanul elítéltek ezrei — elsőként éppen a kommunista áldozatok — lépnek ki újra az életbe. Pédátlan lelkiismereti válság robban ki a párttagok, főként a kommunista értelmiség körében.

Július derekán a megáradt Duna-elönti-a-Szigetköz sűrűn lakott medencéjét. Az ország népe, politikai gondot, sérelmeket félretéve siet segítséget nyújtani. Az írószövetség szinte egy emberként vonul fel, hogy tollával mozgósítsa az országot.

Amilyen egységes a lakosság a veszély óráiban, olyan egységes közvélemény alakul ki az árvíz után abban a tekin-

*1954. március 15-én a Szabad Nép szerkesztőségi cikket közölt az irodalmi helyzetéről. Ez a „salamoni ítélet” egyaránt sújtott balra és jobbra. Kiven tükrözve ennek az író és újságíró csoportnak akkori felemás álláspontját.

tetben is, hogy felelősségre kell vonni a bűnösöket, azokat a politikai és gazdasági vezetőket, akik óriási kohókat építettek — gátak helyett.

Megkezdődik a racionalizálás. Maga az intézkedés elkerülhetetlen volt: a Rákosi-Gerő rendszerben mesterségesen felduzzasztott bürokráciát feltétlenül le kellett építeni. De míg Nagy Imre „fent” akarta kezdeni a racionalizálást, a végsőig védve a kisembereket, kishivatalnokok érdekeit, addig a Rákosi-Gerő csoport-a-bürokrácia csúcsterveit védte és a kisembereket ezreik tétette utcára.

A párton belüli lelkiismereti válság, a Rákosi-Gerő csoport huza-vonáját mind világosabban látó tömegek elégedetlensége és a lakosságra nehezedő súlyos anyagi bajok forrongó hangulatot teremtettek, Megindult az erjedés a pártszervezetekben: mind többen és mind nyíltabban kritizálták a Rákosi-Gerő féle pártvezetést. A Szabad Népben — ahol a szerkesztőség legjobb erői szintén Nagy Imre oldalára álltak — leleplező riportok jelentek meg a sztálinista gazdasági funkcionáriusok bűneiről.

Közben a párt vezető szervében Rákosi-Gerő csoportja folytatta a szabotálást. „A Párt, az állami és gazdasági szervek élén álló ellenállók /értsd: a Rákosi-Gerő klikk. A szerk./ hol az infláció, hol a munkanélküliség rémét festették a falra ... hogy elfogadtassák a júniusi politika aláadására irányuló javaslatokat: a termelés általános csökkentését a könnyűiparban, a munkásság szociális ellátásának nagymérvű leépítését, a bérből és fizetésből élők életszínvonalának nagyarányú leszállítását, a parasztság terheinek növelését. Ehhez járult a racionalizálás anarchikus, embertelen, az értelmiség államapparátusban lévő széles rétegeit elkésztő végrehajtása”, — írja erről az időszakról Nagy Imre. /203 old./

A „tűzszünet” végetért. Megérett az idő a határozott ellen-támadásra. A pártegységnek a látszatát sem lehetett tovább fenntartani. Maga a felső vezetés-is két szárnyra szakadt. Nagy Imre többé-kevésbé számíthatott Ács és olykor Apró támogatására. Szembefordult a Rákosi-klikkkel Farkas Mihály is, aki bűnbánatot tettetve visszakönyökölte magát a vezetésbe; de támogatása többet értett, mint használt az új politikának, mert a közvélemény megvetette, az apparátus pedig gyűlölte. Jobb volt a helyzet a minisztertanácsban, amely — példátlan eset!

— egy ízben megtagadta egy Rákosi utasítására hozott PB határozat elfogadását is.

Nagy Imre előtt két lehetőség állt. Vagy frontális támadást indít a koholt perek súlyosan kompromittáló anyagai alapján Rákosi ellen, vagy Gerőt szorítja ki a vezetésből, elsősorban a gazdasági bajokat állítva a harc előterébe. Nagy Imre ez utóbbi mellett döntött, abból kiindulva, hogy a tömegeket elsősorban a gazdasági helyzet keseríti el, tehát ez a sürgősebb, ez az akció kap nagyobb támogatást a közhangulattól s ugyanakkor a Központi Vezetőségben kisebb ellenállást vált ki, mint ha Rákosi lenne a célpont.

A MDP központi vezetőségének 1954. októberi ülése, bár egyéb kérdésekről is tárgyalt és határozott, elsősorban a gazdasági helyzettel foglalkozott. A referátumban, Nagy Imre előadásában és több más felszólalásban feltárt tények oly nyilvánvalóan bizonyították a sztálinisták „ellenállását”, vagyis a papíron érvényben levő párthatározatok szabotálását, hogy a KV máskor oly engedelmes tagjainak jórésze „fellázadt” és Nagy mellé állt. Maga Rákosi és Gerő is kénytelenek voltak meghátrálni. A Központi Vezetőség lényegében Nagy Imre álláspontját fogadta el, s ilyen értelemben hozott határozatot. A személyi ügyekben azonban nem sikerült nagyobb változást elérni.

Ez történt az ülésen.

Néhány napra rá Rákosi Mátyás „szabadságra” utazott Moszkvába. Mint később látni fogjuk: nem pihenés végett.

Ugyancsak ezekben a napokban Gerő Ernő Szolnokon beszédet mondott, amelyben kijelentette: felre kell állítani az útból azokat, akik az új szakasz politikáját gátolják — anélkül, hogy saját felelősségéről egyetlen szót is ejtett volna.

Nagy Imre újabb határozott lépésre szánja magát. A Szabad Nép október 20-i számában cikket közöl — a szöveg nagyjából ugyanaz, mint az októberi KV ülésen elhangzott felszólalása — feltehetően azzal a szándékkal, hogy a közvélemény elé tárva a helyzetet meggátolja az „ellenállók” újabb szabotázsakcióját, amelynek nyilvánvaló jele volt Rákosi hirtelen eltűnése, Gerő „mimikri” — kísérete, s a pártapparátus nyílt

*Rákosi felszólalásából: „Mindenben egyetérték az előttem szóló Nagy Imre elvtárs felszólalásával, még abban a kiélezett formában is, ahogy elhangzott.” /Bizalmas jegyzőkönyv/

vonakodása a határozat végrehajtásától. /Nagy Imre: A magyar nép védelmében, 203-205 old./ A cikkből, amely a Politikai Bizottság felhatalmazása nélkül, tehát Rákosiék háta mögött, került a nyilvánosság elé, kibontakozik a két irányzat gazdaságpolitikája közötti különbség. Gerő gyógyírja a gazdasági nehézségek orvoslására: takarékoskodás, mégpedig a vásárlóerő-csökkentésével, — vagyis nem ott, ahol valóban kellene, hanem a tömegek életszínvonalának rovására. Nagy Imre ezt az álláspontot elítéli és kijelenti, hogy „a régi gazdaságpolitika a szocializmusnak egészen helytelen értelmezést adott, számíttatáson kívül hagyta az embert, a társadalmat, a szocializmus fogalmát pedig leszűkítette a vas és az acél termelés maximális növelésére, a túliparosításra.”

A cikk középpontjában ugyan a gazdasági kérdések állanak, de nagy hatása van annak a rövid bekezdésnek is, amelyben Nagy Imre azt követeli, hogy az „eddig kiskorúságra kárhoztatott párttagok” az őket megillető szerephez jussanak nemcsak a végrehajtásban, hanem a politika kialakításában is. Ez is világos beszéd abban a helyzetben, amikor a párttagok tömegei egészen mást akarnak, mint a vezető klikk. „Aki nem bűnös, annak szabadrálbra kell kerülnie” soha többé ne ismétlődhessenek meg „a múltban elkövetett bűnök” — írja Nagy Imre a rehabilitációkkal kapcsolatban. A későbbi évek folyamán persze ennél sokkal többet és élesebben beszéltek e bűnökről, de 1954 őszén, amikor e bűnök elkövetőinek s a rehabilitáció szabotálójának kezében volt a felső pártvezetés, ez a mondat is hallatlanul erős benyomást keltett.

Az Irodalmi Újság két napra rá megjelenő új számának első oldalán közli Déry Tibor cikkét — „Nyílt levél Nagy Imre elvtársához” — amelyben teljes egyetértését és együttérzését fejezi ki a miniszterelnök álláspontjával.

A támadás folyik tovább. Október 23-án összeül az új-jászervezett Hazafias-Népfront kongresszusa. Nagy Imre a kongresszus során beszédet mond, amelyben a többi közt így beszél:

„A honszeretet történelemformáló erejét érezzük itt e teremben. Kilenc és félmillió magyar szívének együttdobbanását, kilenc és félmillió magyar lelkének együttlekedését, kilenc és félmillió magyar karjának együttfeszülését népünk boldogságáért és szabad életéért, hazánk felvirágoztatásáért és függet-

lenségéért, országunk békéjéért...” „A Hazafias Népfrontnak az ország eleven lelkiismeretének kell lennie, amely örökös nagy nemzeti céljaink megvalósításán. Számontartja a hazafias kötelességteljesítést, számonkéri a mulasztást, éberen örökös azon, hogy állami és társadalmi életünk minden terén az igazság, a törvényesség, az emberiség érvényesüljön. Feladata a társadalmi morál formálása, új életünk erkölcsi szabályainak a legszélesebb tömegekben való érvényesítése, a közeleti tisztaság biztosítása...” A hallgatóság percekig tartó tapsa kíséri Nagy Imrét, amikor Petőfi két sorát idézi: „Habár felül a gálya s alul a víznek árja, azért a víz az úr...”

Sok „jelmagyarázat” nem szükséges ehhez a világos beszédhez. Kilenc és félmillió magyar — maroknyi ember kivételével — csakugyan az egész nemzet. Ez az a „víz”, mely mégis úr, ha fölül is a gálya... Ami a Hazafias Népfront szerepét illeti: Nagy Imre értelmezése messze eltér a hivatalos párt-állásponttól, s a népfrontot — mint azelőtt — csupán a pártpolitika végrehajtására kárhoztató működési szabályzattól is. Ha a beszédben elmondottakhoz hozzátesszük, hogy Nagy Imre eredetileg helyi szervezetekkel s tagsággal rendelkező népfrontot akart létrehozni, nyilvánvaló a koncepció: az egypártrendszer-változtatlan fenntartása mellett egy olyan szervezet kialakítása, amelynek révén a pártonkívüli tömegek is érvényesíthetik politikai törekvéseiket. A PB többségének nyomására Nagy kénytelen volt beletörődni abba, hogy az új népfrontnak ne legyenek helyi szervezetei és egyéni tagjai. Ugy gondolta — beszédéből ítélve — hogy a népfront még ilyen körülmények között is az ország eleven lelkiismerete lehet és — túl a hasznos kezdeményezések lehetőségén — éberen örökös azon, hogy mindenütt „az igazság, a törvényesség, az emberiség érvényesüljön”. Betölthetné tehát az ellensúlyozó szerepét, az egypártrendszerből fakadó antidemokratikus tendenciákkal szemben.

Ez október végén történt. Már november elején hírek szivárogtak ki arról, hogy Moszkvában „valami készül...” Azok a pártvezetőségi tagok és miniszterek, akik Nagy Imrét az utóbbi hónapokban támogatni látszottak — visszahúzódtak. Darvas József népművelési miniszter, — egykori népi író — nagy cikket ír a Szabad Népből a „tülcitálók”-ról, a „jobbboldali elhajlókról.” A cikk ugyan írókról szól, akik

„túlzásba viszik a hibák kritikáját” — de éppúgy vonatkozhatik a miniszterelnökre is... Valami készül, igen de a szellemi világ azért forr, pezseg tovább az októberben megnyílt perspektíváktól lelkesülten. Fiatalkorok s egyetemi körök kezdeményezésére mozgalom indul a korai érlelmeszedésben szenvedő ifjúsági szervezet, a DISz megreformálására. A cél az, hogy a DISz — kivonva a sztálinista vezetők befolyása alól, de változatlanul fenntartva a pártirányítást — az ifjúság tényleges politikai és közéleti szereplését biztosító szervezetté alakítsák át. Memorandum készül a DISz keretében létesítendő „Ismerd meg hazádat” mozgalom megindítására is. Az új, nagyobb autonómiával rendelkező helyi tanácsok, a Népfront s a népfront-keretben előirányzott falusi olvasóköri, az autonóm kultúrközpontok, vidéki irodalmi társaságok mellett ez az új ifjúsági mozgalom újabb lépést jelentett volna egy policentrikus kulturális és társadalmi — ha még nem is politikai — hálózat kialakítása felé. A memorandum hangja megfontolt volt, a javaslatok nem lépték túl a pártszabályok által megszabott kereteket, Nagy mégis ellenezte a memorandum közlését az Irodalmi Újságban. Ő is tudta, hogy „valami készül” s már kerülni akarta az újabb surlódási felületeket.

November 30-án, láthatóan elégedetten, visszaérkezik szabadságáról Rákosi Mátyás, majd egymásután szállingóznak vissza hívei, akik az októberi ellenzéki támadás idején szintén Moszkvába utaztak „szabadságra”. Ezekben a hetekben háborús hírek is keringenek. Egyes beavatottak szerint bizonyos szovjet körökben úgy látják, hogy a szovjet hadsereg ma még akadálytalanul lerohanhat az Atlanti Óceánig, ami a német hadsereg felállítása esetén természetesen már jóval nehezebb hadművelet lenne... December 3-án nyilvánosságra hozzák a moszkvai értekezlet nyilatkozatát, amely tulajdonképpen a varsói szerződés bejelentése.

A reformkor s Nagy Imre miniszterelnöksége gyakorlatilag végetért.

EGY FÉRFI SORSA

Leszámolás részletre

November utolsó napjaiban Rákosi már pontosan tájékozódva tér vissza Moszkvából Budapestre. A moszkvai értekezlet határozatának nyilvánosságra hozatalát meg sem várva, minden vonalon megindítja a támadást a „jobboldali elhajlók” ellen. A pártsajtóban és apparátusban megfúvatja a háborús veszély vészharsonáját. Néhány hét leforgása alatt — hihetetlen agilitással — népgyűlések százait rendeztetni meg a német militarizmus feltámasztása elleni tiltakozásként. A háború közvetlen veszélyének légkörét igyekszik megteremteni a pártban, hogy a mesterségesen felszított hangulatban látványosabb legyen a fellépés az ellen a „jobboldali opportunizmus” ellen, amely „destruktív kritikájával”, a „pártvezetés tekintélyének lejáratásával”, az „osztályellenségnek tett engedményeivel”, a „nehézipar jelentőségének lebecsülésével” stb. stb. gyengíti az ország ellenálló képességét. A sajtóban és az irodalomban — amelyet a jobboldali erők főfészkének tekint — Rákosi személyesen veszi a kezébe az ügyek intézését. A Szabad Nép hosszú idők óta diavetlamúlt durva hangon megtámadja az irodalmi lapokat, amelyeknek „politikai vaksággal” megvert szerkesztői nem méltatták a moszkvai értekezlet jelentőségét.

Egyidejűleg magában a Szabad Nép szerkesztőségében megindul a tisztogatás: szenvedélyes hangú szerkesztőségi taggyűlésen összecsap Nagy Imre és Rákosi tábora s a harc a „jobboldaliak” egy tekintélyes csoportjának kizárásával végződik. Néhány hónapra rá leváltják a teljes szerkesztőbizottságot. Jegyezzük meg itt: a Szabad Nép „bevétele” életkérdés Rákosi számára. Mégpedig nemcsak, s talán nem is elsősorban a lapnak kifelé, hanem inkább befelé gyakorolt hatása miatt. A Szabad Nép viharos taggyűléseinek híre bejárta az egész várost. Rákosiek attól tartottak — nem ok nélkül — hogy az írószövetségi kommunista pártszervezet mellett kialakul egy második olyan ellenzéki gócpont, amelynek hatása végzetes lehet a többi helyi pártszervezetre is. Tegyük hozzá, hogy a Szabad Nép befolyása bizonyos értele-

ben a Központi Vezetőségre és apparátusára is érvényesült. Régen bevezetett szokás szerint a szerkesztőség — a munkatársak tapasztalatai és a munkáslevelezési osztály anyaga alapján — rendszeresen küldött a pártközpontnak úgynevezett „hangulatjelentéseket”. Amíg e jelentésekben az állt, amit a vezetőség szeretett volna hallani — nem is volt semmi baj... Az utóbbi időkben azonban a jelentések a tényleges közhangulatot kezdték kifejezni, már egyszerűen azért is, mert a felbátorodott levélírók meg merték írni a pártlapnak a maguk és környezetük véleményét. A falvakból például Nagy Imre példátlan népszerűségét tanúsító levelek áradtak. „Végre, egy becsületes vezető... Végre egy igaz magyar ember...” írták a falusi levelezők százai. A jelentésekből kitűnt, hogy a mindenható vidéki párttitkárok tekintélye semmivé vált abban a pillanatban, amint nem Nagy politikájának szellemében jártak el. — „Megmondta a Nagy Imre” — volt a parasztok magabiztos válasza a múltban ellentmondást nem tűrő funkcionáriusok utasításaira és fenyegetéseire.

Megindul a sztálinisták ellentámadása ideológiai téren is. Ismét napirendre kerül a „nehézipar elsődlegességének” kérdése, valamint az osztályharcban, különösen a falusi és az értelmiségi osztályharcban észlelt „liberalizmus”. De nehezebben, lassabban halad a Rákosi szárny ellentámadása magában az irodalmi és művészeti életben. A Nemzeti Színház éppen e időben újítja fel Madách nagy-művét „Az ember tragédiája”-t. Rákosi be akarja tiltatni. Sorozatos intervenciói ellenére a művet mégis bemutatják, több lap elismerően méltatja, s a darab csak a sztálinisták ismételt támadásai után, koratavasszal kerül le a műsorról. Hasonló ellenállásba ütközik a sztálinista vezető csoport az irodalmi életben. Az írószövetség vezetői, s az irodalmi lapok szerkesztői a megismételt fenyegetések ellenére sem hajlandók tudomásul venni, hogy „új keményebb éra következik”. Rákosi szavai egy lapszerkesztővel folytatott telefonbeszélgetésben/ s hogy ennek megfelelően fordulatot kell végrehajtaniok az irodalmi életben.

1954. december 21-én Debrecenben nagyszabású hivatalos ünnepet rendeztek a háború utáni Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulásának tizedik évfordulójára. Az ünnepi beszédeket Rákosi és Nagy Imre tartották. Az 1956 októberi forradalomig ez volt Nagy Imre utolsó nyilvános politikai szereplése. Maga

a beszéd nem jelentős, de éppen szürkésege, az alig néhány héttel azelőtti Nagy Imre cikkekben és beszédekben oly élesen exponált követelések hiánya mutatja az erőviszonyokban időközben bekövetkezett változást. Annál agresszívebben fejt ki álláspontját Rákosi. A debreceni ünnepség során nyílt személyi összeütközésre is sor kerül Nagy Imre és Rákosi hívei között, s még a meghívottakat Budapestre hazaszállító különvonaton is egész éjszaka zajlik a vita a „jobboldalt” képviselő írók, újságírók és az immár ismét Rákosi oldalán álló párt- és állami funkcionáriusok között.

Hasonló személyi összeütközésekre kerül sor 1955 február 1-én a Magyar Újságírók Országos Szövetségének egy hivatalos ünnepségén az újságírók és Farkas Mihály között.

A tekintélyes írók, különösen a szövetség vezetői állandó nyomás alatt állnak. Hetenkint citálják őket a párt kulturális osztályára, sőt a titkárságra és a PB tagok elé is, hogy „meggyőzzék” őket nézeteik káros voltáról. Az írók vonakodva mennek el tárgyalni, de ha már ott vannak: hallatlan vakmerőséggel olvassák Rákosi, Farkas, Andics, Berei és társaik fejére vétkeiket, tudatlanságukat, műveletlenségüket.*

Az írók és újságírók nem engednek a nyomásnak. A pártközponthoz tartozó lapokon kívül a sajtóban továbbra is megjelennek a sztálinizmus szellemét és következményeit támadó cikkek, riportok, versek, novellák. Sőt, talán éppen ezekben az utóvédharcokban jelentek meg az egész reformkor lehatásosabb és legjelentősebb publicisztikai és írói művei. Mindaddig, míg a Malenkov februári lemondásával párhuzamosan megindult és március után fokozódó újabb és újabb „tisztogatások” egy időre el nem némították az ellenzék hangját.

A pártapparátus 1954 decemberében szinte egyik órától a másikra nyíltan szembefordult a Nagy Imre vonallal. Az értelmiség, az egyetemek, az írók, újságírók, 1955 februárjáig viszont kifejezésre juttatták tiltakozásukat a Rákosi restaurációval szemben, s a megtorló intézkedések nyomása alatt is

*Egy ilyen vita során Zelk Zoltán rámutatott egy borzalmas festményre, amely az akkori kulturdiktátor, Farkas Mihály feje felett függött: — Magának tetszik ez a kép? Mert nekem nem. — Rossz ízlése van, Zelk elvtárs — felelte Farkas. — En a nép ízlése után igazodom s mindig megkérdem a szakácsnők véleményét, aki Moszkvából jött velünk. — Tud a szakácsnőjük magyarul? — kérdezi erre Zelk. — Nem! — így Farkas. — Még ez a szerencse, így legalább a verseinkről nem mondhat véleményt.

csak lépésről-lépésre vonultak vissza.* Ami az államapparátust illeti: a kép nem egységes. Az államapparátus zöme szintén azonnal visszazökkent az 1953 előtti, megszokott „régi vonalra”. Különösen a gazdasági szervek, amelyek amúgyis folytonos vonakodással hajtották végre az „új szakasz” politikájából fakadó intézkedéseket, nem is szölv az államvédelmi szervekről, amelyek viszont a rehabilitációs ügyek miatt álltak szemben Nagy Imrével. Februárig, illetve márciusig csupán az a néhány állami szerv hajtotta végre továbbra is az új politikai irányelveket, amelyekbe Nagy Imre az utolsó hónapokban néhány magához közelállót bevitt, illetve ahol néhány vezető az utolsó időkig ingadozott Rákosi és Nagy Imre között. Így kerülhetett sor szinte az utolsó pillanatokban a kitelepítéseket megszüntető rendelet kiadására és néhány kulturális intézkedésre.

Megjegyzendő, hogy a sztálinizmus 1954 decemberétől 1955 nyaráig folyamatosan tartó restaurációját rövid időre küssé, fékezte a január 7-i moszkvai megbeszélés. Ezen Nagy Imre — utoljára — még miniszterelnöki minőségében vett részt. A szovjet pártvezetők ekkor még nem álltak egyértelműen Rákosi mellé s arra utasították a két szemben álló felet, hogy közösen hajtsák végre az „új helyzetnek”, vagyis a moszkvai értekezletnek megfelelő politikai és gazdasági fordulatot.

Személyileg tehát még nem ejtették el Nagy Imrét, annak ellenére, hogy ezúttal őt is szemrehányásokkal illették „párt-szerűtlen akciói” és jobboldali „elhajlásai” miatt. Nagy Imre ezen a tárgyaláson a szemére vetett hibáknak csak egy részét ismerte el, viszont ígéretet tett e hibák kijavítására. Ismeretes Emlékiratában is utal erre, sőt arra is, hogy Moszkvában tett ígéretét 1955 május 4-én egy, a KV-hez intézett levelében megerősítette. Nagy tehát kész volt kijavítani bizonyos hibákat, amelyeket maga is belátott, de a júniusi politika revideálására nem volt kapható. A Kreml akkor, januárban, s úgy látszik még valamivel utóbb is, megelégedett Nagy Imrének

*A magyar írói szabadságmozgalom, háromszázötven éves korszakának néhány egészen kiemelkedő műve született ezekben a hónapokban. De talán egyik sem fejezi ki annyira a magyar szellemi élet, hangulatát, mint Benjámin László „Köznapi dolgok ígézete” című verse. Idézzük e mű négy sorát:

„Mert fogtam én a siker pillésárnyát,
s nem boldogabb, csak lettem tőle gyávabb,
s maszáttá rondult ujjamon a himpor.
Mind kinná torzul, ami nem lett kinnból.”

ezzel a nyilatkozatával s nem követelt nyilvános önkritikát. Nem sokkal a moszkvai egyeztető tárgyalások után azonban Nagy Imre megbetegedett, február 8-án pedig befejezett ténnyé vált Malenkov bukása. Rákosi és köre sikeresen kamatoztatta az új helyzetet. Teljes kapitulációra, látványos önkritikára szólították fel a beteg Nagy Imrét. Miután Nagy ezt kereken megtagadta s a KV egybehívását követelte a vitás kérdések megtárgyalására, Rákosiék február 19-én — vagyis alig tíz nappal Malenkov bukása után — hivatalos jelentést adtak ki a miniszterelnök betegségéről s egészségügyi okokra hivatkozva teljesen kikapcsolták a politikai vezetésből. Közben pedig előkészítették a terepet a nyílt politikai támadás megindítására. Nagy Imre megpróbált gátat vetni ennek a machinációnak, de sikertelenül. Könyvében is beszámol erről:

„... a Politikai Bizottság... határozatait, amely az általa megfogalmazott orvosi jelenés alapján teljesen el akart szigetelni és belém akarta fojtani a szót, nem türtem el. Annakidején több ízben kénytelen voltam levéllel fordulni a Központi Vezetőséghez a Politikai Bizottság pártszerűtlen eljárása miatt. 1955. február 25-i levelemben a következőket írtam:

— Ma egy hete Rákosi Mátyás elvtárshoz fordultam egy levéllel, közölje velem a Politikai Bizottságnak a Központi Vezetőség ülésére vonatkozó javaslatait, határozatait, napi rendjét stb. Erre a kérésemre egyetlen szó választ sem kaptam. Hasonló volt a helyzet a szombati „tájékoztató” jellegű értekezlettel kapcsolatban, amelyről semmiféle értesítést nem kaptam... El akarnak hallgattatni, egyoldalú tájékoztatással igyekeznek a Központi Vezetőség tagjainak álláfoglalását befolyásolni. Ezt én önkényeskedésnek, pártszerűtlennek, pártunkban megengedhetetlennek tartom.”

Nagy Imre betegségét tehát a Rákosi csoport arra használta fel, hogy mintegy fait accompli elé állítsa a Kremlt. Otthon, a vezető magyar párt- és állami körökben szította a Nagy Imre elleni hangulatot hamisan és egyoldaluan azt a hírt terjesztve, mintha a szovjet vezetők egyértelműen Nagy ellen nyilatkoztak volna január 7-én Moszkvában. Moszkvában pedig úgy tájékoztatták a szovjet vezetőket, mintha a magyar vezető pártkörök egyértelműen Nagy Imre leváltását követelnék...

Ezt a kettős manővert a Rákosi kezében lévő Politikai Bizottság, s a Nagy Imrével szemben ellenséges szovjet nagykövet, Andropov fedezte.

Nagy Imre így számol be a manőverekről:

„Az elmúlt napokban levéllel fordultam a Központi Vezetőséghez, amelyet megküldöttem a KV első titkáranak és a KV több tagjának azzal, hogy a KV ülésén ismertessék. Ehhez az eszközhöz, mint azt Rákosi elvtárshoz írt kísérő levelemben megírtam, azért voltam kénytelen nyúlni, mert hetek óta sem a Politikai Bizottság, mint testület, sem annak egyes tagjai, sem a KV első titkára, betegségem ürügyén, semmi néven nevezendő kapcsolatot nem tart fenn velem, leveleimre, beadványaimra, kérésemre, vagy panaszomra sem szóban, sem írásban semmiféle választ nem ad, pedig súlyos pártszerűtlen eljárások ellen emeltem szót. Ezt betetőzték azzal, hogy a KV megelőző ülésén anélkül, hogy velem közölték volna, személyemre és politikai állásfoglalásomra vonatkozó fontos anyagokat /nyilvánvalóan a januári moszkvai tárgyalás anyagát. A szerzők megj./ismertettek teljesen egyoldalúan, anélkül, hogy ugyanazokban a kérdésekben felszólalásaimat, állásfoglalásaimat szintén ismertették volna, hogy ilyen módon a KV tagjainak módjukban legyen az anyag teljes ismeretében politikailag helyesen állást foglalni... A velem szemben sorozatosan megnyilvánuló pártszerűtlen eljárásra való tekintettel kérem a Központi Vezetőséget, hasson oda, hogy a vita és a kérdések tisztázása elvi és pártszerű keretek között folyjon.”

Ezt a levelet Nagy Imre a Központi Vezetőség márciusi üléséhez intézte. Levelét azonban nem ismertették, mint ahogy a korábbi tájékoztató értekezleten, (amelyre Nagy Imre utal) sem ismertették a moszkvai vitán elhangzott válaszait az ellene emelt vádakra.

Ez a márciusi KV ülés volt az, ahol a Nagy Imre elleni ismeretes határozatot megszavazták.

Ha Nagy Imre nem beteg, ha Rákosi és köre nem folyamodik e joggal macchiavellistának mondható eszközökhöz — Nagy Imre bukása talán valamivel későbbben következett volna be. A Kreml még ezután is, még az úgynevezett „márciusi határozat” után is hajlott arra, hogy Nagy Imrét — most már persze alapos önkritika árán — a helyén hagyja. Nagy Imre azonban — Rákosiék legnagyobb örömére — erre nem volt hajlandó.

Rákosiék támadásai megsokszorozódtak. Egybehívták a budapesti pártaktivát. Rákosi, valamint a korábban néhányszor Nagy Imre mellett szóló Kovács István budapesti párttitkár az értekezleten éles kirohanásokat intéztek a miniszterelnök jobboldali elhajlásai ellen. Ugyanez ismétlődött meg március 25-26-án a járási párttitkárok országos értekezletén.

Március 27-én a francia parlament ratifikálta a német hadsereg felállítására vonatkozó párizsi egyezményt.

Április 18-án Rákosi ismét egybehívta a Központi Vezetőséget, amely — ezuttal már a Kreml teljes jóváhagyásával — pontot tett a Nagy Imre ügyre s végképp lezárta a Nagy Imre nevéhez fűződő politika szakaszát.

Hegedüs András új miniszterelnök hivatalba lépett és az egész vonalon gyors ütemben végrehajtották a „Nagy Imre frakció” eltávolítását a közéletből. Atalakult a Hazafias Népfront vezetősége is. Leváltották Nagy Imre híveit az irodalmi élet, a sajtó és a művészeti élet pozícióiból.

Május 14-én megkötötték a Varsói Szerződést.

Nagy Imre bukásának okai

Az események menete arra enged következtetni, hogy Nagy Imre bukása több tényezőre vezethető vissza. A döntő tényező a szovjet politika irányvonalának megváltozása volt, az áttérés a „malenkovi vonalról” a varsói paktumhoz vezető keményebb politikára. Ezen az általános okon belül egyes elvi kérdések is játszottak némi szerepet a bukásban. De nagyobb súllyal esett a latba Nagy Imre egyéni magatartása: elvhűsége, a megkövetelt önkritika visszautasítása, vezetési stílusa és eltökéltsége a kormányprogram megvalósítására.

Az 1955 márciusi és áprilisi párhatározatok Nagy Imrét számos elvi politikai kérdésben „jobboldali elhajlással” vádolják. Nevezetesen: a nehéziparfejlesztés elsődlegességének tagadásával, a termelőszövetkezetek bomlasztásával, a párt vezető szerepének háttérbeszorításával. Nem véletlen azonban, hogy ezek a vádak a szovjet KP XX. kongresszusa után lekerültek a politikai élet napirendjéről, sőt, még a Nagy Imre perben sem történt hivatkozás a szóbanforgó párhatározatokra. Ily módon feleslegessé is válik a kérdés további vizsgálata. Az 1955-ös vádak elejtése közvetett bizonyíték arra, hogy Nagy Imre reformpolitikája sem a marxizmus-lenin-

izmus, sem a kommunista pártok "gyakorlati politikájának határait nem lépte át.

Ha tehát az elvi tényezők játszottak valami szerepet Nagy Imre 1955-ös bukásában, úgy ezeket nem ott kell keresnünk, ahol az említett magyar párthatározatok: vagyis nem Nagy Imre gazdasági és parasztpolitikájában. Egyetlen síkon lépte át Nagy Imre — nem is annyira kifejtett elveiben, mint inkább gyanítható koncepciójában — a kommunista politika megengedett határait: a Népfront kérdésében. S ebben a vonatkozásban is csupán árnyalatnyi eltérésekről lehet beszélni. Egyébként programnyilatkozatában, beszédeiben, cikkeiben egyaránt szigorúan a marxizmus-leninizmus elméleti alapján állt s az érvényben lévő párthatározatok szellemében járt el. Nem „jobboldali, antimarxista nézeteket hirdetett”, hanem a lenini elméletet alkalmazta arra a politikára, amelyet Moszkva kezdeményezésére s az MDP 1953. júniusi határozata alapján kormányfői minőségben képviselt. Ha ez az elvi irányvonal 1955-ben mégsem egyezett meg a párt, s a Kreml politikájával, úgy ennek okát nem Nagy Imre nézeteiben kell keresnünk. Nem Nagy Imre változott meg — hanem a szovjet politika ejtette el egy időre az 1953-ban kezdeményezett és meghirdetett elveket, s kanyarodott vissza a „Malenkov előtti” vonalra.

Amikor a szovjet párt prezídiuma egyszerre csak jobboldali elhajlásnak és revizionizmusnak minősítette a tegnap még következetes lenini politikának nevezett irányvonalat, maga Malenkov nem mulasztotta el azt a rituális meakulpázást, amely törvényszerű kísérőjelensége minden szovjet politikai fordulatnak. A változás jó alkalom ütni egyet a hatalmi harcban almaradtakon... De nem csak erről van szó. A szovjet kül- és belpolitikának állandóan gondot okoz, hogy a marxizmus-leninizmus szótárában találjon érveket olyan lépésekhez, amelyeknek valódi indítékai korántsem a szocializmus, hanem a hatalmi érdekek szférájába tartoznak. Ezért minősül mindig „elhajlásnak” a korábban követett politika, amelyet ilyenkor „a párt leküzd”, s ezzel „érvényt szerez a marxizmus-leninizmus” elveinek. Mivel azonban ezt a bizonyos korábbi politikát is ugyanez a párt kezdeményezte, ugyanennek a marxizmus-leninizmusnak az alapján — vagy magának a pártvezetésnek kellene önkritikát gyakorolnia, amit túl gyakran nem tehet, vagy bűnbakot kell találnia... egy Bériját, egy Malenkovot,

egy Sepilovot, egy Molotovot... Valakit, akinek a bukása „amúgyis” esedékes már; gyakran a napirenden lévő ügytől tökéletesen független belső ellentétek miatt...

Aligha van olyan kommunista vezető, aki ne ismerné a pártéletnek ezt a belső mechanizmusát s ne tudná, mit jelent az, ha felcsendül a dal, mint Orwell híres regényében, az „1984”-ben, amikor a bukott pártvezérek végórája üt:

Gesztenyefák lombja alatt

Eladtál — s én eladtalak.

Tudta Nagy Imre is.

Látnia kellett azonban azt is, hogy pillanatnyilag még sok minden tőle függ. Tudnia kellett, hogy, ha enged, ha követi Malenkov példáját — talán még többet is nyerhet, mint orosz pályatársa, aki életét, sőt, egy időre még pozíciójának egy részét is megmenthette az önkritika árán. A Kreml — mint láttuk — még 1955 márciusában sem ejtette el teljesen Nagy Imrét. Az önkritika aranyhídján visszavonulva talán még miniszterelnöki pozícióját is megtarthatta volna, amennyiben hajlandó végrehajtani az esedékes politikai irányváltást. Nem is kívántak még tőle túl sokat. Számos vonatkozásban az új szakasz politikáját is folytathatta volna — az „új helyzetnek”, vagyis a háborús készülődésnek megfelelő módosításokkal. Ugyanakkor tudnia kellett Nagy Imrének azt is, hogy, ha ellenáll — sokat veszíthet. Nagyon sokat. A Kreml mindent inkább megbocsát, mint az engedetlenséget. S számolnia kellett a felülkerekedő Rákosi csoport bosszújával is...

Nagy Imre mégsem engedett. Többszöri felszólítás ellenére sem volt hajlandó elvtelenül önkritikát gyakorolni, magát s híveit dezavualni s résztvenni egy elveivel ellentétes politika végrehajtásában.

Nagy Imre bukásának alapvető okát a szovjet politika Varsóhoz vezető fordulatában véltük megtalálni. De az elmondottakból kitűnik, hogy saját sorsát illetően Nagy Imrének magának is volt választási lehetősége. S azáltal, hogy úgy döntött, ahogy döntött: talán nagyobb lökést adott a magyar események fejlődésének, mint akár 1953-as fellépésével, akár az 1956-os forradalom előtti ellenzéki tevékenységével. Amilyen kevés egyéni szerepe volt abban, hogy a Sztálin halálát követő fordulat mechanizmusa őt emelte hatalomra, olyan sok múltot rajta abban, hogy nem forgott tovább

együtt a kremli politika gépezetének kerekeivel... Sok múltott egyéni elhatározásán és — sokat tett vele. Különállásával — ne nevezzük még szembe fordulásnak — irányt s jelt adott az önállósulás felé haladó népi törekvéseknek, s annak a mozgalomnak, amely e törekvéseket kifejezte: a pártellenzéknek.

Emelkedés a bukásban.

Nagy Imre 1955-ös elhatározása nem egyik napról a másikra érlelődött meg. Szerepet játszottak benne jellemének alapvető vonásai: „Meggyőződéseimért, nézeteimért, mint a múltban — írja könyvében — most is vállalom az ostoba rágalmakat, a mellőzést, a politikai üldözést, a társadalmi kiközösítést és a megaláztatást is. Vállalom a hibákat is, amelyeket valóban elkövettem. Egyet nem vállalom: meggyőződéseim elvtelen feladását.” Ezt írja Nagy — s e megrendítő vallomásnak minden szava igaz. Az is, ami a múltra vonatkozik. De ez az elvhűség, ez a becsületesség mégis más mint a régi, akárcsak a néhány év előtti Nagy Imre becsületessége és elvhűsége volt. A „rég” Nagy Imre a párhűség ígézetében nemegyszer alávetette magát olyan utasításoknak, amelyeknek helyességében legalábbis kételkednie kellett, mondott és írt olyat, aminek igazáról nem lehetett teljesen meggyőződve, részt vállalt olyan intézkedésekben, amelyek ellen becsületének fel kellett volna lázadnia. A kommunizmus igazába vetett rendíthetetlen hite — tehát nemcsak a marxi-lenini alapelvekben, hanem a pártban, a rendszerben, a szovjet politikában, egy szóval a kommunizmus egész mai létformájában való hite — elfogadtatott vele nemegyszer olyat is, amit szíve mélyén nem helyeselt, nem érzett jónak, becsületesnek, igaznak... Az a Nagy Imre azonban, aki 1955-ben valóban inkább vállalta a kiközösítést és a megaláztatást semmint „meggyőződése elvtelen feladását” — már nem egészen a régi Nagy Imre volt... Túlzás volna merőben látni benne. Sok tekintetben mindig is más volt, mint a többi magyar kommunista pártvezető. Sok tekintetben pedig sohasem alakult át... De ezekben az években, 1953-55 harcaiban valami mégis megváltozott benne. Hatvan éves fővel, negyven esztendő kommunista múlttal a háta mögött elindult azon az úton, amely az 1956-os forradalomba torkollott bele. Megrendült a hite az eszmében, vagy bizalma a pártban és a Szovjetunióban? A

különös az, hogy sok tekintetben talán bizakodóbb volt, mint azelőtt. Inkább hitte, — inkább hihette mint Sztálin korában — hogy a szovjet vezetőkben megvan a szándék, a pártban pedig a tényleges erő kiküszöbölni a rendszer visszasságait, a túlkapásokat, a sztálinista vétkeket, a bürokratizmust, az embertelenséget, a hazugságot... De ugyanakkor derengeni kezdett előtte az is, hogy lehetetlen kiverelkedni a maga-képzelte kommunizmus igazát félmegoldásokkal, kompromisszumokkal, a sztálinista elvek, vezetők és módszerek fenntartásával. Tisztábban látva a sztálinizmus igazi arcát — immár nemcsak részletkérdésekben bírálta, hanem elszánta magát a cselekvő s határozott szembe fordulásra. Ne feledjük el: a Sztálin mítoszt ugyan mesterségesen hozták létre, de azokra is hatott, akik megteremtették... S ez nemcsak félelemből fakadt. Kialakult egy félelemmel vegyült tisztelet s szinte irracionális hit Sztálin erejében, nagyságában, csalhatatlanságában. Ennek a mítosznak ígézetéből kiszabadulva tudták és merték csak a Nagy Imre típusu emberek végig-gondolni az addig elfojtott, lappangó kételyeket*...

Érzelmi világukban és gondolkodásukban évtizedeken át elfojtott erők, eszmék, szenvedélyek szabadultak fel. Azokra gondolunk, akik a hatalom csúcsán is meg tudták őrizni embervoltukat... A rákosiktól, révaiktól, gerőktől addigis megkülönböztető vonások egyre határozottabbá s erősebbé váltak Nagy Imre egyéniségében. Mind inkább az tud lenni, ami lelke mélyén nem szűnt meg soha: házaszerető magyar, emberséges ember...

Ettől fogva minél lejjebb hanyatlott Nagy Imre csillaga Moszkva égen — annál magasabbra emelkedett a hazai égboltozaton. Bukása egyben választóvízként is hatott, helytállása pedig zászlóbontás volt. Amit nem tudott elérni, míg hatalma volt: szilárd, egységes tábora lett a bukásban. Aki a félretaszított, megbélyegzett Nagy Imrét is követte, az már nemcsak eszmei szolidaritást, hanem sorsközösséget is vállalt.

*Hogy a Sztálin mítosz alóli felszabadulás milyen megkönnyebbülést jelentett Nagy Imrének, azt illusztrálja egy kis történet: Az 1953 júniusi program meghirdetését megelőző moszkvai tárgyaláson Nagy úgy látta, hogy Hruscsov, Malenkov és a többi szovjet vezető valóban és végképen szakítani akar a sztálini „személyi kultusszal” és annak következményeivel. A tárgyalásról lelkesülten kilépő Nagy még a helyszínről, Moszkvából felhívta titkárnőjét a minisztertanács hivatalában és megkérte, hogy az előszobájában függő nagy festményt — azonnal vétesse le. — De Nagy elvtárs — felelte elhűlten a titkárnő — hiszen az Sztálin elvtárs képe... — Azt akassza le kedves elvtársnő — felelte derűsen Nagy — azt bizony, mégpedig sürgősen...

De még több is történt 1955 tavaszán. Nemcsak a pártban következett be az Októberhez vezető bomlási folyamat, hanem a társadalom széles rétegeiben is megindult az erjedés és polarizálódás. Nagy Imrét 1953 júniusában bizalom és várakozás fogadta. Ezt egyrészt egyénisége váltotta ki, másrészt az az egyszerű tény, hogy, amit nyújtott jobb, lényegesen jobb volt, mint elődeinek politikája. De ugyanakkor bizalmatlanság is fogadta. Érthető bizalmatlanság, hiszen Moszkva „nihil obstat”-jával lépett a közéletbe. A bizalom nőtt, a bizalmatlanság csökkent: miniszterelnökségének másfél éve alatt, de számos társadalmi réteg és politikai csoport még mindig csak a „kisebbik rosszat” látta benne. Nem szólva sem a reform-kor megszemélyesítőjét gyűlölő sztálinistákról, sem a tényleges régi reakcióról, várakozó álláspontra helyezkedett Nagy Imrével szemben az értelmiség egy része, gyanakvó bizalmatlansággal nézte működését a vallásos középosztály és természetesen azoknak a világnézeti és politikai irányzatoknak képviselői, akik korántsem tartották kielégítőnek Nagy Imre Népfront-konceptióját. Ami a nagy tömegeket illeti: Nagy Imre legbiztosabb tábora a reformkorszak idején — a közéletben résztvevő értelmiségi csoportokon kívül — a parasztság volt, míg a munkások inkább jóindulatú közönnyel figyelték az új szakasz alakulását. Nagy Imre bukása, nyílt szembefordulása a hivatalos irányzattal, hajthatatlan kitartása az új szakasz mellett, s nem utolsósorban az 1955 márciustól kezdve rázúduló üldöztetések gyökeresen megváltoztatták a helyzetet. Külföldön sokan nem értik: hogyan tehette le sorsát 1956 októberében a kommunista terror ellen fellázadt magyar nép egy kommunista vezető, Nagy Imre kezébe? Nos, a válasz: Nagy Imre helytállása a bukásban. Ez avatta őt viszonylag népszerű kommunista pártpolitikusból — népevezérré! A következő szakasz, amelyben Nagy Imre nevét az egész nemzeti szabadságmozgalom írta zászlajára, már egy újabb fejezete korunk magyar történelmének.

II. RÉSZ

AZ ELLENÁLLÁS ÉLÉN

Nagy Imre bukása, mint láttuk, több, mint három hónapon át húzódott, az 1954. decemberi moszkvai értekezlettől, Malenkov bukásán át a márciusi, majd április 18-i KV határozatig, amellyel Nagy Imrét kizárták a pártvezetőségből s visszarendelték valamennyi funkciójából. Ezzel az „utóvédharcok” is végetértek. Győzött a sztálinizmus, az ingadozók igyekeztek mielőbb alkalmazkodni a megváltozott viszonyokhoz, az ellenzék pedig hallgatásra kényszerült. A pártközpont ügyelt rá, hogy egzisztenciális és anyagi gondokis megcsapolják az ellenállás maradék energiáját.* 1955. április 18. után egy időre a reménytelenség csendje borult az országra. Egy történelmi fejezet lezárult.

1955. május 14-én Varsóban forma szerint is létrejött a szovjet blokk katonai paktuma, amelynek létrehozását már az 1954. november-decemberi moszkvai tanácskozásokon határozták el.

A varsói szerződés azóta is kétségek nélkül fontos szerepet játszik a szovjet nagyhatalmi politikában. Bizonyos szempontból azonban születésével egyidejűleg már idejét is múlta. Az az irányzat, amely 1954. végén a német felfegyverzési program hatására felülkerekedett a szovjet politikában, már 1955. tavaszán egy kevésbé agresszív csoportnak — vagy koncepciónak — adott helyet. A „háborús párt” — vagy szellem — ideiglenesen háttérbe szorult. Csoport, vagy koncepció... irányzat, vagy szellem — írjuk — mert tartózkodni szeretnénk attól, hogy a szovjet politikát „kemények” és „lágys”, sztálinisták, antisztálinisták és centristák csoport-harcaival magyarázzuk. Az idő megmutatta, hogy az efajta csoportosulások a Kremlben felettébb ideiglenes jellegűek. A tegnapi „lágys” Hruscsov ma „kemény”, s a XXI. kongresszuson megbélyegzett „pártellenes csoportban” egyaránt megtalálhatjuk a mindig „ultra-kemény” sztálinistáknak ítélt Kaganovicsot és Molotovot, a Sztálin titkárából „ultra-lággyá” puhult Malenkovval és a „félkemény”

*Nagy Imrét pl. Tudományos Akadémia-i tagságától is megfosztották s ezáltal anyagiilag teljesen kiszolgáltatott helyzetbe került. Egyetlen jövedelme az SZTK-tól kapott táppénz maradt. Végül, majd leányát is leváltották állásukból.

Bulgaryinnal együtt. Könnyen lehet, hogy a nevekhez fűzött kombinációkban 1955-ben sem volt sok reális elem. Csupán annyit tudhatunk, hogy a német felfegyverzésre a Kreml a varsói paktummal válaszolt, de az ehhez fűzött bel- és külpolitikai aspirációk megvalósítására akkor nem került sor. Sőt, még ugyanabban a hónapban megtörtént a Sztálin halála óta legnagyobb fordulat a szovjet blokk belső életében. Május 26-án leszállt a belgrádi repülőtérre Hruscsov és Bulgaryin, hogy töredelmes bocsánatot kérve békejobbot nyújtson „az imperializmus láncoskutyájának”, a belgrádi „fasiszták, kémek, orvgyilkosok és diverzánsok bandája” vezetőjének, Joszif Broz Titonak.

A szovjet politikának ez a látványos fordulata új fejezetet nyitott a magyar ellenállás történetében. Ez az új fejezet a későbbiekben is a szovjet politikával párhuzamosan alakul. Az egész korszakra ráüti bélyegét három nagy esemény: a belgrádi Canossa-járás, a genfi mosoly-offenzíva és a XX. kongresszus. A három közül a világpolitikai szempontból legnagyobb — a négy kormányfő genfi találkozása — hatott a legkevésbé a magyar belső fejleményekre. Bár a Négy Nagy találkozója Magyarországon is hallatlan izgalmat kelt — és sok alaptalan reménységet —, de szinte ösztönösen érzi az ország, hogy, legalábbis a közeljövőt illetően, a szovjet-jugoszláv viszony alakulása lesz a fontosabbik tényező. Még nagyobb várakozást keltett a harmadik fordulat: a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa. Jóllehet a „desztalinizáció” politikája itt kulminált, a kongresszus mégis olyan láncreakciót indított el, amely fölött a szovjet pártvezetés hosszú ideig nem tudott úrrá lenni. Magyarország vagy Lengyelország természetesen továbbra is csak egy-egy kerék a szovjet politikai gépezetben. Belgrád, Genf és különösen a XX. kongresszus nélkül nem kerülhetett volna sor Poznanra, a budapesti Petőfi-körre, Varsóra, majd ismét Budapestre. De csupán a szovjet hatással magyarázni ezeket az eseményeket szintén nem lehet, Kelet-Európa még nem a maga sorsának kovácsa, de a történelmének már van bizonyos önálló mozgása. Láttuk: ami 1953-ban, Sztálin halála után Magyarországon történt, az a moszkvai tervrajz egyszerű lenyomata volt. A „jó” változás 1953-ban ugyanazzal a mechanizmussal

megy végbe mint Sztálin idejében a „rossz”: a Kreml megnyomja a gombot — s a gépezet forog...

1955-56-ban azonban sokkal bonyolultabbá válnak a szovjet nagypolitika és a kelet-európai fejlődés összefüggései. Megmozdult a tetszhalott: a nemzeti történelem. Moszkva hiába parancsol „megállj-t!”, hiába nyomja a gombokat. A gépezetben valami új erő is működik, — valami, aminek saját akarata van.

A Nagy Imre bukása után kibontakozó ellenzéki mozgalom — technikai hasonlatunknál maradva — különös helyet foglal ebben az időszakban. Még nem vált el a szovjet gépezettől, de már követi a magyar történelem önálló mozgását. Még a szovjet keretekhez próbálja idomítani a magyar nemzeti erők fejlődését és igényeit, de egyben már a magyar nemzeti érdekek előmozdítására próbálja felhasználni a szovjet fordulat adta lehetőségeket.

Mielőtt sorra vennénk, hogy mi is történt Magyarországon ebben az időben, vessünk egy pillantást Nagy Imre egyéni helyzetére.

Nagy Imre ebben az egész történelmi korszakban — bukásától a forradalomig — nem szerepelhetett a nyilvánosság előtt. 1956 október 14-i levelén kívül egyetlen írása sem jelent meg, egyetlen beszédet sem tartott, még zártkörű felszólalást sem. 1955 őszén a pártból is kizárták. A politikai számkivettség első évében, 1955 tavaszától 1956 tavaszáig még állandó megfigyelés alatt álló Orsó utcai lakását is ritkán hagyta el. Csak barátaival és közvetlen munkatársaival érintkezett, s politikai tanulmányain dolgozott. A XX. kongresszus után már többször fordult meg a városban, olykor színházban vagy nyilvános előadásokon is; látogatóinak száma is megnőtt, de a politikai közélet és a sajtó, fórumai továbbra is zárva maradtak előtte. Az 1955-56-os esztendő ellenzéki akciói mégis elválaszthatatlanul hozzátartoznak Nagy Imre politikai tevékenységéhez. Nagy Imre nélkül nincs ellenzék, nincs írói és újságírói mozgalom, nincs Petőfi Kör. De Nagy Imre történelmi szerepe is elképzelhetetlen, ha nem áll mögötte, körülötte, sőt olykor féllépéssel előtte híveinek különböző csoportokra oszló, de a lényegben egyet akaró tábora.

A Rákosi-Gerő rendszerrel szembenálló erők három nagy politikai kísérlete érdemel különös figyelmet ebben a moz-

galmas korszakban. Az első ellenzéki hullámot, Hruscsov belgrádi nyilatkozata után, Nagy Imréhez közelálló újságírók fellépése indította el 1955 május 28-án. Ez a kísérlet félévvel később, 1955 decemberében, az ellenzéki írók és újságírók teljes vereségével végződik. A második jelentős ellenzéki fellépéshez a XX. szovjet pártkongresszus nyitott utat. Ez a második hullám 1956 júliusában zárul. Rákosi bukásával ugyan, de nem Nagy Imre győzelmével. Az ellenállás harmadik nagy hulláma már Rákosi utóda, Gerő Ernő sztálinista rendszere ellen indul s az 1956 októberi magyar forradalomba torkollik.

Irodalom és politika

Azon a napon — 1955 május 28-án — amikor Hruscsov Belgrádban öt perc alatt szétrombolta a Tito-elleni propaganda öt esztendő művét, Budapesten, az Állami Lapkiadóvállalat taggyűlésén szólásra jelentkezett Gimes Miklós, a Magyar Nemzet egyik szerkesztője. Hruscsov látogatására utalva megjegyezte, hogy nyilvánvaló „fáziskülönbség” van a szovjet és a magyar politika között. Különös — mondotta — hogy éppen ebben az esetben folytat Magyarország „önálló” külpolitikát s felszólította az MDP vezetőit: vonják le a belgrádi nyilatkozat konzekvenciáit, beleértve a Tito-ellenes Rajk-per revízióját.

Gimes darázsfaszekbe nyúlt. A Kreml gondolatait szolgaként leső s mindig túlteljesítő Rákosi nem véletlenül makacsolta meg magát, amíg csak lehetett. Jól sejtette, hogy a Rajk per revíziójának lavínája egész rendszerét maga alá temetheti. Hogy milyen mértékben volt e kérdésben Rákosi csakúgyan önálló? — nem tudhatjuk. Belgrádból hazamenet Bukarestben Hruscsov többek között Rákosival is találkozott, őt is tájékoztatta a Titoval folytatott tárgyalásokról, feltehetően a kulisszák mögötti nézeteltérésekről is. A szovjet vezetők adták-e Rákosi értésére, hogy nem kell túlkomolyan vennie a Titoval való megbékélést? Vagy Rákosi maga vonta le ezt a következtetést a bukaresti megbeszélésből? Annyi biztos, hogy gyors és kiméletlen választ adott azoknak, akik a belgrádi szovjet-jugoszláv deklaráció magyarországi alkalmazására tettek kísérletet. Gimes Miklóst s a vele egyértelműen felszóláló Fazakas György újságírókat kizárták a pártból, elbocsájtották állásukból s szigorú szankciókat alkalmaztak Vásárhelyi

Miklóssal s a viharos gyűlés más renitens felszólalóival szemben is.* A Rajk per nyilvános revíziója csaknem egy évvel később, a XX. szovjet pártkongresszus kényszerítő hatására indult meg s a Titoval szembeni magyar politika is csak hónapokkal később kezdett valamennyire változni.

A lavína azonban mégis elindult... Jóllehet az újságírók kísérlete elszigetelődött s hasonló nyílt politikai incidensekre sokáig nem került újra sor, a koratavaszi politikai dermedtség mégis felengedett a „déli szélről”. A Malenkov és Nagy Imre bukása óta némaságra kényszerült ellenzék mozgásba jött s megtalálta az adott helyzetben lehetséges ellenállás formáit is.

Az ősszel már viharossá váló harcok egy nyári irodalmi vita csendes hullámveréseivel kezdődtek. Veres Péter — az írószövetség akkori elnöke — „Oregék és fiatalok” címen cikket közölt az Irodalmi Újság 1955 július 30-i számában az idősebb és a fiatal írónemzedék közös problémáiról. Veres cikkéhez özönlöttek a hozzászólások. Néhány hét leforgása alatt mintegy húsz ismert költő, író és kritikus tette hozzá a magáét Veres gondolataihoz, s az újságolvasók tizezrei oly feszült figyelemmel kísérték a vitát, mintha nem is az írói munka műhelytitkairól, hanem az ország sorskérdéseiről lett volna szó... Mint ahogy azokról volt szó valójában, ha a célzások, utalások, sorok közötti gondolatok aesopusi nyelven is. Az irodalom képes beszéde fejezte ki azt, amit a politika nyelven már annyira sem lehetett elmondani, mint a „reformkori” szabadság tágabb korlátai között. S hogy megértette ennek az irodalomnak a szavát az olvasó! A verseken és a novellákon, az allegóriákon s az esztétikai elmefuttatásokon át egy ország beszélgetett, vitatkozott a maga dolgairól — a hatalom háta mögött. Csak olyan országban lehetséges ez, ahol — mint Magyarországon — az irodalom nem a nemzeti és polgári szabadságjogok éltető levegőjében nőtt naggyá, hanem a jogokért küzdve alakította-formálta ki az allegóriák finomművi szellemi fegyvereit — évszázadokon át.

Az írói ellenzék ott állt Nagy Imre mögött már 1954 őszén, amikor ő támadott, s ott állt akkor is, a reformkor utóvédharcaiban, amikor őt támadták az 1955-ben újra felülkerekedett sztálinisták. De önálló politikai, mondhatni történelmi szerep-

*1958-ban Gimes Miklóst halálra ítélték s Naggyal együtt kivégezték, Vásárhelyi Miklóst és Fazakas Györgyöt súlyos börtönbüntetéssel sújtották.

hez 1955 őszen jutott az irodalmi ellenzék, amikor valóban egyedül állt a gáton, amikor már nem volt miniszterelnök Nagy Imre, már nem szólhatott senki a pártban, nem volt ellenzéki politika, nem volt sajtó, politika sem volt már tulajdonképpen, csak zsarnokság az egyik oldalon — és irodalom a másikon. A magyar történelmet egy időre az irodalomtörténet lapjaira írják, mint egykor, az 1848-as szabadságharc előtti reformkor kezdetén, a magyar nyelvújítás és irodalmi újjaszületés korában.

Az 1955 nyarán s őszen kibontakozó ellenállás nem sokáig őrizhette meg irodalmi formáját. Nem maguk a lázadó írók, hanem a hivatalos körök vitték a vitát a nyílt politika síkjára. Non György népművelési miniszterhelyettes utasítására elko-bozzák az Irodalmi Újság szeptember 17-i számát, újranyomat-ják a lapot, kihagyva belőle az inkriminált írásokat, köztük egy Darvas minisztert gúnyoló versikét és lemondásra kényszerítik Hámos György felelős szerkesztőt. A Szabad Nép ugyanakkor durván megtámadja a vitában szerepelt írókat.

A megfélemlítő és büntető szankciók azonban visszafelé sültek el. Az ellenzéki írók, a velük egyetértő újságírókkal és művészekkel együtt, memorandumot szövegeztek, tiltakozásul a hatóságok irodalomellenes intervenciói: lapszerkesztők és újságírók leváltása, modern és klasszikus művek, köztük a Csodálatos Mandarin betiltása ellen. A Központi Vezetőséghez címzett memorandumot 58 kommunista író, művész, újságíró írta alá, nagyrészt Kossuth díjasok, kulturális intézmények vezetői, magas kitüntetések tulajdonosai. November 10-én az írószövetség kommunista pártszervezetének taggyűlése — mintegy 200 szavazattal féltucat ellenében — egyetértését fejezte ki a memorandummal. Ugyanakkor — további tiltakozás jeléül — az írószövetség titkársága bejelentette kollektív lemondását.

Másnap a szó szoros értelmében az egész város másról sem beszélt, mint Rákosiék kudarcáról. Ilyen presztizs-vereséget természetesen nem nyelhetek le... Rákosi utasítására december 10-re egybehívták az úgynevezett budapesti pártaktivát, hogy bélyegezze meg az írókat, akik — az aktívaülésen ismertetett KV határozat szerint — „támadást intéztek a párt-és állami vezetés ellen”, „frakciós csoportosulást szerveztek polgári, kispolgári nézetek politikai és irodalmi propagálására”

és „a központi vezetőség márciusi határozata elleni harcra”. Jellemző, hogy a határozatot Rákosi emberei a KV tudta nélkül fogalmazták meg s a kész szöveget küldöncök útján juttatták el a KV tagjaihoz. Az aktíva egybehívásakor még meg sem érkezett számos pártvezetőségi tag formális hozzájárulása az „egyhangú határozathoz”.

Az aktíva ülést, tapintatos célzasként, a Vasas Szakszervezet székházában tartották. Ott, ahol annakidején elhangzott a halálos ítélet Rajk László és társai felett... Az épületet ez alkalommal is, mint akkor, rendőrgyűrű vette körül, a lépcsőházat, a folyósókat az ÁVH-sok tucatjai tartották megszállva...

A gyűlés valósággal lincs-hangulatban zajlott le. A megjelent funkcionáriusok szinte extázisban helyeseltek az előadó Kovács István budapesti párttitkárnak, aki szitkozódó kirohanást intézett az írók ellen. A kiabálók kórusát maga az elnöklő Rákosi vezényelte. Elemében volt. Nevetgélt, szórakozott, integetett. Egyetlen író, Háty Gyula próbált felszólalni. Belefojtották, a szót.

A gyűlés után a memorandum 58 aláíróját egyenkint vették „kezelés alá” vezető pártfunkcionáriusok, hogy „meggyőzzék” őket álláspontjuk helytelenségéről. Hetekig tartó presszió, ismételt fenyegetések hatása alatt a legtöbben visszavonták aláírásukat. Azt a néhányat, aki megtagadta, kizárták a pártból s kidobták az állásából.

Az írók akcióját ezzel szétverték. Egyideig csend volt a magyar közéletben. De csak a felszínen, s ott is csupán egy hónapig — a XX. szovjet pártkongresszusig.

A XX. kongresszustól Rákosi bukásáig

Alighogy megjelentek a sajtóban a moszkvai pártkongresszuson elhangzott beszédek, különösen Mikoján felszólalása, egyszerre felbolydult az egész magyar közélet. Az egyetemen, pártszervezetekben, hivatalokban s az eddig hallgatag gyárakban is lázas izgalommal kezdték tárgyalni a kongresszus várható magyarországi kihatásait — pedig Hruscsov titkos referátuma ekkor még nem is volt ismeretes. Annyira nem, hogy Rákosi, akit a jelek szerint meg se hívtak a zárt ülésre, még menteni próbálta helyzetét s a magyar párt Központi Vezetőségének március 12-i ülésén még lényeges engedmények-

re nem mutatott hajlandóságot, s néhány központi vezetőségi tag bátortalan kritikai kísérletével szemben egy semmitmondó párthatározat megszavazását erőszakolta ki. Az eredmény — mint már annyiszor az utóbbi időkben — nem a felizgatott közvélemény lecsillapulása volt, hanem épp az ellenkezője. A pártvezetőség halogató taktikáját óriási felháborodás fogadta országszerte s a közhangulat ott jutott szóhoz, ahol tudott: a pártszervezetek taggyűlésein, vagyis a rendszer egyetlen politikai fórumán.

Eddig a széles közvélemény csak a külföldi rádiók és szál-longó hírek útján értesült a párton belül dúló viharról. Most, az ellenzéki nyomás hatására, a sajtóban is kezdtek újra megjelenni olyan cikkek, amelyek — ha csupán elméleti kérdések formájában is — mindinkább fellebbentették a fátylat aháttérben folyó küzdelemlről. Március 17-én pedig megalakult a DISZ Petőfi Köre, amelyhez az ellenzék azt a reményt fűzte, hogy a politikai és elméleti kérdések többé-kevésbé szabad fórumává válhat.

A tömegnyomás hatására Rákosi március 27-én egy vidéki beszédében megtette az első lépést Rajk rehabilitálására, de anélkül — mentve, amit menthetőnek vélt — hogy visszavonta volna a Rajk besúgó múltjáról általa elterjesztett abszurd rágalmakat. Rákosi e különös „önkritikája” után a felháborodás újabb hulláma öntötte el a pártéletet. Egy angyalföldi pártaktívá értekezleten Litván György középiskolai tanár a jelenlévő Rákosinak szemtől-szembe azt tanácsolja: helyesebben tenné, ha visszavonulna a közéletből... Újabb olaj a tűzre: a vonakodó pártvezetés moszkvai utasításra kénytelen ismertetni Hruscsov titkos referátumát,* amelynek szövegét a szovjet KP e végett megküldte. A Rákosiék által kiadott bizalmas tájékoztató ugyan csak rövid kivonatot adott a beszédből s még ez is csak igen szűk körhöz jutott el, de ennyi is elég volt az újabb rohamhoz. Ebben az időben — áprilisban — zajlik le az Írószövetség kommunista pártszervezetének folytatólagos taggyűlése, amelyet joggal lehet a júniusi Petőfi körü vita előhangjának tekinteni. A taggyűlés első napján az egyik felszólaló — Lukácsy Sándor irodalomtörténész — „Judás csóknak” bélyegzi Rákosinak a Rajk ügyben mondott különös

*Hruscsov titkos referátumának teljes szövege s több más, fontos információ csak a Szabad Európa rádió útján jutott el a magyar közvéleményhez 1956 júniusában.

beszédét. A hallgatóság élénken helyesel — a sztálinisták maroknyi csoportja azonban botrányt provokál s az elnök, a mellette ülő Andics Erzsébet utasítására felfüggeszti az ülést. Lukácsy Sándort a Központi Ellenőrző Bizottság elé citálják s kizárják a pártból. Csak két hét múlva engedélyezi a pártközpont a taggyűlés folytatását, abban a reményben, hogy Lukácsy kizárása kellőképpen megfélemlítette a résztvevőket. Az eredmény megdöbbentő. Bár az újra egybegyűlő taggyűlésre felvonul számos központi vezetőségi küldött is, a három napon át minden alkalommal késő éjszakába nyúló vita valószínűs vészőfutássá válik számukra. Minden felszólalás egy-egy vádirat a Rákosi rendszer bűnei ellen. A taggyűlés győzelmi hangulatban fejeződik be. Hatása a sajtóban is megnyilvánul, főként az irodalmi lapokban megjelenő cikkek mindeddig példátlanul nyílt kritikájában.

Mindez természetesen nem pereghetett le hatástalanul arról az egyetlen rétegről sem, amely eddig többé-kevésbé szilárdan állott a pártvezetés mögött: a pártfunkcionáriusokról. Párttitkárok, propagandisták és más közép és alsó funkcionáriusok tízezrei rendültek meg hitükben s biztonságérzetükben. 1953 a párt csalahatalanságának mítoszát osztatta szét bennük. 1956 már a párt becsületét tette kérdésessé az ő szemükben is. Ha következtetéseikben nem jutottak is odáig, mint az ellenzék értelmiségi magva, de nem vállalták tovább a Rákosi klikk támogatásának ódiúmat. Hogyan ment végbe ez a bomlás, milyen politikai, elméleti és lelkiismereti tényezők hatása alatt? — ez más lapra tartozik. Annyi bizonyos, hogy 1956 májusában a csaknem millióra rúgó párttagságban szinte egyetemes közhangulat alakult ki a pártvezetéssel szemben, méghozzá a funkcionáriusok, vagyis a párt tisztí és altisztí karának közreműködésével.

Egy jelszóba lehet sűríteni az ellenzéki követelés lényegét: „Rákosinak mennie kell! ” Minden kritika éle ellene irányult, minden tervezgetésnek ez állt a középpontjában, minden felszólalás ebben a követelésben kulminált. A pártgyűléseken már a gyilkosok bíróság elé állítását követelték. A klubokban, kávéházakban, sőt már az üzemekben is megfélemlíthetetlen nyíltsággal szidták az emberek a rendszer vezetőit, s gúnynevükön nevezték őket. Sikertült olyan közhangulatot kialakítani, hogy már minden önkényuralomra, politikai gyilkosságra,

rendőrterrorra tett célzás a magyar pártvezetők kipellen-gérezéseként hatott. Rákosi volt Claudius a Hamletben, ő volt Macbeth és III. Richárd. A nézők tapsvihara hosszú percekre megállította az előadást ilyen soroknál: „Pocsék világ ez, azért pusztul el, mert ilyen bűnökről hallgatni kell”. Victor Hugo Ruy Blas című drámája nemcsak romantikus szépségei miatt lett ezidők legnagyobb színházi sikere, hanem azért is, mert hőségének híres monológja a magyar rendszer elleni vádiratként hatott. Már-már a szovjetbarátság is ellenzéki jelszóvá vált ezekben a különös időkben. Ha Rákosi érvelését követve valamelyik híve olyan megjegyzést kockáztatott meg, hogy „nem mindenben érvényes ránk is az, ami a Szovjetunióban történik”, vagy „ne másoljuk a XX. kongresszust mechanikusan” — azok kezdtek hurrogni, a Szovjetunió mellett tün- tetni, vagy Hruscsovot ütemes tapsok közepette éltetni, akik valójában egyáltalán nem kívánták másolni a szovjet tapasztalatokat általában.

Ilyen sajátos formában vívta a harcot az ellenzék. Nagy Imre hívei voltak a hangadók, az ötletadók, a hangulatkeltők az önkényuralom elleni, gyakran szinte groteszk formákat öltő küzdelemben. Minden titkos központ és szervezet nélkül is szerveződött az ellenállás. 1956 nyarán a forrongó hangulat már kiterjedt az üzemekre s a periférikusabb pártszervezetekre is — a honvédséget, rendőrséget sem egészen kizárva — sőt a felső vezetés egy kis csoportjára is. Ebben az időben az ellenzékkel s személyesen Nagy Imrével is kapcsolatot kere- sett és talált számos olyan pártvezető személyiség, akit addig a pártegység megbontásától való mítikus félelem tartott vissza a szíve szerint rokonszenves ellenzéktől. Ezek közé tartozott például Mező Imre, a budapesti pártbizottság másodtitkára, aki később a Köztársaság téren halt tragikus halált. De olyanok is kezdtek Nagy Imréhez közeledni, akikben a csömör legyőzte a gyávaságot és opportunizmust — s végül olyanok is, akik éppen opportunitásból látták elérkezettnek az időt arra, hogy új irányba kezdjenek tapogatózni...

Rákosi sorsa megpecsételtetett. Csak egy mentőakció hosz- szabbította meg uralmát további két hónappal. Májusban — nem tudni, hogy Hruscsov jóváhagyásával, vagy ellenére — hirtelen Budapestre repült Szuszlov s tüntetően kinyilvánította barát- ságát és tiszteletét Rákosi iránt. Sőt, személyesen meglá-

togatta az ingadozó központi vezetőségi tagokat és „meg- dolgozta” őket Rákosi érdekében. Mivel a csata a kommunista pártokban nem a párttagság sorai között, hanem a központi vezetőségben dől el, ez a lépés elég volt ahhoz, hogy újra megerősítse a főtitkár veszedelmesen ingadozó pozícióját. A KV tagjain kívül azonban nem ijedt meg senki a szovjet beavatkozástól — s ez is merőben új jelenség a háború utáni keleteurópai kommunista párttörténelemben. Júniusban nem csökkent, hanem még jobban fellángolt a harc Rákosi ellen.

Időközben a taggyűlések, az irodalom és a sajtó mellett az ellenzéki közvélemény harmadik fórumává fejlődött a Petőfi kör, amely sorra vitáinak napirendjére tűzte az országos poli- tikával leginkább összefüggő közgazdasági, történelmi, filozó- fiai kérdéseket. Részen az adott helyzetből, részben a rend- szer struktúrájából folyik, hogy ez a fórum vált a legfontosabbá. A sajtó túl nagy nyilvánosság, semhogy a rendszer különböző ellenőrző hatóságai (formális cenzúra Magyarországon nem volt) kiengedjék a kezük közül. Bár a cikkek hangja mind bátrabb lett, csak az állami és pártapparátus szeptember- októberi teljes felbomlásakor lehetett olyan nyíltan írni a sajtóban, mint beszélni a vitákon. A taggyűlések fóruma viszont túl szűk volt a széles közvélemény tájékoztatására, s hozzá még a pártfegyelem, a szervezeti szabályzat számos vonatkozásban megkötötte a felszólalók kezét. Csak a Petőfi kör volt hát eléggé szűk és ellenőrzött fórum ahhoz, hogy egyáltalán létezhessék — s egyben eléggé széles és eléggé szabad ahhoz, hogy az ellenzéki közvélemény hatásosan meg- nyilvánulhasson. Így váltak a Petőfi körü viták mintegy három hónap leforgása alatt valóságos második parlamentté.

1956 júniusában az események menete meggyorsult. A 60 éves Nagy Imre születésnapját tüntető rokonszenvvvel ünnepel- te meg június 19-én a magyar értelmiség színe-java. Csendes rokonszenv-tüntetés kísérte Nagy Imrét valahányszor meg- jelent a városban, akár az uccán, akár egy színi előadáson, akár az értelmiségi Kossuth-klubban. A Petőfi körü vitákon feltehetően épp azért nem jelent meg soha személyesen, mert szerénysége is, politikai mértékletessége is arra intette, hogy óvakodjék népszerűségének túlzott felhasználásától. A Petőfi körü viták azonban így is úgy is az ő politikai és emberi maga- tartásának szellemében folytak, anélkül, hogy ezt irányítania,

vágy szerveznie kellett volna. Júniusban zajlottak le egyébként a Petőfi kör legfontosabb vitái. A történész-vita 1-én, a filozófiai 14-én, a régi pártarcosok és a fiatal értelmiségiek találkozója, ahol Rajk Lászlóné férje teljes rehabilitációját követelte, 18-án. Ugyancsak júniusban rendezték meg a NÉKOSZ-találkozót, ahol Nagy Imre is megjelent.

Június 27-én a Petőfi kör a sajtó kérdéseiről rendezett vitát. A tiszti klub helyiségében el sem fértek a megjelentek. Az ötezer főnyi hallgatóság egyrésze a lépcsőházban, előcsarnokban szorongva, vagy az uccán hallgatta — hangszórókon át — Déry Tibor, Tardos Tibor, Losonczy Géza, Fekete Sándor s barátaik valóban korszakos, változást jelentő felszólalásait.

A hajnalig tartó vita után egy futó pillanatra megegyeszer átsuhant az ország felett a terror árnyéka. Az aznap kirobbant pozsnai felkelésre nem a lengyel, hanem a magyar sztálinisták reagáltak elsőnek. Rákosi utasítására összeállították az ellenzék hangadóinak mintegy 400 főnyi listáját s a tervek szerint július derekán az ÁVH megkezdte volna a letartóztatásokat. Ugyanakkor, július 1-én, Rákosi keresztülerőszakolta a Központi Vezetőségben politikai pályafutásának feltehetően utolsó határozatát, amely élesen és fenyegetően elítélte azt a Petőfi körűl ülést, amelyről alig néhány nappal előbb a párt központi lapja még „A szellem napvilága...” címmel írt vezércikket. A vita vezető szónokai közül Déry Tibort és Tardost gyorsított eljárással kizárták a pártból. Amire azonban még szintén nem volt példa: a taggyűléseken gúnyos nevetéssel és közbeszólásokkal hallgatta végig a párttagság a KV határozatot. Taggyűlések százai hoztak a központi vezetéiségevel ellentétes határozatokat.

Mindez július első két hetében történik. 18-ára Rákosi újra egybehívja a Központi Vezetőséget s megpróbálja álláspontját megvédeni. Moszkva közbelép. A hirtelen Budapestre érkező Mikojan leállítja a tervezett letartóztatásokat s a Politikai Bizottság, majd a Központi Vezetőség tudomására hozza, hogy a szovjet pártvezetés nem kívánja tovább támogatni Rákosit. Groteszk pillanat következik: Rákosi nem akar hinni Mikojannak... Telefonon felhívják Hruscsovot, aki megerősíti Mikojan szavait. Rákosi lemond.

Ezzel végződik — 1956 július 21-én a második nagy ellenzéki támadási hullám a sztálinizmus ellen a Nagy Imre bukása

és az októberi forradalom közötti időszakban.. A harmadik hullám, július és október között, már joggal nevezhető a forradalom előjátékának.

A „NAGY IMRE CSOPORT”

A kommunista pártokon belül 40 éve dúló frakcióharcok ismert lapjai a modern történelemnek. Bár csaknem minden frakcióharc mögött mélyebb ideológiai és történelmi okok is rejlenek s nagyobb társadalmi erők is feszülnek — e harcok lényege négy évtizeden át mégis a hatalmi versengés volt. Magyarországon fordult elő a kommunizmus történetében először, hogy a belső harc a párthelyiségek szobáiból kicsapott az uccára s egy időre új irányt szabott az egész nemzeti történelemnek.

Már ezért sem vonható párhuzam a Nagy Imre irányzat és a jugoszláv „nemzeti kommunizmus” között. A magyar párt-ellenzék egy heterogén tömegmozgalomra támaszkodva, s azzal bizonyos fokig egybefonódva a belső társadalmi átalakulás és a nemzeti önállóság kivívásának kettős célját tűzte maga elé. A jugoszláv kommunisták pedig a hatalom osztatlan birtokában, ellenzéket nem tűrve, a rendszer gyökeres belső reformja nélkül vonták ki magukat Moszkva fennhatósága alól. A lengyel-magyar párhuzam se vezet messzire. Gomulka a felső pártvezetés tekintélyes részét megnyerte tervei számára. A magyar ellenzék viszont alulról, a hatalom bátyáin kívülről döngette a kapukat 1956-ban, sőt már 1955-ben is. Egyedül a magyar kommunista pártból nőtt ki politikai ellenzék a szó hagyományos értelmében.

Az ellenzék összetétele

Vegyük sorra vázlatosan a kommunista ellenzéket alkotó csoportokat:

— Nagy Imre közvetlen környezete, munkatársai, személyes hívei.

— Az ellenzéki írók, újságírók, művészek, tudósok, akik közül sokan a fenti szűkebb körhöz is tartoztak.

— Az egyetemeken, főiskolákon működő értelmiségiek, közgazdászok, agrártudósok, történészek, marxista előadók egy tekintélyes csoportja. S hadd tegyük hozzá: az ifjúság, a diákság színe-java.

— A „rajkisták” egy része s velük együtt számos más volt illegális kommunista, volt spanyolországi önkéntes, akiket egyrészt idealizmusuk, másrészt sérelmeik állítottak szembe a Rákosi rendszerrel.

— Volt szocialdemokraták és paraszt-szocialisták egy csoportja.

Az ország képzelt politikai térképének középpontjában tehát — az ismert okok folytán — maga Nagy Imre állt, közvetlen barátainak kis csoportjával. Az ő politikájának szellemét követte az ellenzék második, számszerűleg sokkal nagyobb értelmiségi köre — az írók, művészek, a „szabad” értelmiségiek ellenzéki rétege. Külön tanulmányt érdemelne az értelmiségi ellenzékre ható szellemi áramlatok ismertetése. De legalább utalnunk kell itt Lukács Györgyre, akinek elméleti munkássága már jóval a politikai ellenzéki mozgalom kialakulása előtt áthatotta a magyar kommunista értelmiség tekintélyes részét. (L.: Mészáros István: *La rivolta degli intellettuali in Ungheria*. Einaudi 1958.) — Nagy Imre és híveinek „belső köre” közvetlen és komoly szellemi befolyást gyakorolt a különböző értelmiségi központokban, intézményekben, szervezetekben (írószövetség, művészeti szövetségek, könyvkiadók, színházak, tudományos intézetek, társulatok, egyetemek stb.) kialakult ellenzéki érzelmű csoportokra, majd a Petőfi körre. Nem ennyire közvetlen, de számottevő befolyást gyakorolt Nagy Imre irányzata a pártfunkcionárius-pártoktató értelmiségiek és „spanyolok” ellenzéki elemeire. Számos kisebb elszórt pártonbelüli ellenzéki csoport is — például egyes állami hivatalokban és szervezetekben — besorolható azok közé, akik irányadónak tekintették Nagy Imre politikai vonalát.

Ez az ellenzék születésénél és az egypártrendszer viszonyainál fogva a rendszer belső átalakítására törekvő kommunista mozgalma volt. De összefűzték szellemi szálak pártonkívüli ellenzéki áramlatokkal is. S a Nagy Imre környezetével laza, szervezetlen, de mégis közvetlen kapcsolatban álló ellenzéki csoportokon kívül az ellenállás számtalan más kis gócpontját is fel lehetne rajzolni képzeletbeli politikai térképünkre. Egy országban, ahol a politikai szervezkedés tilos, de az ellenőrzés meglazult, az ellenállás legkülönbözőbb formái alakulnak ki. A politikai vagy vallási összetartozás, közös múlt vagy közös szakma, vagy egyszerűen a barátság és jószomszédság

ebben a politikailag izgatott légkörben ezerszámmra hozta létre az ellenállók kis csoportjait, köréit, vagy éppen asztaltársaságait. Nem vitás, hogy magában a forradalomban ennek a tömegellenállásnak jutott a döntő szerep. A forradalom előtti időszakban azonban a pártönkízüli csoportok csak a tervezetig juthattak el, mert az ország politikai életéből ki voltak rekesztve. A hangadó csak az a kommunista pártból kinött ellenzék lehetett, amely — jóllehet hatalmi pozíciói már nem voltak — múltja, kapcsolatai s az országos politikába való betekintése és jártassága folytán szólni, hatni, sőt cselekedni is tudott. Az ellenzékre — sőt, 1956 tavaszáig tulajdonképen csak az ellenzék Nagy Imre körüli magvára — hárult tehát a forradalom kovácsolójának történelmi szerepe. Az ellenzék teremtette meg a forradalom gyakorlati és pszichológiai feltételeit, a forradalmi atmoszférát, s Nagy Imre volt a zászló, amelyet a tömegek követtek.

„Jobb híján” — hangzik gyakran az ellenvetés. Ez persze bizonyos értelemben igaz. Ha Magyarországon van lehetőség a politikai szervezkedésre, természetesen jóval kevesebben sorakoznak fel Nagy Imre mögé. De ez merőben más helyzetet tetelez fel. Az adott helyzetben csak olyan államférfi mutatott a nemzetnek kiutat, aki mintegy hid volt a hatalom és a nép között. S a hídnek — mindkét parton pillére van... De nemcsak a történelmi adottságok s a választék hiánya avatta Nagy Imrét vezető alakká. Bátorságával, nyíltságával, egyéniségének vonzerejével vívta ki népszerűségét, amelyhez óriási mértékben hozzájárult az is, hogy Rákosiék az ő nyakába varrták a teljes „felelősséget” az új szakasz politikájáért. S végül még egy tényezőt figyelembe kell venni. Ha a magyarországi fellazulás tovább húzódik, s a forradalmi robbanás tovább késik: talán még az egypártrendszer viszonyai között is kiemelkedhettek volna más politikai vezetőszemélyiségek. Olyanok, akik ennek, vagy annak a rétegnek, irányzatnak „jobbakk” lettek volna Nagy Imrénél. Több más vezére tehát esetleg lehetett volna a magyar forradalomnak, De egy másfajta vezére nem. Aligha képzelhető el, hogy akár az egyház, akár valamelyik megszüntetett politikai párt zászlaja annyira egyesíthette volna a különböző politikai irányzatokat, mint Nagy Imre.

Magyarországon csaknem egy millió kommunista párttag volt 1956-ban. Hatalmas tömeg ez, még ha leszámítjuk is belőle egyfelől a sztálinistákat, másfelől azokat, akiket nem a meggyőződés vezetett a kommunista mozgalomba, tehát sem egykori hitük, sem későbbi kiábrándulásuk nem játszott szerepet magatartásukban. Nélkülük is nagy s döntő fontosságú a kommunisták tábora. Kulcs helyzete révén, nélküle nincs s nem is lehet forradalom egy kommunista rendszerben. Ez a milliónyi kommunista pedig semmiképen sem ismert volna el más vezetőt. Csak olyat követhetett, aki vele együtt járta végig az útát a hit szolgálatától a kiábránduláson át a szembe fordulásig. Más baloldali rétegek s tegyük hozzá: a munkások óriási többsége is csak olyan vezetőt fogadtak el, akiben biztosítékot láttak arra, hogy nem törekszik reakciós, ellenforradalmi irányba vinni a magyar történelem meglódult szerkerét. A parasztság is bizott Nagy Imrében. Okkal és joggal, hiszen tőle nem kellett a földjét félténie, benne azt a kommunistát látta, aki a háború után a legtevékenyebben vett részt a földosztásban, s 1953-ban levette válláról a legsúlyosabb terheket. Az értelmiség a szakembert is becsülte benne. Hazafisága kibékítette azokat is, akiknek politikai pártállását elsősorban a nemzeti érzés szabta meg. A kifejezetten egyházi befolyás alatt álló rétegek fenntartását pedig csökkentette s részben feloldotta Nagy Imre közismert loyálisága az egyház iránt.

A sztálinizmus és az idegen függőség elleni közös harcban tehát őszinte és tényleges nemzeti egység alakult ki Nagy Imre körül, annak ellenére, hogy a Rákosi rendszer éveiben felgyülemlett erős kommunista-ellenes érzelmek az ellenzékre is rávetették árnyékukat. A Petőfi kör s a forradalom harcai sem tudták teljesen feledtetni, hogy az ellenzékiek nagyrésze nemrég még azt a rendszert szolgálta s igazolta, amely ellen később fellépett. Nagy Imre nemcsak a reformkor miniszterelnöke volt, hanem a Rákosi kormánynak is több ízben minisztere. A sztálinizmus elleni harc legismertebb írói pár éve még a 70 éves Sztálint dicsőítették; az ellenzék legharcosabb publicistáinak nevét azelőtt ellenszenves propaganda cikkek alatt lehetett látni. A szabadságért tehát azok küzdenek, akik egykor segítették azt eltörölni, az igazságért azok szállnak síkra, akik oly sokáig hazugságot hirdettek. Az ebből eredő

indokolt bizalmatlanság vagy tartózkodás azonban egyre több bizalommal s rokonszenvvel párosult, sőt az önnön börtönük-ből kitörőknek kijáró együttérzéssel és megbecsüléssel is.

Igy lett Nagy Imre 1956-ban, magányában, elszigeteltségében is a magyar politikai élet központi alakja, s így alakult ki az a nemzeti egység, amely a világ mindkét felét bámulatba ejtve jutott kifejezésre 1956 október 23-án.

*A forradalom után külföldön több közvéleménykutatást rendeztek a magyar menekültek között, s ezeknek eredménye egybehangzóan bizonyítja Nagy Imre népszerűségét. 1956-ban egy szociológusokból álló tanulmányi csoport a többi között két kérdést tett fel 343 Ausztriába érkezett menekültnek:

1. Véleménye szerint kit kívánt miniszterelnöknek a magyar nép a forradalmat megelőző évben a kommunista párt tagjai közül? A válaszok így oszlottak meg:

Nagy Imre	31 %
Losonczy Géza	9
Kádár János	4
Déry Tibor	2
Lukács György	2
Vegyes, vagy nincs véleménye	52

A vegyes kategóriába soroltuk az ilyen válaszokat is: „egyetlen kommunistát sem”, vagy „mindegy, mind egyformák”, vagy „csak Rákosit nem”.

2. A forradalom győzelme esetén ki lett volna a legméltóbb a miniszterelnöki poszttra? A válaszok megoszlása a következő:

Kovács Béla	31 %
Nagy Imre	30
Mindszenty József	10
Bibó István	9
Maléter Pál	6
Tildy Zoltán	4
Más személyek, vagy nincs véleménye	10

1957-ben a „Szabad Európa sajtószolgálat” névű Münchenben székelő amerikai szerv hasonló közvéleménykutatást rendezett, sokkal szélesebb körben, a menekültek között ingyenesen terjesztett Bulletinjének olvasói között. A közvéleménykutatás részletes eredményét nem publikálták, csupán azt közölték, hogy a megkérdezettek mintegy 35%-nak véleménye szerint 1956-ban a legnépszerűbb politikus Magyarországon Nagy Imre volt.

Az amerikai Wisconsin állambeli Milwaukee-i Marquette Egyetemen Kovrig Béla magyar szociológus irányítása alatt hasonló közvéleménykutatást rendeztek amerikai magyar egyetemi hallgatók között a következő kérdés alapján: „Kit tart századunk három legjelentősebb magyarjának?” Az Új Látóhatár című emigrációs folyóirat 1959. január-februári számában közölte az addig befutott 192 válasz eredményét:

Nagy Imre	a válaszok 34 % szerint
Mindszenty József	31
Maléter Pál	26
Bartók Béla	21
Kodály Zoltán	16
Ady Endre	12
József Attila	8

Nem kívánunk túlzott jelentőséget tulajdonítani ezeknek a közvéleménykutatásoknak, de mégis világosan kitűnik belőlük, a különböző módszerek és célok ellenére is, hogy az 1956. októberi események után Nagy Imre hallatlan népszerűségnek örvendett a magyar menekültek körében. Tegyük hozzá, hogy mindhárom közvéleménykutatás a volt, miniszterelnök kivégzése előtt folyt le s valószínű, hogy népszerűsége azóta még jobban megnövekedett a megkérdezettek között, akiknek egyébként csupán 4 százaléka tartozott a kommunista párt kötelékébe a forradalom előtt.

Földalatti összeesküvés? Ófelsége ellenzéke? Vagy

A szovjet tömb hivatalos álláspontja szerint, Nagy Imre egy „illegális központot” szervezett a Rákosi-féle népi demokrácia megdöntésére: ellenforradalmi összeesküvő volt, ezen az alapon állították bíróság elé, ítélték el és végezték ki 1958. június 16-án.

Egy másik verzió szerint, a Nagy Imre mozgalom „Ófelsége ellenzéke” szerepét játszotta a kommunista rendszerre átvitt értelmezésben. A Nagy Imrét körülvevő csoport megtűrt, vagy éppen titokban engedélyezett frakció volt, amely csak később, akarata ellenére keveredett a forradalomba, hogy végül elbukjon a szovjet büntető expedíció csapásai alatt.

Minden jel, minden dokumentum és maga a logika is arra mutat, hogy mind a két verzió hamis.

A másodikra, amely a Nagy Imre csoportot „Ófelsége ellenzéke” tekinti, határozottan rácsfol az 1955-56-os évek egész szovjet politikája. Ha a Kreml Nagy Imrét nem olyan alaknak tartotta volna, akiben csak korlátozott mértékben bízhat meg, legalább három ízben nyeregbe ültethette volna.

1/ Az első ilyen alkalom a Titó és Hruscsov közt történt kibékülés lett volna, a híres belgrádi kézfogás.

2/ Minthogy a „belgrádi kézfogás” nem rehabilitálta Nagy Imrét, logikus lett volna, hogy megkapja a rehabilitációt és újból hatalomra jusson a következő fordulatnál, vagyis 1956 tavaszán, a XX. Kongresszus után. Ennek a kongresszusnak valamennyi nyilvános és titkos beszámolója, a szónokok minden tétele és érvelése a reformkorszak magyar miniszterelnökének álláspontját igazolta. A Kreml azonban továbbra is Rákosit támogatta.

3/ A harmadik alkalom Nagy Imre rehabilitálására 1956 júliusában kínálkozott. A Petőfi Kör rendezésében lezajlott sajtóvita visszhangja, de főleg a poznani események a szovjet vezetőket választ el állították: lecsapjanak-e, vagy engedjenek. Minden jel arra mutat, hogy Moszkva néhány napig az erőszakos közbelépés gondolatával foglalkozott. Esetről esetre a Szovjetunió kormánya tétovázás nélkül nyúlt drákói rendszabályokhoz, hogy beléfojtsa a szót azokba, akik túlságos komolyan vették a XX. Kongresszus bizonyos téziseit. Nemzeti közti síkon épp ekkoriban zajlott le egy nyílt és eléggé kényes

viszály egyfelől Hruscsov, másfelől Togliatti és Tito közt. Az utóbbiak ugyanis nem elégedtek meg Hruscsov sommás magyarázataival a személyi kultusz kártevéseiről. Togliatti a szovjet rendszer bizonyos elfajulásairól beszélt, Tito pedig nem habozott magát a rendszert vádolni a személyi kultusz rovására írt bűnökért. Ugyanekkor Grúziában homályos hátterű, de föltehetően sztálinista inspirációjú zavargások kezdődtek. Egyszóval az egész szovjet épület alapjaiban megrendült és a válságot még súlyosbították a poznani események és a Petőfi Kör forrongása. Ha ebben a túlfűtött légkörben a szovjet vezetők szabad folyást engedtek volna a tervbevett megtorló rendszabályoknak, valóságos terror-intézkedésekhez kellett volna folyamodniuk. De ezzel nyíltan és végérvényesen meghazudolták volna a XX. Kongresszus alig néhány hónappal korábban meghatározott vonalát.

Engedni, — ez maradt az egyetlen megoldás. Csakhogy... Rákosi bukása és a rendszer csődjének beismerése sem volt elegendő Nagy Imre és csoportja nézeteinek elismertetéséhez. Míkoján váratlan Budapestre érkezése és közbelépése megmentette ugyan a börtöntől a volt miniszterelnök párthíveit, sőt megnyitotta előttük a megbocsátás és a rehabilitáció útját, de ugyanekkor bezárta a hatalom kapuját Nagy Imre irányzata előtt.

Mindezekből világosan kitűnik, hogy Nagy Imre irányzatát nem lehetett „Öfelsége ellenzéke” szerepét játszó csoportnak tekinteni.

Vizsgáljuk meg most az első, a hivatalos verziót, amely szerint Nagy Imre „illegális központot” szervezett a népi demokrácia megdöntésére.

„Nagy Imre és legközvetlenebb bűntársai, Losonczy Géza, Dónáth Ferenc, Gimes Miklós, Szilágyi József 1955 decemberében titkos államellenes összeesküvést hoztak létre abból a célból, hogy erőszakos úton megragadják a hatalmat és megdöntsék a Magyar Népköztársaságot.”*

Hogy megkísérelje-e a vád alátámasztását, a budapesti kormány kiadott egy könyvet, közölve benne a vádlottak zárt tárgyalásokon tett egyes „vallomásait”. Ezek a vallomások, noha vitatható körülmények közt hangzottak el, semmiben

*Részlet a Nagy-perről kiadott hivatalos közleményből. Közli „Nagy Imre és bűntársai ellenforradalmi összeesküvése”.

sem támasztják alá a tézist, amit bizonyítaniuk kellene, hanem épp az ellenkezőjét erősítik meg. Így például Nagy Imre kijelentései utalnak ugyan arra, hogy Gimes Miklós, valamint Lőcsei Pál és Fazakas György újságírók 1956-ban javasolták egy „szűkebb bizottság” alakítását, de egyetlen vallomás sincs a könyvben arra nézve — konkrét bizonyíték még kevésbé — hogy ez a bizottság vagy bármilyen illegális központ valaha is létezett volna. A vádlottak, akik egyáltalán nem rejtették véka alá a Rákosi-rendszer iránt táplált érzelmeiket, sem pedig a rendszer átalakítására irányuló tevékenységüket, valószínűleg kereken visszautasították a „földalatti összeesküvés”-re vonatkozó inszinuációt. Érdekes, hogy a kihallgatások során maga a bíróság elnöke is kénytelen volt kerülni a „titkos szervezkedés” vagy „illegális központ” kifejezéseket. „Kik azok”, — kérdezte például a per egyik vádlottjától, Jánosi Ferencről, Nagy Imre vejétől, — akikkel kapcsolatot tartottak, mint olyanokkal, akikről tudták, hogy a Nagy Imre vonal hívei?”

Logikai érvek is bizonyítják, hogy Nagy Imre barátainak csoportja nyíltan, nem pedig titkosan küzdött a Rákosi rendszer ellen. A Nagy Imre körül csoportosuló kis baráti kör, 1955 tavasza óta, és valószínűleg már Nagy Imre miniszterelnöksége idején is, szoros rendőri ellenőrzés alatt állt. Jártukban-keltükben követték őket, telefonbeszélgetéseiket lehallgatták, látogatóikról listát vezettek. Ily körülmények közt nehéz lett volna összeesküvést szőniük és le kellett volna mondaniuk minden nyílt ellenzéki tevékenységről. Egy kisszámú csoport, amely az uralkodó klikk politikájával közismerten ellentétes nézeteket vall és amelyet minden pillanatban szemmel tart a rendőrség, nem fejthet ki egyszerre nyílt és titkos ellenállást is. El kell tehát vetnünk a titkos összeesküvés verzióját ugyanúgy, mint a vezetők által jóváhagyott ellenzék feltevését.

Maga Nagy egyébként kereken elutasította az összeesküvésnek még a gondolatát is. Az újságok hasábjain, a kommunista párt gyűlésein, az Írószövetségben és a Petőfi Körben akart harcolni, nyíltan és legálisan. Lelkiismeretesen meg akart maradni a párt keretei közt és belülről támadni Rákosi

*Lásd a perre vonatkozóan: „Az igazság a Nagy Imre ügyben”. Megjelent 1959-ben Londonban, az Európai Petőfi Kör kiadásában.

zsarnoki módszereit, aki sztálinista üzelmeivel megsértette a párt- és államvezetés lenini normáit.

Nyugati szóhasználatnál legfeljebb „groupe de pression”-nak lehetne nevezni ezt a véletlen csoportosulást, amely bár nem szervezete révén hatott az eseményekre — a hatása révén mégis „szervezett” s kisugárzásával befolyásolta a dolgok alakulását.

Láttuk, hogy s miként. A politikai erjedés csak egy eléggé kisszámú kört érintett közvetlenül, de a közvélemény láthatatlan antennái a kis ellenzéki csoport legkisebb jeladásait is felfogták. Nem volt szó hősi háborúról a zsarnok ellen, amilyenekről romantikus regényekben és történelemkönyvekben lehet olvasni. „Furcsa háború” volt ez, ám eredménye mégis a zsarnok bukása lett. Rákosit 1956 júliusában nem a nép fékevesztett dühe söpörte el, de nem is vetélytársai likvidálták: a párton belüli ellenzék kergette le a politikai színterről. Ez az ellenzék sajátságos, de a körülményekhez nagyon jól alkalmazott eszközökkel dolgozott. Pusztá létezésével harcolt, példaadással és határozottsággal, vitákkal és felszólalásokkal, tanácsokkal, ötletekkel, versekkel, néha humorral is; valamilyen láthatatlan leadóállomás intellektuális sugárzásával.

Nagy Imrét azzal a váddal küldték bitóra, hogy ellenzéki csoportot szervezett a párton belül és így akarta azt felbomlasztani. Valójában a kommunista párt, amelyet huszonnégy óra alatt elsöpört az októberi vihar, már csak kártyavár volt. Nem volt rajta mit bomlasztani. Csak annyi igaz, hogy a párt szétesésének két fő tényezője volt: egyik a sztálinista bűnök sorozata, a másik Nagy Imre, aki ezeket a bűnöket ostromozta. Nincs hát politikai bűn, amelyért nyugodtabb lelkiismerettel lehetne vállalni a felelősséget, mint az, amelyet Nagy Imre elkövetett. De ez az elsőrendűen szellemi és ideológiai tevékenység sohasem lépte át a kommunizmus kereteit és sohasem törekedett megbontani, sem nyíltan, sem titkosan, a párt szervezés egységét.

Ezek a tények. Hogy Nagy Imre több barátja ezt a magatartást nem erénynek, hanem inkább komoly hibának tartotta; az más lapra tartozik. Az ellenzéknek e radikális elemei sokkal súlyosabbnak ítélték a helyzetet mint Nagy Imre és súlyosabb következtetéseket is akartak belőle levonni. Azt gondolták, hogy az úgynevezett pártszerűség bűvös körén belül maradva, küzdelmük hamarosan közönséges kommunista frakcióharccá

ajdul, anélkül, hogy megragadná az ország valóságos problémáit. Attól tartottak, hogy az előbb vagy utóbb kirobbanó népharagot a demokratikus és haladó erők összefogásának hiányában a reakció használja ki, olyan megoldásokat javasolva, amelyeknek nincs közükhöz a demokráciához, még kevésbé a szocializmushoz.

Igy hát a Nagy-csoport radikális elemei egy központ létrehozását ajánlották barátaiknak, amely képes közös nevezőre hozni a különféle ellenzéki áramlatokat és kapcsolatot teremteni a munkásokkal és az ellenállás más, párton kívüli demokratikus elemeivel. Ezenfelül elengedhetetlennek tartották egy megfelelő politikai program kidolgozását. Látnivaló, hogy a követendő módszerek körüli nézetkülönbségek mögött ideológiai eltérések is megbújtak a Nagy-csoport soraiban.

Mit akart Nagy Imre?

A Nagy Imre bukását követő hónapokban, 1955 áprilisában és egészen az év végéig, ezek az ellentétek még nem mutatkoztak meg világosan. Ebben az időben az ellenzék programját két sarkalatos pontban lehetett összefoglalni:

1/ Végrehajtani az 1953 júniusi kormányprogramot, amelyet a Rákosi által kézben tartott apparátus elszabotált.

2/ Elkergetni Rákosit és megszüntetni egész klikkjének uralmát; rehabilitálni Nagyot és csoportját.

Jegyezzük meg mellesleg, hogy ez a program három politikai bázisra épült: a jugoszláv vezetők eleve számításba vett támogatására, a moszkvai Sztálin-ellenesek győzelmére a dogmatikusok fölött és főleg a magyar kommunista tömegek, valamint néhány jelentős funkcionárius együttérzésére. Az 1953-54 évi új szakasz programjával egybevetve, ez a program semmi alapvetően újat nem hozott. Néhány lényeges, bár inkább negatív jellegű követeléssel mégis megtoldották az 1953-júniusi programot: véget kell vetni egy klikk diktatúrájának, a rendőri terrornak, az önkénynak, az üldözéseknek, az igazságtalanságoknak, a rabszolgamunkának, az értelmiség elszigetelésének. Csupa határozott és elszánt követelés, de mind csak azt fejezte ki, amit az ellenzék meg akart szüntetni. Nagy Imre barátai nem igen körvonalazták, hogy miképpen remélik elérni céljukat, sem azt, hogy milyen módszerekkel akarják felszámolni az egypártrendszerből sarjadó igazságtalanságokat. Ha valaki akkoriban erről megkérdezi őket, valószínűleg nem

adtak volna kielégítő választ... Persze 1955-ben még korántsem vetődtek fel konkrét formában ezek a kérdések. Hogy képet adjunk erről a nagyon elmosódott helyzetről, elég lesz idéznünk ezt a kis esetet: Néhány ellenzéki kommunista azt tervezte, hogy az 1955. május elsejét ünneplő tömeg közt röplapot fognak osztogatni. A röplap, melynek terjesztése egyébként elmaradt, így szólt: „Rákosi — nyomor, szolgaság; Nagy Imre — jólét, szabadság.” Kész program. Ám e formula mégsem leplezhette egy valódi program hiányát. Világos lett hát, hogy az ellenzék előbb-utóbb kénytelen lesz egy pontos programot kidolgozni. Nagy Imre neve jelképezhette a jólétet és szabadságot, de kiknek és milyen mértékben? Az ellenzék győzelme esetén — senki nem vonta kétségbe — a klikk-diktatúrát a kommunista tömegek és a párt uralma váltotta volna fel. Magyarországon azonban másik kilenc millió magyar élt, ugyanúgy magyarok mint a párt tagjai, és akik ugyanúgy szenvedték a terrort és a nyomort, vagy még jobban. A kilenc millió nem kommunista alkalmasint ugyanolyan megkönnyebbuléssel fogadott volna egy ilyen változást, de a Nagy-csoport egyes tagjai, akik közelebbi érintkezésben álltak az ország közéletéből hivataltól kirekesztett rétegekkel, számoltak a nyilvánvaló ténnyel: az országos problémák nem csupán az egymillió kommunistát érintik, azokat széles alapon kell megoldani. Ebből az elgondolásból persze sohasem lett program, de baráti beszélgetések során a csoport tisztábban látó tagjai állandóan napirenden tartották a témát.

Az ellenzéki csoport főgondját ebben a két kérdésben lehet összefoglalni:

- 1/ Szükség van-e a párttól különböző politikai szervezet létrehozására?
- 2/ Ki lehet-e szélesíteni az ellenzék sorait pártunkivüli elemek bekapcsolásával?

A kérdésekre adott válaszok szerint a csoport kétfelé oszlott és a két irányzat közt szembeötlő lett a különbség. A „méréseltek” voltaképpen csak pártunk belüli forradalmat akartak, személyi változásokat, igazi pártdemokráciát, a lenini eszmék győzelmét a sztálini politika fölött, vagyis olyan reformokat, amelyeket ők a népre hasznosnak ítélték. De ezt az áramlatot élénken bíralták a „radikálisok”, akik haladó, de nem kommunista elemek bekapcsolását szorgalmazták a sztálinizmus elleni küzdelemben és azt hirdették, hogy közvetlen

érintkezésbe kell lépni a néppel, még oly szentségtörés árán is, hogy ezáltal „kivinnék az uccára” a csakis a pártra tartozó problémákat!

Nem kétséges, hogy a „méréseltek” továbbra is hittek a kommunizmus — a helyesen alkalmazott kommunizmus — csálhatatlanságában. Ehhez a hithez bizonyos félelem is járult. Attól félték, hogy a haladókkal való szövetkezés végeredményben nem egyedül a párt, hanem a reakció érdekét is szolgálná.

A „szélsőségesek” vagy „radikálisok”, egy ellenállási központ létrehozásának szószólói, azt hangoztatták, hogy semmiféle kisebbség, még ha szubjektíve a legjobb szándékokkal van is áthatva, nem jogosult döntéseket hozni egy többség nevében és erre ráerőszakolni akarátát. Ezek a „radikálisok” végleg szakítottak a kommunista felfogással, mely szerint egyedül a párt, „a leghaladóbb elmélet” birtokosa, képviseli a többség érdekeit, ha kell, annak akarata ellenére is. Visszaverték az „ortodox” demokrácia elvéhez, ahhoz a tételhez, mely szerint egyedül egy nép többségének van joga dönteni arról, hogy mit tart a maga érdekének.

Természetesen a mozgalom két szárnya közti nézeteltérések nem álltak egy helyben.

„A mozgalom legöntudatosabbjai”, írta egy titkos kiadványban ennek a küzdelemnek egyik résztvevője, „1953 végén és 1954 elején tanulmányozták a jugoszláv példát, még illegálisan, mert másképpen nem lehetett. Ugyanabban az időben mások, akik utóbb maguk is ellenzékiek lettek, még borzadállyal gondoltak „a Tito igája alatt” görnyedő jugoszláv nép szerencsétlen sorsára. Később, mikor már az egész pártunk belüli ellenzék felfogta a jugoszláv párt kezdeményezésének történelmi jelentőségét, az ellenzék élgárdája már azt is látta, hogy még tovább kell menni mint a jugoszláv nemzeti kommunizmus... Ez a különbség a fejlődés ütemében, mely nemcsak a jugoszláv életről alkotott véleményekben nyilvánult meg, sohasem tűnt el, még ha enyhült is egy kissé. Egyesek még csak a Rákosiuralom hazugságai miatt háborogtak, amikor a mozgalom élgárdája — egy bürokratikus rendszer falába ütközve — ahelyett hogy a szovjet rendszer bűneit csupán egyéneknek róná fel, már egy társadalmi és történelmi fejlődés mélyén rejlő okait igyekezett kielemezni.”

De térjünk vissza 1955-56 teléhez. Ebben az időszakban, és ez igen fontos, az egész ellenzék egy lépést tett előre: a „radikálisok” már túlhaladtak a nemzeti kommunizmus határain, a csoport, a maga egészében pedig realizálta a „jugoszláv út” és kezdeményezés jelentőségét. Más szóval, ettől fogva az egész csoport magáénak vallotta a nemzeti aspirációkat. Ennek a haladásnak oka nem a pártellenzék „radikálisainak” valamilyen győzelme volt, hanem a Moszkvából érkező hírek. Míg az 1953 júniusi program voltaképpen csak a szovjet olvadás magyar változata volt, az ellenzéki csoport 1955-56 telén kialakult elgondolásait erősen befolyásolta a szovjet politikában való mélységes csalódás. Nagy Imre csoportja persze sohasem vált szovjetellenes és nacionalista mozgalommá. Sőt, csalódásuk ellenére Nagy Imre és az ellenzék többsége megőrizte illúzióit a Sztálin-ellenesek szándékairól, akik a Szovjetunióban még mindig hatalmon voltak. Azonban a „belső reformok a liberális szovjet vezetők segítségével” — formulája túlélte magát. Talán kissé önkényes vállalkozás formulákban fejezni ki magunkat (amelyeket a csoport tagjai nem is használtak), de, ha röviden jellemezni akarjuk a beállott változást, azt mondhatnók, hogy az új koncepció körülbelül ez volt: „radikális reformok és nemzeti függetlenség a szocializmuson belül, még a szovjet vezetők akarata ellenére is.”

Ilyen volt az éghajlat, amikor a XX. Kongresszus eredményei beleszóltak az ellenzék fejlődésébe. Mondjuk meg mindjárt: igen rövid időre. A „mérsékeltek” diadalmaskodtak és ismét Moszkvában reménykedtek, mert a kongresszuson elhangzott több beszéd igazolni látszott attentizmusukat. Hamarosan azonban ráeszméltek a szavak és tettek közt tátongó óriási távolságra. Megdöbbenve látták, hogy a szovjet kommunista párt első titkárának Sztálin és a sztalinisták elleni heves kirohanásait a magyar sztalinisták se nem ismételték, se nem követték, sőt ellenkezőleg, élükön Rákossal, Hruscsovra és a „kollektív vezetésre támaszkodva” folytatták gáztetteiket. A remény tehát hamar füstbe ment és az utána következő Nagy kiábrándulás közelebb hozta egymáshoz a magyar ellenzék két szárnyát.

Mielőtt sorát ejtenék ennek az utolsó fázisnak, amely mintegy a forradalom előjátéka volt, még szeretnénk képet adni arról, hogy mik voltak ebben az időben Nagy Imre személyes elgondolásai.

Mikor bemutattuk életművét, beszéltünk „Memorandumáról”. Nos, tanulmányának legjelentősebb fejezetei ebben az időszakban születtek. Az egyik fejezetben, amelynek. A nemzetközi kapcsolatok öt alapelve és külpolitikánk kérdése címet adta, kifejti felfogását a nemzeti függetlenségről és a követendő külpolitikáról, míg egy másik fejezetben: A magyar közélet időszerű erkölcsi-etikai kérdéseiről, az ország belpolitikájának nagy problémáiról vallott eszméit fogalmazza meg.

Jól látni, mekkora útat tett meg Nagy Imre az új szakasz (1953-54) és a „Memorandum” megírása (1955-56) közt. Bizonyos, hogy egy írásműben, mely eredetileg nem a nagyközönségnek, hanem elsősorban a Központi Bizottságnak volt szánva, elkerülhetetlenül vannak homályos részek, de általános iránya világos és határozott. Összehasonlítva az 1953 júniusi programot az említett két tanulmánnyal, a különbség szembeeszkő. Míg a reformkorszak Nagy Imréje még azt hitte, hogy az ország problémái megoldhatók mindenekelőtt „technikai” reformokkal, a „Memorandumban” mély és alapvető etikai, morális, politikai és ideológiai újjászületést hirdet meg. 1953-ban gazdasági, közigazgatási és igazságszolgáltatási reformok útján igyekezett kijutni a csődből. 1955-56 telén a nép és a párt közt a kibékülést nem tudja elképzelni másképp, mint „a bonapartista diktatúra felszámolásával”. Látnivaló tehát, hogy 1955-56 telén sokkalta súlyosabbnak ítélte a helyzetet, mint 1953 júniusában. Ugyane tanulmány egyes részeiben kasszandrai hangot üt meg:

„Nem igaz az az érvelés, írja hogy a jelenlegi politika és vezetés megváltoztatása belső megrázkódtatással és a reakció megerősödésével, sőt ellenforradalmi veszéllyel járna. Ellenkezőleg, az taszítja az országot és vele a szocializmus ügyét a katasztrófa lejtőjére, ha nem történnek meg gyorsan a szükséges gyökeres politikai és személyes változások. Semmisem játszik jobban a nemzetközi imperializmus kezére, mint a jelenlegi vezetés és politika, amely a népet a reakció karjaiba hajtja.”

„Félő . . . , hogy . . . bizalmukat veszítve, a júniusi uttól és a kommunista párttól is elfordulnak a tömegek és jóval messzebbre kell visszamenni, hogy urai maradhassunk a helyzetnek. A Rákosi-féle párt-és állami vezetés esztelensége,

*Nagy Imre A magyar nép védelmében, 44. 1.

politikai vaksága miatt egyre bizonytalanabbhol tudunk majd megállni”.*

Ebben az időben Nagy Imre már tökéletesen megértette, hogy egyfelől a sztálinizmus, másfelől a jobbracsuszlás kettős veszedelme között egy kormány, amely méltó erre a névre és törődik a nemzet és a magyar társadalom sorsával, új utat kell hogy keressen. Megértette, hogy az 1953 júniusi program már nem elegendő ahhoz, hogy ki lehessen jutni a zsákutcából.

Maga az a tény, hogy Nagy Imre ily félreérthetetlenül vetette fel a problémát, megvilágítja elgondolásait. Ez azt is jelenti, bár nem szögezte le írásban, hogy eltökélt szándéka volt átlépni bizonyos korlátokat: Külpolitikai tekintetben Magyarország függetlenségének tiszteletbentartásával és az ország semlegességével, belpolitikai vonatkozásban egy széles demokratikus egység megteremtésével kívánta s hitte elkerülni egyfelől a sztálinizmus és a gyarmati függés zátonyait, másfelől a kapitalizmus és az ellenforradalom veszélyét.

Tanulmányában azonban még csak vázlatosan szövegezi meg gondolatait. A Rákosi-klikk „bonapartista diktatúráját” bírálva, Nagy Imre két ízben állítja, hogy ez a klikk „a reakcióval együtt szétzúzta a fiatal magyar demokrácia alapjait és felszámolta népünk demokratikus erőit, a szocializmus demokratikus szövetségeit, s ezzel elszigetelte a munkásosztályt, a szocializmus főerejét.”**

Ez a gondolat, mely első pillantásra banálisnak tűnhet, a valóságban nem az. Mutatja, hogy a kommunista hatalom elfajulásának kezdetét nem a Rajk pertől vagy a Tito-ügytől számítja, hanem a fordulat évétől (1948), amikor a kommunista párt felszámolta koalíciós szövetségeit.

Nagy Imre nem tekinti győzelemnek az így megvalósult „proletárdiktatúrát” (kerüli is egyébként ezt a kifejezést), inkább hajlamos azt hinni, hogy a munkásosztályt „szövetségeinek” felszámolása elszigetelte a nemzet többi részétől.

Másik jellegzetessége ennek a tanulmánynak morális emelkedettsége. Nagy Imre gyakran fakó stílusa megszínesedik, lelkessé válik, amikor leleplezi „Rákosi bonapartista diktatúráját”, amellyel saját koncepcióit állítja szembe. „A párt tagsága és a magyar nép,—írja—az új szakasz, a júniusi politika

hatalmas tábora, nem a kapitalizmus visszatérését akarja, hanem olyan népi demokratikus rendszert, amelyben a szocializmus eszméje ölt valóban testet, amelyben a munkásosztály ideáljai visszanyerik igaz értelmüket, amelyben a közélet magasabb erkölcsi — etikai alapokon nyugszik; amelyben nem egy elfajult bonapartista hatalom és egy dikátor, hanem a maga alkotta jogrend és törvényesség alapján a dolgozó nép az igazi ur, az ország gazdája, saját sorsának kovácsa, ahol becsülik az embert és a humanizmus szelleme hatja át az állami és társadalmi életet.”*

Természetesen, ezek a nemes elvek nem jelentik azt, hogy Nagy Imrének eltökélt szándéka lett volna alkalmas időpontban megszüntetni az egypárt-rendszert és visszahelyezni jogaiba a kormánykoalíció régi pártjait, helyrehozandó a kárt, amit azoknak a kommunista diktatúra bevezetése okozott. A forradalomig Nagy Imre a hazafias Népfront szerepéről kialakult eszméinek elfogadtatásával — amely eszméket némelyek kissé naívnak bélyegeztek — akarta szerephez juttatni az ország kormányzásában a munkásosztály régi szövetségeit, a demokratikus pártokat. Eddig a pontig akarta tehát előrevinni Nagy Imre a maga reformjait. Valójában azonban már sokkal messzebbre látott és arra bátorított másokat személyes befolyásával akaratlanul is, hogy túlhaladjanak ezen a ponton.

A külpolitikáról és a nemzeti függetlenségről említett tanulmányát legfontosabb politikai elméleti írásának kell tekintenünk. Ez a fejezet megvilágítja azt az óriási haladást, amit Nagy Imre három év alatt megtett. Már megtalálni benne az 1956. évi forradalom legfontosabb döntésének, a semlegességi nyilatkozatnak ideológiai alapjait. E munkájában is őszintén igyekszik kiépíteni a baráti kapcsolatokat Magyarország és a Szovjetunió között, de elvi alapon, nem pedig „elvtelen, gyáva hazudozással és megalázkodással”.

Nagy Imre azt vallja, hogy a jószomszédi viszony a Szovjetunió és Magyarország között történelmi szükségszerűség. De követeli, hogy legyen vége Magyarország függő helyzetének.

„Megengedhetetlen és elítélendő volna a magyar kommunisták részéről valamiféle „sérelemi politika”—írja Nagy—De a szovjet-magyar barátság megalapozása és megszilárdítása,

*Id. mű 50. l.

**Id. mű, 51. l.

*Csak a magyar kiadásban, 50. l.

valamint a kapcsolatok fejlesztése érdekében a magyar kommunistáknak kötelességük a fennálló problémákat őszintén feltárni és megoldásukat az öt alapelv szellemében biztosítani. Végzetes lenne a kérdés elől egyszerűen kitérni, káros következményeit elhallgatni, mintha minden a legjobb úton haladna, a legnagyobb rendben lenne, vagy a problémákat egyszerűen a reakciós mesterkedések számlájára írni. A kérdés ilyen módon való felvetése vagy felelőtlenség, vagy megalkuvás, vagy a nemzeti érdekek elárulása volna.”

Nagy Imre hangsúlyozza, hogy a rákosista vezetők nemcsak hogy „önként vállalják az ilyen alárendelt és megalázó szerepet, de ragaszkodnak fenntartásához, mert ez az egyetlen szilárd támaszuk hatalmi törekvéseik biztosításához.”*

Ennek a tanulmánynak legfontosabb része kétségtelenül az, ahol Nagy Imre kategorikusan elítéli a hatalmi tömbök politikáját és az új, független Magyarország számára új nemzetközi státust javasol. „El kell kerülni — írja — hogy az ország a hatalmi tömbök össze csapásának aktív részeselegyen, háboruba keveredjék, hadszíntérre vagy felvonulási területté váljék és biztosítani kell, hogy mindezekben a kérdésekben a nemzet, szuverén jogainak teljes birtokában saját maga döntsön.”**

Nagyon jellemzők azok a földrajzi, történelmi és gazdasági érvek, amelyeket Nagy Imre ebben a tanulmányban latba vet, hogy igazolja elgondolását olyan Magyarországról, amely többé nem tét a hatalmi tömbök versengésében. De még érdekesebb az, hogy hazája semlegességének vagy gyakorlando „aktív egymás mellett élésének” biztosítékait nem a nagyhatalmi garanciákban, hanem a bandungi elvek alkalmazásában és a dunai országok együttműködésében keresi. Ezzel Nagy Imre egy dunai konföderáció évszázados tervét összekapcsolja a jelenkori Európa egyik legégetőbb problémájával. Szerinte Közép- és Kelet-Európa kérdésének szabályozásához az út nem egy demilitarizált zóna megteremtésével vezet, amely létét a nagyhatalmak kezességének köszönné, de ingatag lenne, mert az erők viszonyától függ. Nagy Imre az államok új szövetségét javasolja, amely eléggé erős, hogy sorsát kezében tartsa, egy szövetséget, mely szoros kapcsolatokat tartana

*Id. mű, 37. 1.

**Id. mű 38-39. 1.

fenn a Szovjetunióval, de szocialista társadalmát saját helyzetének követelményeihez alkalmazva építené fel és minden esetre kívül maradna a hatalmi tömbökön.

Nagy Imrének e két tanulmányából tévedés kockázata nélkül két következtetést vonhatunk le.

Az első az, hogy nagy fokú naívság lenne az 1955-56-os évek Nagy Imréjében még mindig az új szakasz reformista politikáját látnunk. Ha ez a férfi, belső fejlődése ellenére, 1956 október huszonharmadikán egy pillanatra három évvel visszaesett, és első rádióbeszédében 1953 júniusi programjánál jobbat nem tudott ajánlani, meghátrálása csak mulékony volt és a körülményeknek tulajdonítható. Alább, a Nagy Imre forradalmi szerepléséről szóló fejezetben erre még visszatérünk. De a fentemlített tanulmány elegendő bizonyítékot szolgáltat arra nézve, hogy 1955-56-ban Nagy Imre már messze túllépett az 1953 júniusi politikán. Ezekből a lapokból kiviláglik azonban az is, mennyire képtelen és nevetséges Nagy Imrét a kapitalizmus visszaállítójaként vádolni. Nagy esküdt ellensége volt minden szélsőségnek. Valóban a középút embere volt, a híres harmadik úté, amelyen — ha elsősorban gyér választási lehetőségeik folytán is — oly szívesen haladnának ma Kelet-Európa népei.

A másik következtetés révén Nagy Imrét végre el lehet „helyezni”, ezúttal már nem a nagy politikai rendszerekben, hanem egészen szerényen a maga világában. Nézetünk szerint Nagy Imre politikai gondolkodása, ideológiája közelebb állt csoportjának „radikális” szárnyához, ami azonban a módszereket illeti, természeténél fogva inkább hajlott a mérsékeltek felé. A cél, amit Nagy Imre, két írása szerint, maga elé tűzött, a rendszer gyökeres átalakítása volt, amiből az egypárt-diktatúra felszámolása következhetett volna és egy szocialista jellegű demokrácia bevezetése egy belül szabad, kifelé szuverén államban. E távoli célok elérésére a párton belüli legális harc módszerét kívánta alkalmazni...

Mire vezetett ez az ellentmondás? Minő más ellentmondásokat szült? A választ erre Nagy Imre forradalom előtti és alatti tétovázásai fogják megadni.

III RÉSZ

A FORRADALOM ELŐJÁTÉKA

Ejjel-nappal cseng a telefon a budapesti lakásokban: rokonok és barátok közlik egymással és kommentálják a hírt: Rákosi megbukott. Kávéházak, vendéglők, éjjeli mulatóhelyek megtelnek ujjongó tömeggel. A fiatalság táncolni szeretne az utcán és fáklyásmeneteket rendezni...

Csakhamar megcsappan a lelkesedés, az örömet kiábrándulás váltja fel, a diadalmámort a vereség keserű érzése. Magyarország új „kormányzója”, a szikkadt, sovány, hullóképű Gerő Ernő, ugyanolyan szívből utált alak, mint a zsarnok, akinek helyére lép. Politikailag pedig: néhány engedmény részletkérdésekben, de a lényegét illetően semmi változás. Rákosit nem vonják felelősségre, az előregyártott perek valamennyi felelőse közül egyedül Farkas Mihály részesül megrovásban; a hazug és csalárd párthatározatok érvényben maradnak, se Nagy és az Írószövetség, sem a Petőfi Kör ellen hozott elítélő döntéseket nem oldják fel.

Az ellenállás mégis megtorpan egy pillanatra. Az ellenzék minden erőfeszítése hónapok óta Rákosi ellen összpontosult, és most, hogy ő megbukott, némi tanácstalanság lesz úrrá. Nincsenek még új harci jelszavak. Az ellenzéknek szervezett központra volna szüksége, vezérkarra és programra. Ennek híján a Rákosi elleni harc idején megnőtt ellenzéki tábor most összeszűkül. Sokan megkönnyebbült sóhajjal úgy érzik, hogy most már „becsülettel” elhagyhatják a harci gályát, amelyre a zsarnok elleni általános felháborodás hatására, de azért kicsit kedvük ellenére kapaszkodtak fel. Egyébként találnak „ideológiai” okokat magatartásuk igazolására: „Gerő mégsem Rákosi... a vezetésben vannak új emberek... A hibákat ki fogják javítani. Nagy Imre ügyét rendbehozzák...” Így aztán eddig ingadozó „káderek” tízezrei sorakoznak fel Gerő mellé. Sokukat befolyásolja Kádár pálfordulása, aki helyesli Gerő vállalkozását. Vannak „várakozók” is, akik így gondolkoznak: „Még nem tudjuk, mit hoz Gerő... Nem tudjuk, mit fog írni a „fehér lapra”, — ez a híres „fehér lap” az új kormány jeliséje... „El kell érni a lehető legtöbb engedményt, kompromisszumra kell törekedni...”

Egyébként Gerő és hívei sem tétlenek. Moszkva mögöttük van. Még meg kell nyerni Belgrád támogatását. E célból új nagykövetet küldenek Jugoszláviába Münnich Ferenc személyében, aki a magyar adósság rendezésére vonatkozó javaslatot viszi magával. Az országban gazdasági intézkedésekkel próbálnak kedvező légkört teremteni... Néhány Rákosi által bebörtönzött társutas felbukkan a sülyesztőből, hogy támogassa az új vonalat és szírehangok igyekeznek elbűvölni az értelmiségieket.

A Nagy Imrét körülvevő csoport egy része is tájékozatlan és bizonytalan. Tagjai közül néhányan az attentívizmus hatása alá kerülnek. Mások arra hajlanak, hogy végleg visszavonuljanak a párt belső harcaiból. Ismét mások még nem tudják, hogyan vegyék fel újból a küzdelmet, hol találnak szövetségesekekre, sem azt, hogy hogyan jelöljék ki céljaikat. Bizonytalanságuk még fokozódik, mikor hallják, hogy a pártvezetőség érintkezésbe lépett Nagy Imrével, tárgyal vele, ígéreteket tesz neki...

Váratlanul Nagy maga is meginog egy pillanatra. Az új (Gerő-féle) vezetőség, Nógrádi Sándor közvetítésével, egy nap meghívja a Központi Bizottság székházába. Nagy odamenet annyira bizalmatlan, hogy barátaival a kapuig elkísérteti magát és megkéri őket, hogy várjanak rá a közeli kávéházban. Ha délig nem térne vissza az Akadémia utcából, értesítsék családját és lármázzák fel a többi barátokat... A találkozás elhúzódik, elmúlik dél, barátai éppen készülnek teljesíteni utasításait, amikor megjelenik Nagy, sugárzóan, fölengedve. „Ezekkel az emberekkel igazán lehet beszélni!” veti oda elképedt barátainak. De igen hamar kiderül, mennyire téves volt ez az értékelés. Egyelőre Gerő társasága nem hagyja abba a közeledési offenzívát, továbbra is csábító ígéreteket tesz, sőt folytatja a rehabilitációkat is. Nagy Imrére még nem kerül sor de másokat, akiket különféle elhajlások miatt kizártak volt a pártból, lassanként visszavesznek, pártbüntetéseket érvénytelenítenek, sőt megeskik, hogy a rehabilitáló bizottságok Rákosi egyes áldozatait ünnepélyesen megkövetik, s magas állásokat kínálnak nekik. Másfelől Jugoszláviában a sajtó és a rádió inkább a lelkek megbékélését látszik ajánlani, mint a harc folytatását. Tito, aki karlováci beszédében még teljes

erővel támogatta az ellenzék mozgalmát Rákosi ellen, egy évvel később Gerővel szemben várakozó álláspontra helyezkedik.

Noha az ellenállás pillanatnyi lelassulásának okai igen bonyolultak, az egyik legalábbis nyilvánvaló. Minden politikai áramlatnak megvannak a maga határai, amelyeket a résztvevők eszméinek, egyéni helyzetének és személyi érdekeinek valami titokzatos, nehezen meghatározható „középarányosa” szab meg. E határon túl a kohézió megszűnik s kiki a maga útját kezdi járni — és igazolni... Rákosi bukásával ezt a határt a Nagy Imre csoport még nem lépte át, de már közeledett feléje. Másfélévi üldöztetés, veszély, anyagi gond vagy bizonytalanság után nehéz volt leküzdeni a rehabilitációk révén kínálkozó előnyök vonzerejét. Kisebb lett a politikai tét is, hiszen Rákosi mégiscsak megbukott — nagyobbak tűnt tehát tovább vállalni a harccal járó egyéni kockázatokat. Egy másik tényező: a csömör. Misem jellemzőbb, mint hogy a rehabilitációs tárgyalásokon Nagy Imre legtöbb barátja elutasított minden politikai jellegű pozíciót és csendes, békés, „apolitikus” elhelyezkedés irányába gravitált. Sem a közelet peremén, ahol eddig tették, sem belülről, politikai pozíciókból nem kívánták folytatni a párton belüli harcot, annak immár elviselhetetlenné vált rituáléi szerint, a sztálinista ellenpartnerekkel. Elég volt egy levegőt szívni velük abban a másfél évben, amikor az ellenzékiek már tudták, hogy kikkel állanak szemben s mégis kénytelenek voltak az általuk megszabott csatatéren, a pártélet talaján maradni. Végül egy harmadik tényező: az ideológiai bizonytalanság. Kívívni Nagy Imre visszatérését — eddig világos volt a cél. De aztán...? A jövő ellentétei előre vetették árnyékukat a Nagy Imre csoportra. Újjáéledtek némely politikai és ideológiai véleménykülönbségek, amelyeket a Rákosi elleni harc alatt eltemettek. Régi kizártak, akiknek visszaadták pártkönyvüket, lelkiismereti válságba kerültek: visszatérjenek-e a párt soraiba? Mások ellenben kezdtek hinni a párt megújulásában, főként Belgrád és a korábban üldözött, majd ugyancsak rehabilitált Kádár sugalmazásainak hatása alatt.

A június-júliusi dagály után az ellenállás most hullámvölgyben volt. Saját erejére utalva, s mint láttuk, megfogyatkozottan, a Nagy Imre csoport aligha tudott volna szembe szállni a Gerő-uralommal külső ösztönzés nélkül. Ha júliusban és augusztusban Gerő és emberei hathatós reformokat kezde-

ményeznek, talán sikerült volna megbontaniok az ellenállók sorait.

De nem így lett.

Nem így lett elsősorban egy olyan tényező folytán, amelyet ezúttal, fellengzés nélkül, a tömegek hatalmának lehetne mondani. Természetesen a kiváltságosak lázongását kezdettől fogva fűtötte és befolyásolta a tömegek elégedetlensége, amely a rendszer megszabta korlátok közt nem tudott más úton levezetődni. De 1956-ban, anélkül, hogy akkor ennek bárki is tudatában lett volna, a tömegek ellenállása, amely eleinte a párton belül vezetődött le, függetlenül kezdett. A közvélemény, amely amagyar életben tíz év óta semmit sem számított, fokozódó erővel nyilvánult meg ismét.*

A Nagy Imre csoport kezdetben e közvélemény törekvéseinek kifejezője volt. Később segítségül hívta, kiszabadította, mint szellemet a palackból, majd e gigászi erő bűvölete alá került. A csoport tagjai, anélkül, hogy világosan látták volna a helyzetet, érezték, hogy nem engedhetik át magukat a fáradtságnak, nem adhatják fel a játszmát. Egy náluk erősebb áramlat sodrába kerültek. Többé lehetetlen volt elhagyniuk a csoportot becstelenség nélkül.

Nem hallgattuk el a Nagy Imre csoport gyengéit és této-vázásait; állapítsuk meg most azt is, hogy képtelen volt tiszteességtelen megfutamodásra.

Végül egy utolsó tényező forrasztotta egységbe az ellenzéket. A rezsim politikájára gondolunk. Néhány hét alatt kiderült, hogy Gerő és kormánya nem tud, de egyáltalában nincs is szándékában változtatni a sztálinista rendszer lényegén. A nagy hűhóval bejelentett reformok végrehajtása késett. Mindenütt halogató mesterkedések folytak egy hazugság-függöny mögött. Macchiavellista módszerekkel igyekeztek elhinteni a viszály magvát Nagy és hívei közt. Kádár János egyik beszédében megint elfújta a régi nótát „Nagy Imre jobboldali elhajlásáról”.

A hatalmon levők ügyetlen manőverei egycsapásra megváltoztatták az ellenzéki légkört és ugyanakkor Nagy Imre magatartását is. A Gerő által papolt híres „fehér lap” politikája már senkit sem tévesztett meg. Múltékony bizakodásának

*Jellemző tény, hogy a Petőfi Kör, amelynek működését újból megengedték, már nem vonzott olyan tömegeket mint júniusban és vitái nem vertek oly erős politikai visszhangot. A közvélemény új közvetlenebb kifejezési formákat keresett.

eltűntével Nagy Imre elhárította Gerő és környezetének együttműködésre vonatkozó ajánlatait, melyekkel továbbra is ostromolták — igaz, hogy kevésbé hevesen. Nagy Imre egyre inkább megmakacsolta magát és követelte politikai vonalának rehabilitálását mind a párton belül mind az egész ország előtt. Elutasítva mindent, még a mérsékelt önkritikát is, odáig ment el, hogy azt kívánta: a Központi Vezetőség és a Politikai Bizottság gyakoroljon önkritikát a vele szemben alkalmazott minősíthetetlen eljárásokért.

Ilyen belső körülmények közt indult meg a harmadik támadási hullám a sztálinista diktatúra ellen. Az ellenzék valóságos pergőtűz alá vette a Gerő-uralom fél — vagy háromnegyed — megoldásait. Rehabilitációs tárgyalásaik során az ellenzék tagjai felhasználták az alkalmat, hogy újból hangoztassák véleményüket és teljes jóvátételt követeljenek Nagy Imre részére. Ugyanakkor külpolitikai síkon a jugoszláv attentívizmust bőségesen ellensúlyozta a lengyelországi politikai helyzet alakulása, amely hatalmas lökést adott a magyar ellenállásnak.

Igy történt, hogy nyár végén és ősz elején egy sereg párttag és funkcionárius, aki Rákosi bukása után meghúzta magát, mozgolódni kezdett és megint Nagy Imre felé fordult. Az alapszervek gyűlései ismét szenvedélyes légkörben zajlottak le és a sajtóban meg az irodalmi életben a harc újból kiélestedt. Az Írószövetség szeptember 17-i közgyűlése valóságos alkotmányozó gyűléssé változott. A Központi Bizottságnak és a Kádár-Kállai frakciónak vállvetett erőfeszítései, hogy leszereljék az írókat, teljes kudarcot vallottak. A szónokok és a megszavazott határozatok gyökeres politikai változásokat követeltek és nem haboztak bírálat alá venni bizonyos dogmákat, mint például a szocialista realizmusét. A magyar kommunista uralom történetében először nyilvánította magát egy társadalmi szervezet teljesen függetlennek a kormánytól és a Központi Bizottságtól. A közgyűlés végén megejtett választások még világosabban tükrözték ezt a tendenciát, mint a megelőző vita. Valamennyi hivatalos, vagyis a vezető körök által patronált jelölt kibukott, beleértve Darvas József népművelésügyi minisztert. Ezzel szemben a Szövetség vezetőségébe iktattak egy sor olyan író, mint Kassák Lajos, Szabó Lőrinc, Tamási Áron és mások, akik a Rákosi-rezsim alatt gyakorlatilag hallgatásra voltak ítélve.

A közgyűlés után Nógrádi Sándor, a rendszer egyik vezéralakja, aki kevéssel előbb még közeledni próbált Nagy Imrehez, a Szabad Népben hevesen, de hatástalanul megtámadott több felszólalót. Az ellenzékhez közelálló hetilapok hangja még a közgyűlés szónokainak hangjánál is szenvedélyesebb lett. „Művészetünkkel bűnös politikai koncepciókat szolgálunk”, írta az Irodalmi Ujság szeptember 29-én, „eszközüvé váltunk a hazugságnak és rágalmazásnak”. Másik idézet Aczél Tamásnak a Béke és Szabadság-ban szeptember 29-én megjelent cikkéből: „Semmi kedvem sincs megállapítani, hogy a nyugati életforma az egyedül üdvözítő és az egyedül lehetséges, mert ez nem lenne igaz; de semmi kedvem sincs megállapítani csálhatatlanul és tévedhetetlenül, hogy a mi életformánk egyedül üdvözítő és egyedül lehetséges, mert ez sem volna igaz”. Október 20-án Varga Domokos ezt írja az Irodalmi Ujság-ban. „A sztálini iparosítási program, mindeddiggi koncepciónk alapja, számunkra végkép használhatatlanná vált, akárhogyis alakítjuk, alkalmazgatjuk a mostani magyar viszonyokra.” Végül ugyancsak az Irodalmi Ujság-ban jelent meg Háy Gyula híres cikke: „Miért nem szeretem Kucsera elvtársat”, amely elveri a port a pártboncokon, könyörtelen arcképét rajzolva meg a gőgös, tudatlan, pöffeszkedő, kiváltságokkal elhalmozott funkcionáriusnak. Még sokáig lehetne sorolni az ekkoriban megjelent ugyanilyen szellemű cikkeket és verseket, amelyek mind hozzájárultak, hogy hangot adjanak a változásra mohó közvéleménynek.

Közben pedig fontos politikai események történtek.

1956 október elsején Hruscsov a Krimben vadászatot rendezett illusztris vendége, Josip Broz Tito tiszteletére. Ezen a vadászaton — mintegy véletlenül — részt vett Rákosi utóda, Gerő Ernő. Pólában, a magyar forradalom összeomlása után tartott beszédében, Tito ingerülten beszélt erről a találkozásról, de szavaiból kiderül, hogy Hruscsov rábeszélésére és a Szovjetunióval való viszonyának megjavítása érdekében mégiscsak beleegyezett, hogy Gerő legyen majdani partnere a magyar-jugoszláv tárgyalásokban.

Nem ismerjük a jugoszláv körök terveit e találkozás másnapján s nem tudjuk, milyen megoldást szántak a magyar népnek a Tito és Gerő közt lefolyt belgrádi megbeszélések után. Nem sietünk hát hipotéziseket felállítani. Mindenesetre, a rövidesen bekövetkezett események Hruscsov és Gerő Krimben

kitervelt elgondolásairól tanúskodtak. A magyar párt első titkáranak hazatértekor a rehabilitációs tárgyalások meggyorsultak. Véget ért a szégyenletes huzavona, amit a hatóságok Rajk Júliával és barátaival a Rajk László temetése körül folytatott tárgyalások során űztek. A kormány beleegyezett, hogy Rajkot ünnepélyes külsőségek közt hantolják el és abba is, hogy a temetés október 6-án legyen, az aradi tizenhárom kivégzésének nemzeti gyásznapiján. Még hozzá október 6-a szombatra esvén, a főváros dolgozói tömegesen résztvehettek a gyászszertartáson.

Gerő és emberei alkalmasint előrelátták, hogy Rajk temetése nagy politikai megrázkódtatást fog kiváltani. Amit nem láttak előre, az volt, hogy kétszázezer főnyi tömeg fenyegető, boszszuálló némaságban vett részt ezen a temetésen.

Egy hét múlva másik gyászszertartás volt Rákosi által kivégzett tábornokok egy csoportjának tiszteletére.

Az élők rehabilitálása sem késlekedhetett tovább. Október közepén a Központi Ellenőrző Bizottság újra megvizsgálta Nagy Imre ügyét. A volt miniszterelnököt kizáró párthatározatot semmissé nyilvánították... Megegyezést kötöttek, amelynek értelmében a Szabad Nép közölni fogja egyfelől a Központi Bizottság levelét, mely elismeri a múltban Nagy Imrével szemben alkalmazott eljárások méltánytalan voltát, másfelől Nagy Imre levelét, melyben bejelenti, hogy a megbékélés szellemében és tekintettel a párt egységére, kész ismét közéleti tevékenységet vállalni valamilyen neki alkalmas területen. Megjegyzendő, hogy Nagy Imre, bízva a neki tett ígéretekben, bizonyos haladékot adott a vezetőségnek ügye végleges rendezésére és beleegyezett, hogy visszalépjen a pártba, mielőtt még tisztázva lett volna, hogy mi lesz a helye annak vezetésében és az ország ügyeinek intézésében. Lehetséges különben, hogy Nagy Imre ezt a szerencsétlen engedményt bizonyos szovjet körök befolyása alatt tette. Több munkatársa tudni véli, hogy a budapesti szovjet nagykövetségen a magyar fővároson átutaztában fogadta őt Mikoján s biztosította a teljes rehabilitációról azzal a feltétellel, hogy nem lesz túlságosan hajthatatlan.

Október 14-én a Szabad Nép közölte Nagy Imre levelét, de barátai hasztalan keresték a Központi Bizottság megígért nyilvános megkövető levelét.

Másnap, október 15-én magyar kormányküldöttség utazott Belgrádba. Gerő vezette, tagjai közt volt Kádár és több más fontos vezető személyiség. Nyolc napig tartó megbeszélések után a küldöttség elhagyta Belgrádot, zsebében Tito politikai és erkölcsi támogatását biztosító megállapodásokkal. De mire a küldöttség hazaérkezett, a magyar főváros már lázban égett.

A lezajlott eseményekre visszanézve megkockáztathatunk néhány következtetést arról, hogy mi is volt a kormány akkoriban alkalmazott taktikája. Hruscsov és Gerő közös elgondolása alkalmasint előirányozta, hogy a magyar vezetőknek még egy lépést kell tenniük az engedmények útján az ellenzék és a közvélemény hangadó elemeinek megbékítésére és a belgrádi tárgyalásokhoz a kedvező légkör megteremtésére. Rajk ünnepélyes temetése, Farkas Mihály és néhány, a Tito elleni kampány idején különösen aktív szerepet játszott cinkostársának letartóztatása, Ordass Lajos püspök rehabilitálása, néhány más, kevésbé látványos intézkedés, egy dagályos cikk a Gerő-rezsim „új vonaláról” a Szabad Nép-ben, végül Nagy Imre fél-rehabilitálása, mindez e kettős cél felé tendált. Kellott, hogy Tito legalább minimális elégtételt kapjon a Rajk-per idején ellene megindított kampányokért. Kellott, hogy lássa: Gerő kész Nagy Imre ügyében is konciliánsnak mutatkozni — gondolhatták a krimi terv szerzői — és a magyar küldöttség nem tér haza Belgrádból üres kézzel. Az ellenzék látja majd, hogy Belgrád Gerőnek megadta a támogatást, ugyanakkor Nagy Imre és hívei is kapnának némi elégtételt, így az új vezetés könnyen és teljesen urává lehetne a helyzetnek.

Ez volt valószínűleg a vezérgondolat, amely nemcsak a szovjet, jugoszláv és magyar vezetők közt 1956 október elsején lefolyt krimi megbeszélést uralta, hanem azt a másik konferenciát is, amelyet október 7-én tartottak meg, hogy leszűrjék a Rajk-temetés tanulságait. Bizonyos jelek azonban arra vallanak, hogy a Gerő-csoport, amikor kidolgozta fortélyos és látszatra igen békés terveit, kiagyalt egy másikat is, korántsem olyan ártalmatlant. Október elején a Budapesti Pártbizottság egyik tagja, a forradalom alatt tragikus halált halt Mező Imre* figyelmeztette Nagy Imrét, hogy legyen résen, mert Gerő nagyszabású provokációra készül. Az első titkár egy mestersegesen provokált tüntetésre, sőt kisebb zavargásra számít,

*A forradalom 234 „kommunista vértanúja” közt a Kádár-rezsim elsőnek említi Mező Imre nevét, aki pedig Nagy Imre barátja és híve volt.

amit a legnagyobb eréllyel elfojtana, és ez lehetővé tenné neki, hogy az ellenzékkel leszámoljon. Nem tudjuk, hogy a terv sorsa végülis mi lett. Ha elszánták rá magukat, bizonyára nem a sztálinistákon múlt, hogy az október 23-i népi megmozdulás túltett minden várakozásukon. Bármint legyen is, a Gerő esetleges provokációjára vonatkozó figyelmeztetések Nagy Imrét óvatosságra intették. Azonban Gerő és társainak taktikája túlságosan homályos volt, semhogy pillanatnyilag az ellenzék konkrét akcióprogramot állíthatott volna szembe vele. De ilyen program híján is hatalmas erők voltak működésben, egészen más fordulatot adva az eseményeknek, mint amire a Kreml és a budapesti Akadémia utca, a Központi Bizottság számított...

Ma már megállapított történelmi tény, hogy sem a százazreket mozgósító október 23-i tüntetést, sem a forradalmat nem készítették elő külföldi „imperialista” erők, avagy Nagy Imre barátai. Ezeknek utolsó politikai akciója, amelyet tenylegesen ők harcoltak ki, ők kezdeményeztek és szerveztek, Rajk temetése volt. Hogy a hatalmas manifesztáció után az ellenzék még befolyásolni tudta az eseményeket, azért volt, mert nem vakult el saját sikereitől s nem hagyta magát befolyásolni a krimi és budapesti mesterkedések által, hanem ellenkezőleg, fokozta nyomását a hatalomra, mind magában a pártban, mind a sajtóban és közvéleményben, hogy keresztülvigye az elengedhetetlen változásokat. A Nagy Imre körül gyülekezett csoport sem az egész rendszer elsöprését célzó forradalmat, sem fegyveres felkelést nem készített elő. Célja csak ez volt: a tömegek nyomása és egy esetleges tüntetés révén kudarcba fullasztani a sztálinizmus minden állandósulását, még ha az a „krimi módszerekkel”, vagy akár Tito jóváhagyásával akarna is megvalósulni. Az utolsó tíz év bűneiért felelős vezetőknek el kell tűnniük a közéletből, a legfőbb bűnösöket bíróság elé kell állítani, valamennyi ártatlant teljesen rehabilitálni. Végül az ország és a párt vezetését Nagy Imrével az élén egy teljesen új együttesnek kell kézbe vennie, amelynek semmi köze sincs az elkövetett becstelenségekhez. Más szóval, a pártban belüli, a volt miniszterelnök körül csoportosult ellenzék azt követelte, hogy az ország ügyeit többé ne Moszkvában — de ne is Belgrádban — hanem Budapesten intézzék és hogy független Magyarországon valóban demokratikus szocializmus épüljön, az 1953-as és 1956-os elgondolá-

sők alapján. Ennek az ellenzéknek még leghajthatatlanabb képviselői, akik elvi síkon feltétlenül szükségesnek tartották, hogy a magyar nép szabadon, szabad választások útján döntesse el sorsát, még ők sem gondoltak forradalmi megoldásra. Fontolva haladó fejlődést terveztek egészen addig a még távoli napig, amikor majd megtörtént a múlt bűneinek jóvátétele, s konszolidált helyzetben, felhőtlen ég alatt fel lehet vetni a magyar tömegek előtt a jövő intézményeinek nagy problémáit.

Hogy mindezek ellenére október 23-án Budapest egyszerű felvonulás helyett óriási tüntetésnek, majd felkelésnek s nemzeti forradalomnak lett színtere, ennek okát másutt kell keresni.

Nagy Imre és barátai éppúgy nem tudták, mint a hatalom urai és a forradalmi tömegek, hogy milyen irányt vesz az áramlat és mit sodor magával. Az ellenzék, jóllehet mindvégig megőrzött bizonyos befolyást az események alakulására, már jóval október 23-a előtt elvesztette felettük az ellenőrzést, sőt föl sem tudta ismerni azok minden aspektusát.

A forradalmi helyzetet több évre eloszlott politikai, társadalmi és ideológiai tényezők bonyolult együttese teremtette meg. Egyik ilyen fontos tényező Nagy Imre politikája volt. A forradalmi robbanást azonban ettől a politikától és szerzője szándékaitól független tényezők idézték elő. Az ellenzék, vagy legalább annak élgárdája, tovább vívta három éve tartó harcát a sztálinizmus ellen. Folytatta a harcot Rákosi bukása után, a krimi találkozók után, a rehabilitációk után, folytatta az utolsó percig, nem gyanítva, hogy meddig fejlődhetnek a dolgok. Aligha tévedünk, ha azt mondjuk, hogy a Nagy Imre csoport 1953 nyarától 1956 nyaráig leglényegesebb eleme volt az események alakulásának. Nagy Imre pusztán léte, politikája és ellenállása lehetővé tette a megújulás erőinek kristályosodását. Másfelől megakadályozta, hogy a sztálinizmus megszilárduljon, erőszakkal vagy csellel újjászerveződve ismét talpra álljon.

Kommunista rendszerben csakis egy erős belső ellenzék képes ilyen szerepet játszani. Ehhez Magyarországon a körülmények olyan találkozása kellett, amelyet egyrészt a Rákosi-uralom despotizmusa, másrészt a Sztálin halála után Moszkvában beállott politikai fordulat teremtett meg.

Bizonyos ideig tehát Nagy Imre ragadta magával a tömegeket. Persze, a nép óriás szárnyai emelték, vitték ugyanakkor őt magát is, s ezt nem mondhatjuk ki elégszer ebben a könyv-

ben, amely korlátozott lehetőségeinknél fogva nem foglalkozhatik méltóan minden forradalom főszereplőjének: a névtelenek millióinak szerepével. Nagy Imre és hívei legfeljebb kifejezhetették a történelmi események mélyén ható roppant erők akaratát, vágyait, törekvéseit. S ezt tették valóban, már akkor is, az ellenállás kezdetének kezdetén, amikor a magyar nép hangja még egy sóhaj erejével sem szólalhatott meg a közélet fórumain. Ezt tették már akkor is, amikor még csak nem is sejtették, hogy első, tétova ellenzéki hangütéseik egy vulkán morajlását visszhangozzák s továbbítják — s amikor az elégedetlen tömegek maguk se tudták, hogy a számukra mindig is idegen s érthetetlen „pártnyelven” folyó vita nem más, mint „viharodnak előjele forradalom...” Hiába fáj ez oly sokaknak a reakció mindkét szárnyán: a magyar Októberre nem kerülhetett volna sor az ellenzék nélkül — de ugyanakkor senki és semmi nem lett volna a Nagy Imre mozgalom, ha nem a nép akaratának, a dolgozó tömegek törekvéseinek a megszólaltatója!

Ha kezdetben az ország közéletéből kirekesztett, némaságra ítélt tömegeket kifejező ellenzék volt is a hangadó, ez a helyzet a forradalomhoz közeledve fokozatosan megváltozott.

A Rákosi bukását követő és a forradalmat megelőző időszakban már nem a párton belüli ellenzék áll a mozgalom élén, hanem inkább a medréből kilépett forradalmi áramlat sodorja magával az ellenzéket és Nagy Imrét. Pontosan melyik pillanatban következett be ez a döntő változás? S mily mértékben hatott Nagy Imre irányzatának befolyása a forradalom előestéjén felgyülemlett gazdasági, nemzeti, sőt vallási tényezők között, amelyeknek nyalábjait a lengyel szikra gyújtatta meg? Nehéz a válasz. Éppoly nehéz, mint megmondani, hogy Fekete Erdő-beli forrásából hány cseppet tartalmaz még a tengerbe hömpölygő Duna. Persze a Duna Duna marad deltájában is, de már mégsem ugyanaz a folyó, amelyet a forrásból kibugygyanni láttunk.

Nagy Imre talán másoknál is kevésbé tisztán látta az objektív helyzetet és saját szerepét az események menetében. Kezdetben is volt már alkalmasint bizonyos eltolódás Nagy Imre meggyőződése és politikájának reális tartalma és hatása közt. De 1953-54-ben csak árnyalatokról volt szó, arról, hogy a szenvedély, a kitartás és a bizakodás, amit reform-programjának megvalósításáért latba vetett, túlnőtt a reformok betűin.

Olyan érzelmeket szabadított fel és olyan erőket hozott működésbe, amelyek nehezen fértek meg egy, a pártszerűség kereteibe illeszkedő reformpolitika határai közt. 1955-56-ban azonban már nem árnyalatokról volt szó: valóságos szakadék támadt, amelynek bajos felmérni a mélységét. Nagy Imre tudatos elgondolásai is átalakultak ugyan, de sokkal inkább átalakultak és kiéleződtek politikájának belső ellentmondásai, hogy a reményekről, amelyeket a volt miniszterelnök neve ébresztett, s az erőkről, amelyek politikájának zászlaja mögött tömörültek, ne is beszéljünk. Nem mintha Nagy Imre a sors játékszere lett volna, aki akarata ellenére sodródott egy hatalmas nemzeti függetlenségi mozgalom élére. Nem mintha Nagy Imre nem látta volna világosan, hogy Magyarországnak gyökeres átalakulásra van szüksége, hogy meg kell szabadulnia a súlyos kötelezettségektől, amelyek a szovjet tömbhöz láncolták és meg kell szabadulnia a Rákosi-klikk „bonapartista önkényétől”, hogy az ő saját fogalmazásával éljünk. Tudta mindezt, többiben ki is fejtette és elégtétellel látta, hogy az ellenállás a zsarnoksággal szemben erősödik. De nem látta eléggé világosan, hogy ezek a célok túlhaladják egy belső pártharc kereteit és hogy nem lehet őket megvalósítani másféleképp, mint kilépve a pártszerűség bűvköréből. Ebben állt, nézetünk szerint, politikájának nagy belső ellentmondása.

De mit is jelentett tulajdonképpen számára a sokat emlegetett pártszerűség? Nagy Imre a magyar kommunista vezetők ama igen kis számú kategóriájához tartozott, akik a háború végén a moszkvai emigrációból hazatérve azt óhajtották, hogy Magyarországon másképpen folyjanak a dolgok mint a Szovjetunióban. Ezek az emberek úgy-ahogy meggyőzték magukat, hogy a szovjet módszereket bizonyos pontig igazolja a Szovjetunió rendkívül nehéz helyzete saját forradalmi idején, de irtóztak attól a gondolatától, hogy a magyar kommunista párt ilyen útat választhat a szocializmus építéséhez. Ezt a célt a „lenini út” követésével akarták elérni. Az 1948 és 1953 közt lezajlott események alighanem eloszlatták ezeket az ábrándokat. A Sztálin halálakor végrehajtott fordulat azonban újjaélesztette Nagy Imrében a reményt és még 1955-ben bekövetkezett bukása és az utána elszenvedett megaláztatások sem fosztották meg őt ettől az új bizakodástól. Igen, a Kreml cserbenhagyta, félretolta, majd megcsillagította előtte a visszszakapható kegy ígérétét, hogy újra megszegje szavát. Másfél

évig tartottak ezek a manőverek, de Nagy Imre még mindig hitt a „leninizmus győzelmében”. Ragaszkodva a lenini tételekhez a „pártszerűséghez” is kötve maradt. Ez a lánc csak akkor szakad el végleg, ha valaki végiggondolja és revideálja az ideológiai kérdéseket.

Nagy Imre esetében nem rendkívüli, hogy negyvenévi tapasztalat sem volt elegendő mindezen illúziók szétfoszlására. Minél mélyebbek a gyökerek, annál nehezebb átültetni a fát. A kommunizmus szolgálatában eltelt negyven esztendő után a ragaszkodás a természetes, nem a szakítás. Nagy Imre esetében az a különös, hogy az ő kommunista elvei, ahogyan azokat filozófikus ábrándjaiban őrizte és írásaiban kifejtette, nemcsak a szovjet típusú szocializmussal ellenkeztek, hanem olyan alapelvekkel is, amelyek avatottjának hitte magát, valamint azzal a bizonyos „pártszerűséggel”, amelyhez hite szerint hű volt.

Abban a politikai programban, amelyet ő maga fejtett ki „Memorandumában”, átlépi a meglévő kommunista rendszerek határait, — mégis azt gondolja, hogy a szovjet párt XX. Kongresszusa az ő álláspontját igazolja és kaput tár elméletei számára. 1956 nyarán, amikor már tudatában van annak, hogy Moszkva politikai áramlata ellen úszik, továbbra is táplál még holmi illúziókat. Mindvégig Pártjához hű kommunistának vallja és tekinti magát (nagy kezdőbetűvel írva az eszményi és nem létező pártot). Mily mértékben határozták meg Nagy Imre magatartását érzelmi szálak, mennyi volt benne a naívság és öncsalás, mennyiben korlátozták teoretikus képességei? Csupa olyan kérdés, amire nehéz válaszolni. Bizonyos csak az, hogy ez a „kettős kötöttség” s ez a hamis tudat a kulcsa annak, amit Nagy Imre titkának neveznek.

Ezért lehetett egyszemélyben a magyar forradalom vezére és fékezője is. Volt, ha úgy tetszik, pártja bomlasztója, de egyben utolsó védelmezője is. Egyszerre akart hű lenni nemzetéhez, demokratikus eszméihez és a kommunista párthoz. A megdöbbentő ellentmondás ama Nagy Imre közt, aki harcban állt a felkelőkkel és a közt, aki tüzet nyitott a szovjet csapatokra, nem csupán az üllő és kalapács közti kormány kritikus helyzetéből ered, hanem jellemének alapvető bonyolultságából is. A maga útját járta, nem is tudva, pontosan hol áll, és önmagának sem vallva be, hogy külön utakat követ.

Goethe mondta Hamletről szólva, hogy ennek a műnek lényege ezekbe a verssorokba foglalható össze: „Kizökkent az idő; — ó kárhozatl, hogy én születtem helyretolni azt...“ A bosszúálló szerepe annak a férfinak jutott, aki nemcsak vérmérsékleténél fogva elmélkedésre hajlott (a gondolkodás a tett halála), hanem akit érzelmi gátlások is visszatartanak a bosszútól (herceg, akinek meg kell ölnie királyát; fiú, akinek anyja férjével kell végeznie). Hogy sokáig habozik, hogy kételkedése által „sok nagyszerű, fontos merény kifordul medriből s elveszti „tett“ nevét“, nem csupán azért van, mert nincs feltétlenül meggyőződve Claudius bűnösségéről, hanem azért is, mert lényének egy része tiltakozik az apja szellemétől kapott parancs ellen. Egy adott pillanatban mégis el kell határoznia magát. Neki kell helyretólnia a sarkaiból kizökkent világot, minthogy énjének másik része, a meggyilkolt király fia, kényszeríti rá.

Minden hasonlat sántít és egyetlen irodalmi párhuzamot sem lehet betű szerint venni. Mindazáltal ez itt fogalmat adhat arról az irtózatosságról, amit meg kellett vívnia Nagy Imrének, aki egyaránt kötve volt a Moszkva és Budapest által jelképezett eszmékhez. Egyszerre kívánt hű fia lenni a kommunista pártnak, amely kebelén táplálta őt, és hazájának, ahol született. Ám ütött az óra, amikor választania kellett...

Nagy Imre politikája természetesen számos összetevő eredője. A szovjet pálfordulások, a Nyugat aspirációi, a szuezi események, a forradalom által felszabadított különféle erők s eme általános tényezők mellett ott voltak még saját korábbi elgondolásai, erényei és hibái, tisztánlátása és tévedései, higgadt és békés temperamentuma, kissé tudálékos optimizmusa, tehetségének korlátai és még más, személyi síkra tartozó elemek. De talán egyetlen tényező sem befolyásolta döntéseit annyira, mint érzéseinek a kettőssége. Lehet, sőt valószínű, hogy ez a kettősség csak a forradalmi vihar idején vált konfliktussá benne. S ha nem is mert ezzel nyíltan szembenézni, mégis kétségek rabjaként folytatta útját, vívódó szívvel, tépett lélekkel lépte át a forradalom furcsa, titokzatos és félelmetes világának küszöbét.

IV RÉSZ

A NÉPLÁZADÁSTÓL A NEMZETI FELKELÉSIG

A tüntetés előestéjén

Mint az előző fejezetekből láttuk, Nagy Imre félreállítását tulajdonképpen nem volt logikus. A belgrádi nyilatkozat, amely elismerte a szocializmus építésének nemzeti útját, a sztálinizmus súlyos megbélyegzése a XX. Kongresszuson Hruscsov titkos referátumában, a Kominform feloszlata mind Nagy Imrét igazolta, mind az ő koncepcióit szentesítette. Ha tehát a történelemben volna logika, úgy legkésőbb 1956. július 18-án, Rakosi bukása napján Nagy Imrének kellett volna újra elfoglalnia a miniszterelnöki széket.

Nem így történt. Sőt párttagságát is csak nagy nehezen nyerte vissza, október 14-én, alig egy héttel a forradalom előtt. Egyszerű párttag lett, rang nélküli közkatona, de Nagy tudomásul vette új helyzetét, s ebben talán pesszimizmusa is közrejátszott a fegyelmezett párttag szinte automatikusan működő reflexe mellett. Az 1956-os nyár lázas hónapjai után úgy tűnt, hogy Nagy Imre nem egészen úgy ítéli meg a helyzetet, mint ellenzéki barátainak egy része. Míg azok — akárcsak a nyugati szakértők többsége — a szovjet olvadás folytatására számítottak, addig Nagy a jelek szerint elég világosan látta, hogy Magyarországon nem nagy jövő vár a liberális irányzatra. Tito és Hruscsov krími megállapodásából, amely Gerőt erősítette meg a hatalomban, Nagynak azt a következtetést kellett levonnia, hogy Moszkva nem a szocializmus úgynevezett nemzeti útját irányozta elő Magyarország számára, hanem a sztálinizmus valamiféle enyhített változatát.

Ebben a logikusan nehezen magyarázható, ellentmondásos helyzetben robbant a lengyel bomba. A lengyel Október, mint tudjuk, személyi változásokkal kezdődött. A lengyel párt és kormány irányítását Nagy Imréhez hasonló emberek vették a kezükbe, s Wladislaw Gomulka, frissen visszanyert párttagsági könyvével a zsebében, új irányt szabott a lengyel kommunista párt politikájának, az államot, a pártot és a hadsereget egyaránt felszabadítva a moszkvai függőség alól.

Gomulka, a lengyel Nagy Imre győzelme saját sztálinistáival szemben a párt VIII. plénümán, majd a győzelem, amit a helyzet megmentésére a helyszínrre siető Hruscsovval, Mikojánnal, Molotovval és Zsukovval szemben aratott, gyökeresen új helyzetet teremtett. S a lengyel példa felbátorította azokat, akik lehetségesnek vélték, hogy a Szovjetunió Magyarországon is beletörődjék hasonlóan nagyjelentőségű változásokba.

* * *

Vegyük szemügyre a közelgő magyar dráma szereplőinak helyzetét a felkelést megelőző három napban.

a/ A magyar nép október 19-én, pénteken este értesül a testvéri Lengyelországban végbemenő rendkívüli eseményekről. A legkülönbözőbb körökben, egyetemeken és magánlakásokon azon tanakodnak az emberek, hogy tenni kellene valamit, ami kifejezésre juttatja a magyarság szolidaritását a lengyelek ügye iránt. Ugyanaznap, 19-én, Szegeden a diákok már forradalmi hangulatú gyűlést tartottak anélkül, hogy ismerték volna a varsói események lefolyását. Szombaton és vasárnap, 20-án és 21-én pedig futótűzként terjed el az országban a lengyelországi események híre, s az ifjúsági szervezetek vezetői és tagjai mindinkább készülnek — „valamire” ... A pártellenzék egyes tagjai már szombaton, október 20-án azt javasolták diák-barátaiknak, hogy a közeli napokban néhány értelmiségi és ifjúsági küldöttség vonuljon fel a Bem-szobor elé, s koszorozza meg a magyar szolidaritás jeléül.

Könnyű feladat lenne ma megbírálni a magyar ifjakat, a Nagy Imre-csoportot és a láthatatlan ellenzéket azért, hogy túlzott jelentőséget tulajdonítottak a lengyel Októbernek. Utólag könnyű okosnak lenni, de tisztességesebb dolog elismerni, hogy az adott helyzetben az ellenzékiek érvelése logikus volt: „Ha a lengyelek kivívhatták függetlenségüket, miért ne tehetnék ugyanezt a magyarok is?”

Egyetemi és ifjúsági szervezetek gyűléseket hívtak össze. Ezek a viharos hangulatú gyűlések nagyjából egyformán játszódtak le. Hosszú és heves viták után határozatokat hoztak, kifejezésre juttatva az egyetemi ifjúság követeléseit.

A forradalom előtti napokban, október 19-23 között ilymódon nyolc különböző határozat született. A legrövidebb 7, a leghosszabb 25 pontból állt. A nyolc kiáltvány összesen 109

pontot tartalmazott. E követelések részletes elemzése meghaladná a rendelkezésünkre álló kereteket. Ami könyvünk tárgyát közvetlenül érinti az az, hogy a nyolc közül hat kiáltvány követelte Nagy Imre visszahelyezését a hatalomba. Jegyezzük meg még azt is, hogy az ifjúság 109 pontja nem ment túl a lengyelek által elért vívmányok határán. Igaz, valamennyi kiáltvány egyenjogúságot követelt a Szovjetunióval, de csupán egy kívánta „a szovjet csapatok kivonulását a békeszerződés előírásainak megfelelően” és két másik a szabad választásokat.

A népakarat tehát teljes egyöntetűséggel Nagy Imre miniszterelnöksége mellett nyilatkozott meg. S ez, akárcsak a többi kívánság, semmiképpen nem haladta meg a szocialista rendszer kereteit.

Az ifjúság, a kommunista ifjúsági szervezeteket is beleértve, e határozatokon kívül heves viták után megegyezett az október 23-i szimpátia-tüntetés megrendezésében. „Csendes felvonulást akarunk, mert csak békés és fegyvermezett tüntetéssel érhetjük el célunkat”. — Ez volt az ifjúság javaslata, s hangulata is október 22-én, vagyis abban a pillanatban, amikor a diákság még egymaga „képviselet” az egész népet a politikai porondon.

b/ A szovjet haderő, amely rövidesen az események egyik főszereplője lesz, már itt van a helyszínen 38. hadseregének egységeivel. Létszáma eredetileg nem haladta meg a 65.000 főt, de a lengyelországi események hatására a szovjet kormány erősítéseket küldött. Már október 21-én és 22-én új szovjet egységek lépték át a határt s a nyugati vidékeken állomásozó egységek nagyarányú csapatmozdulatokat hajtottak végre.

Hogy mi volt e csapatmozdulatok célja, azt egyedül a szovjet kormány tudná megmondani. A szovjet párt vezető testületében ez idő tájt nagyon eltérőek voltak a vélemények a csatlós országokkal folytatandó politikát illetően. Hruscsov 1957 utáni nyilatkozataiból kitűnik, hogy a prezidium egyes tagjai ellenezték a beavatkozást, de aligha akadt köztük olyan, aki a fenti biztonsági intézkedéseket is helytelenítette volna. A Szovjetunió mindig az erő helyzetéből kiindulva szeret tárgyalni partnereivel.

c/ Gerő és Hegedüs ezekben a napokban nem tartózkodtak Magyarországon. Mialatt a diákok a 23-ára virradó éjszaka szenvedélyesen vitáztak a határozatok pontjai felett, a párt főtitkára és a miniszterelnök — éppúgy, mint a velük utazó

Kádár — különvonatjuk hálófülkéiben aludtak Belgrád és Budapest között. Gerő nem üres kézzel jött haza. Megállapodást kötött Titoval, s ez a papír, a belgrádi közös nyilatkozat — a Hruscsovtól kapott felhatalmazással együtt — szabad kezét biztosított számára. Megérkezése után, 23-án reggel Gerő azonnal akcióba lépett, s 10 órakor a budapesti rádión keresztül optimista nyilatkozatot adott szerencsés utazásának eredményeiről.

d/ Nagy Imre, a magyar dráma jövő főszereplője látszólag nem nagy érdeklődést tanúsított e pillanatban az ország politikai ügyei iránt. Baráti meghívásnak eleget téve, a badacsonyi szőlőkben szüretelt, s csak 23-án délből tért vissza Budapestre.

A forradalom még elkerülhető

Október 23-án reggel szünet nélkül szól a telefon Nagy Imre Orsó utcai villájában. Nagy Imréné válaszol, de nem mondhat mást, mint a tényt: férje még vidéken van. Tíz óra körül Nagy Balázs, fiatal történész, a Petőfi-kör egyik titkára jelenik meg Nagy Imre lakásán a Kör megbízásából. Közölni szeretne volna, hogy a Petőfi-kör vezetőinek véleménye szerint, azok után ami Lengyelországban történt csak Nagy Imre miniszterelnökké való kinevezése nyugtathatja meg a hónapok óta izgalmi állapotban lévő közvéleményt. Ő is csak üzenetet hagyhatott. Nagy még mindig távol volt. Dél felé végre ő maga válaszol a telefonon Losonczy Géának, aki megkéri, hogy azonnal jöjjön át hozzá. Losonczy nál Nagy legközelebbi barátait találja együtt; a legtöbben, akárcsak ő maga, frissen rehabilitált párttagok.

A résztvevők tanúsága szerint ezen a rögtönzött megbeszélésen Nagy Imre egyetértett barátaival a varsói események megítélésében, de a következtetések levonásában már óvatosabbnak mutatkozott. Féltette a fiatalokat. Nyilván arra gondolt, amit Mező Imrétől hallott Gerő provokációs terveiről. Ami a saját személyére vonatkozó terveket illette, Nagy késznek mutatkozott a kormányelnöki felelősség vállalására... amennyiben a párt Központi Vezetősége felszólítja erre. Nagy és barátai között tehát a felkelés első napjától kezdve felmerültek bizonyos nézeteltérések, amelyeknek távoli forrására már utaltunk az előző fejezetekben. Nagy csaknem bosszúsan tért haza a megbeszéléseiről.

Gerő délelőtti rádiónyilatkozata után a bemondó hírül adta, hogy az ifjúság délután néma rokonszenvtüntetést rendez a Lengyel Népköztársaság követsége előtt. „A fiatalok — hangzott tovább a közlemény — határozatot fogadtak el atekintetben is, hogy mindenféle szélsőséges provokációs és anarchista megnyilvánulást leszerelnek és elfojtanak. Biztosítják, hogy a rokonszenvtüntetés a szocialista demokrácia szellemében, a fegyelem és rend fenntartása mellett folyik le. Az egyetemi fiatalok délután két óra haminc perckor találkoznak az Írószövetség székháza előtt.”

Az ifjúság ígéretei ellenére a Gerő elnöklete alatt délből összeült Politikai Bizottság a tüntetés betiltása mellett döntött. Ezt a hírt déli 12 óra 53 perckor közölte a rádió. Időközben több testület, köztük a Szabad Nép szerkesztősége, a DISZ és az Írószövetség, küldöttségeket menesztett a Központi Vezetőséghez, hogy a beláthatatlan következményekkel járó határozat megmáskísására bírják a kommunista párt vezetőségének tagjait. Az egyik kommunista újságíró, Lőcsei Pál, figyelmeztette a párt vezetőit, hogy a diákok a tilalom ellenére is minden bizonnyal tüntetni fognak. — „Akkor lövetünk rájuk!” — hangzott Révai József válasza...

Az érvek végül mégis hatottak. A Politikai Bizottság engedett. 14 óra 23 perckor a rádió bejelentette: „Piros László belügyminiszter, a kihirdetett utcai gyülekezési és felvonulási tilalmat feloldja.”

Szemtanuk elbeszéléséből ismeretes, hogy ezekben az órákban a párt vezetőinek legtöbbje teljesen elvesztette a fejét. Révai tajtékzott, Kiss Károly sirdogált, Apró idegrohamot kapott, s könyörgött, hogy a fiatalok akadályozzák meg a végső összeomlást. Csak Gerő őrizte meg önuralmát. Kezdeti idegességét legyőzve hamar magához tért. A kommunizmusnak ez a rideg és kegyetlen „technikusa” Malraux-regényalakjának, a „Hódítók” Borodinjának fajtájából való. Gerő számára Magyarország nem a haza földje volt, hanem kísérleti terep, a magyarok pedig — nyersanyag a munkához... Így is bánt velük. Az előző fejezetben már beszámoltunk Gerő tervéről, hogy egy álfelkelés kirobbantásával ürügyet keres a belső ellenzék tagjainak tömeges letartóztatására. Ezt a provokációs tervet forgatta még a fejében október 23-án délből is? Nem tudjuk. Polgári ruhás rendőröket küldött a tüntetők soraiba, a kommunista szervezőket pedig felszólította, hogy a hely-

színen ragadják kezükbe a tömegek irányítását. Csak ő maga a megmondhatója, hogyan képzelte a továbbiakat. Annyi bizonyos, ha még kitartott korábbi provokációs szándéka mellett, úgy elmondhatta, hogy terve „sikerült” — csak éppen visszafelé sült el. Az október 23-i tömegfelvonulás messze túlhaladta egy egyszerű rendőri eszközökkel elfojtható tüntetés méreteit. De bármi volt is Gerő titkos szándéka, látszólag nem hagyta magát zavartatni az eseményektől. Délután 5 órakor felolvastatta a rádióban a magyar-jugoszláv közös nyilatkozat szövegét, amelynek elhangzása előtt a bemondó bejelentette, hogy este 8 órakor maga Gerő áll a mikrofon elé.

A felvonulás 14 óra 30 perckor megkezdődött, de csak kisebb csoportok verődtek össze a lengyel követtség előtt. A nagy tömeg a Petőfi szobor körül gyülekezett s onnan vonult Budára. A mintegy tizezres tömeg útban a Bem-szobor felé, egyre nőtt. Diákok, járőkelők, katonák csatlakoztak a menethez majd a késő délutáni órákban munkások újabb tizezrei. Alkonyatkor, egybehangzó becslések szerint közel háromszázezer ember tüntetett az utcákon s követelte mind hangosabban a hatalom átadását Nagy Imre kezébe.

A volt miniszterelnök otthon ült és várt. Várta a Párt hívását.

Időközben a tömeg egy része a Parlament elől a Rádióhoz vonult s az ifúság követeléseinek, a 14 pontnak felolvasását követelte a rádióban. Az elutasítást fenyegető elégedetlenséggel vette tudomásul.

„Nagy Imrét a kormánybal!” — hangzott ekkor már mindenfelől.

Nagy néhány barátja, köztük Losonczy, ekkor a Rádió épületében tartózkodott s onnan telefonált Nagynak: „jöjjön azonnal beszédet intézni a tüntetőkhöz.”

Egy hivatalos magyar kiadvány, a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala által kiadott fehér könyv második kötete így adja vissza ezt az epizódot: „Az utca Nagy Imrét akarta hallani. Losonczy felhívta Nagy Imrét, kérdezte, hogy jönne-e? Nagy Imre azt válaszolta: nem jön, amíg a Párt nem hívja.”

Kis epizód csupán, mégis mennyire jellemző Nagy Imrére. Milyen bámulatos ez a hűség a párthoz. Nem hívták, nem ment. Nem volt tagja a Központi Vezetőségnek, nem ajánlkozott. Fejtő Ferenc szerint: „Nagy skrupulózus ragaszkodása

a pártszabályzathoz olykor a nevetségesség határát súrolta.” Mi kevésbé tartjuk ezt nevetségesnek, mint a kitünő író. Mindazok, aki megjárták a marxizmus-leninizmus kemény iskoláját, gyakran tanusítanak hasonlóan kinos repektust a pártszabályok iránt. Nagy Imre is ezek közé tartozott. Akik ismerték higgadt temperamentumát, nem is nagyon csodálkoztak azon, hogy nem volt hajlandó rászánni magát, hogy kilépjen házából, s a tüntetés élére álljon. Legjobb barátai azonban mégis zokon vették, hogy híveinek ismételt felszólításai ellenére sem hagyott fel passzív magatartásával.

A párt nem hívta, ő maga nem ajánlkozott, az pedig, hogy a pártot megkerülve a tüntetés élére álljon, elképzelhetetlen volt Nagy Imre szemében. Így múlt el az a történelmi pillanat, amikor a forradalom talán még elkerülhető lett volna.

A kocka el van vetve

Este fél nyolckor a rádió „Szülőföldünk” c. adásában így írta le a tüntetést: „Nemzetiszínű lobogók, piros-fehér-zöld-kokárdás fiatalok, Kossuth-nóta, Marseillaise, Internationale, így jellemezhetjük színekben és címekben az októberi tavaszban új március 15-ét ünneplő Budapestet... Új vezetést akarunk, Nagy Imrében bizalmunk, éljen a népi hadsereg — zeng, zúg a kiáltás. Lobognak a háromszínű zászlók, kinyílnak a házak ablakai, Budapest utcáit új, szabadabb szellő járta át.”

Gerő másképpen értékelte a helyzetet, mint a rádió riportere. Este nyolc órakor a mikrofon elé lépett. Belgrádi utazásáról beszélt, majd terveiről. Igazi sztálinistához méltó beszéd volt. A tüntetőket sovíniszta, nacionalista elemeknek nevezte, a Szovjetunió rágalmazóinak, reakciós és emberellenes eszmék szószólóinak. Harcha hívta a munkásokat a polgári demokrácia és a kapitalizmus ellen, a szocializmus megvédelmezéséért és a szovjet barátságért. A beszéd hangja hideg volt, száraz és sértő.

A külföldi megfigyelők, köztük a lengyelek és jugoszlávok csaknem egybehangzó véleménye szerint Gerő beszéde nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a békés tüntetés fegyveres tüntetésbe csapjon át. November 11-i pólai beszédében Tito ezeket mondotta: „Amikor a magyar küldöttség visszatért az országba, Gerő súlyos helyzetbe került és ismét kimutatta a foga fehérjét. Csöcseléknek nevezte azt a százezer tüntetőt, aki akkor még csak tüntető volt és megsértette majdnem az

*Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben. II. kötet 15. o.

egész népet. Elképzelhetitek vakságát. Elképzelhetitek, milyen vezető ő. Egy olyan válságos pillanatban, amikor minden forr és amikor az egész nép elégedetlen, ő arra vetemedik, hogy csöcséléknek nevezze ezt a népet, amely között óriási számban, talán többségben is, kommunisták és ifjak voltak. Ez éppen elengedő volt, hogy a puskaporos hordó felrobbanjon."

Hiába kerestük Gerő beszédében a „csöcsélék” szót, vagy a „fasiszták” kifejezést, amelyet néhány nyugati megfigyelő beszédében hallani vélt. Gerő nem használta a tüntetőkkel kapcsolatosan ezeket a kifejezéseket, de szavainak sértő és durva voltán ez keveset változtat.

A Gerő-beszéd, az ÁVH puskagolyói, majd néhány órával később a szovjet csapatok fegyveres beavatkozása volt a fegyveres felkelés kirobbantásának három döntő tényezője. Ebben egyébként Titótól kezdve a lengyel kommunistákon át a nyugati megfigyelőig szinte mindenki egyetért. De értékelésüket teljesen magunkévá téve mégis meg kell jegyeznünk, hogy ezek a tényezők egy hosszú folyamat végső állomásán léptek közbe. Berlinben 1953-ban sértőbb szavak is elhangzottak, s ott sem hiányoztak a golyók, mint ahogy Poznańban sem, s mégsem robbant ki nemzeti felkelés. A magyar forradalom okai messzebbre és mélyebbre nyúlnak vissza. Visszanyulnak az 1953-56 közötti évek kommunista ellenzéki mozgalmába, s még messzebb az 1945-óta tartó konok népi ellenállásba, amely jóval megelőzte a „kiváltságosak lázadását”. Egy, a magyar forradalmat és annak okait elemző munkában részletesen kellene szólni számos más tényezőről is: az 1919-es kommün visszahatásáról, a Horthy-rendszer anti-kommunista propagandájáról, a szovjet felszabadító hadsereg brutalitásairól, a magyar kommunista párt gyökértelenségéről és gyengeségéről, a csellel és erőszakkal hatalomra juttatott rendszer módszereiről, a terrorról, az igazságtalanságokról, a gazdasági katasztrófa-politikáról, a magyar nép hazafias érzelmeinek folytonos megcsúfolásáról, a szovjethatalom előtti megalázó hajbókolásról, mindarról amit Jean-Paul Sartre találó kifejezéssel „tíz év ostobaság és terror uralmának” nevezett. A magyar forradalom okai tehát messzenyúlók és szerteágazók; sokkal bonyolultabbak, mint az a néhány közvetlen tényező, amelyet a nyugati irodalom számba vett, nem is szólva a szovjet és a magyar hivatalos körök korlátoltan leegyszerűsítő és hamis magyarázatairól. A magyar forradalom igazi történelme

még megírásra vár. Könyvünk, amely Nagy Imre szerepének elemzésére korlátozódik, erre nem vállalkozik. De meg kellett állnunk itt egy pillanatra, hogy lássuk: az 1956 október 24-ére virradó éjszaka jelszavaiban és puskagolyóiban évtizedek összesűrűsödött történelmi gyűjtőanyaga lobbant lángra.

S most vegyük fel újra az események fonalát.

Az elégedetlen tömeg két helyen csoportosult: a Rádió előtt, ahol a pontok felolvasását követelték, s a Parlament előtt, ahol Nagy Imrét kívánták hallani. Mint tudjuk a Rádió előtti tüntetés volt az, amely lövöldözésbe, majd fegyveres harcba csapott át, anélkül hogy bárki meg tudta volna állapítani, ki lötte az első golyót.*

A Parlament előtti tömeg magatartása kevésbé volt fenyegető. A tüntetők itt több órás várakozás után is megelégedtek hazafias jelszavak és Nagy Imre nevének ütemes kiáltásával s fáklyáik lobogtatásával.

Már késő estére járt, amikor néhány kommunista író s a volt miniszterelnök más barátai, végül rábírták Nagy Imrét, hogy menjen a Parlamentbe s intézzon néhány szót a téren egybegyűlt tömeghez. Egy szemtanú szerint Nagy, útban a Parlament felé, a kocsíablakán kinézve megdöbbenve mutatott a zászlókra: „Nézzék csak... kivágták a címet...”

A Parlamentbe érve hosszas habozás után végre rövid beszédet mondott. Nem volt sem mikrofon, sem hangszóró, s így csak a tömeg elenyészően kis része hallhatta a rögtönzött beszédet, amelynek lényege az volt, hogy majd a párt mutat kiutat, addig pedig a rend és a fegyelem megőrzése a feladat...

Nagy úgy ítélte, nem mondhat mást... A tömeg pedig amugysem igen figyelt rá, még azok sem akik közel álltak az erkélyhez, mert Nagy Imre, beidegződött szokása szerint, „Elvtársak!” megszólítással kezdte beszédét.

A csalódott tömeg széteszlott, de egy része a Rádió elé vonult.

Eközben Gerő és Hegedüs tanácskozássra ült össze a Politikai Bizottság, majd a Központi Vezetőség helyszínen tartózkodó tagjaival. Elhatározták, hogy Nagyot meghívják az

*A különféle források és a résztvevők maguk igen különbözőképpen számoltak be erről a fontos eseményről. Annyi bizonyos, hogy az ÁVH számos tüntetőt megölt és megsebesített. A lövöldözés hírének futótűzként való elterjedése pedig magától értetődő, mint ahogy az is, hogy a hírek az ÁVH-ra nézve a legkompromitáltabb verzióban terjedtek el. Ez is mutatja az ÁVH elleni izzó közhangulatot, az emberek saját fájdalmas tapasztalataik alapján el se tudták képzelni másként a politikai rendőrség intervencióját, mint csel, kegyetlenség és erőszak alkalmazását a fegyvertelen fiatal tüntetőkkel szemben.

Akadémia utcába. Gerő azonnal súlyos szemrehányásokkal halmozta el Nagy Imrét, s ráhárította a felelősséget a történetekért. Nagy tiltakozott, de ottmaradt. Láta, hogy egyebet nem is tehet: ha akarná sem hagyhatná el többé az Akadémia utcai pártszékházat.

Este tíz óra körül Gerőt értesítették, hogy a Rádió előtti tömeg nem tágit, s magatartása egyre fenyegetőbbé válik. Körülbelül ebben az időpontban adott Gerő parancsot az általános tűznyitásra,* Hegedüs, a miniszterelnök pedig egyetértett vele. Tegyük hozzá, hogy az ő egyenes utasításuk nélkül nem kerülhetett volna sor erre a lépésre.

Az öldöklés e két felelős szerzője azonban túlbecsülte saját erejét s alábecsülte a tüntetőkét. Két jel is mutat erre. Gerő, bízva a tüntetés gyors rendőri felszámolásának lehetőségében, bejelentette a rádióban, hogy csupán október 31-re hívatta össze a KV ülését. Hegedüs pedig este 11 órakor, az akkor már általánossá vált tűzharc közepette így felelt egy DISZ-titkárnak, aki az ÁVH visszarendelését kérte tőle: „Az elvtárs túlságosan ideges. Egy óra múlva teljes nyugalom lesz.”

Ez a súlyos tévhit elég általános volt ekkor a „magas pártkörökben.” A tűzharc azonban nem hagyott alább. Gerő, a hamisítatlan Borodin, ekkor határozta el, hogy megpróbálja Nagy Imre tekintélyét kihasználni és ezzel egyben kompromitálni őt. Vagy talán ekkor már tényleg arra gondolt, hogy Nagy Imre népszerű nevét felhasználva, elkerülheti a nagyobb katasztrófát?

Bármit gondolt, késő volt. A tömeg már nem tágitott. Az ad hoc Központi Vezetőség tovább ülésezik, de Nagy még mindig nem vesz részt a vitában. Amióta a Parlamentből áthív-

*Nem először életében... Julian Gorkin, a spanyol polgárháború egyik kiemelkedő alakja, a POUM volt titkára, a „La Batalla” című forradalmi újság főszerkesztője egy visszaemlékezésében („Etudes”, Bruxelles, 1959 október/ megdöbbentő adatokat közöl Gerő spanyolországi szerepléséről. „Pierre”, „Singer”, „Pedro”, avagy Guère” — Gerő különböző nevei — volt a Komintern és egyben az NKVD teljhatalmú megbízottja Katalóniában, ahol a „Pedro” nevet használta. Az ő provokációja robbantotta ki 1937-ben Barcelonában a hirdető „Májusi Napokat”, ezt a polgárháborút a polgárháborúban, amely ezernyi halálos áldozatot követelt. Célja az volt, hogy a POUM-ra és az anarcho-szindikalista C.N.T.-re hárítsa a felelősséget a történetekért, elérje feloszlátásukat s azután bevezessék a katalán kommunista diktatúrát. Miután Largo Caballero nem adta beleegyezését ehhez a machiavellista manőverhez, Togliatti, Stepanov és Gerő-Pedro súlyos válságot robbantottak ki, az első végtetes csapást mérve ezzel az antifasiszta egységre. Több gyilkosság is fűződik Gerő nevéhez. Ő készítette elő Ovszejenkonak, a Téli Palota elleni támadás hősnéek meggyilkolását, valamint Andreas Nin spanyol forradalmár letartóztatását és elpusztítását a börtönben. Gorkin feljegyzi, hogy Trockij gyilkosa is Gerő keze alatt járta „az első iskolákat”.

ták, vejével, Jánosi Ferencével és más meghívottakkal együtt, egy szomszédos teremben várakozik.

Közben az utcákon egyre súlyosabb a helyzet. Gerő, az Akadémia utca és Kreml közvetlen vonalán állandó összeköttetésben áll Moszkvával. Lehet, hogy a szovjet csapatok beavatkozását is e telefon-beszélgetések során határozták el, de elképzelhető az is, hogy a 24-én, hajnali két órakor már Budapesten harcban álló szovjet páncélosok Gerő és Hegedüs hívása nélkül jöttek. Mindez homályos, de biztos, hogy beavatkozásuk végképp kompromitálta a kommunista pártot, felszította a nép gyűlöletét, lehetetlenné tette a Nagy Imre által elképzelt reformista megoldást, elősegítette a csuszamlást jobbfelé, s végül kiváltotta a második szovjet beavatkozást, amelyre nem került volna sor e céltalan és bűnös első intervenció nélkül.

Ebben a végsőig feszült és zavaros helyzetben tanácskozik a Központi Vezetőség és hozza meg éjjel körül határozatait. Nagyot és barátait behívják az ülésterembe, tudomásukra hozzák, hogy a KV kooptálta őket s eléjük terjesztik a nélkülik hozott döntéseket. Ezek között szerepel Nagy kijelölése a miniszterelnöki posztra, s három további határozat, minden későbbi szerencsétlenség kútforrása: 1. A szovjet csapatok behívása/post festam... mivel a csapatok ekkor már bent voltak/, 2. Gerő megerősítése az első titkári poszton, 3. Az ostromállapot és a statárium kihirdetése. Nagy barátai közül ketten, Losonczy és Donát, ilyen feltételek között visszautasítják a felajánlott központi vezetőségi tagságot és eltávoznak. Nagy ellenzi a szovjet csapatok behívását, tudomásul veszi Gerő megerősítését a párt élén, s nagyjából egyetért a statárium kihirdetésével, amelyet csupán a közönséges bűnözőkre kívánt alkalmazni. Visszavételét a Központi Vezetőségbe, valamint a miniszterelnökségre való kijelölését elfogadta.

A tömeg persze mit sem sejtett a pártközpontban zajló tárgyalásokról és alkudozásokról. Feldühödten látta a szovjet csapatok érkezését hajnalban és felháborodva hallgatta 4 óra 30 perckor a rádióban azt a kormány-nyilatkozatot, amely fasisztáknak, reakciósnak, ellenforradalmároknak bélyegezte a felkelőket. Ugyanez a hajnali közlemény adta hírül a gyűlékezési tilalmat. Valamivel később egy rádióközlemény hozzá teszi az elhangzottakhoz, hogy legkésőbb 9 órára a rendet

helyre állítják, s kéri a lakosságot, hogy addig ne menjen az utcára.

Reggel 8 óra 15 perckor a rádió ismerteti a Központi Vezetőség újjáalakítását, s azt hogy a KV Nagy Imre miniszterelnökké való megválasztását javasolja a Népköztársaság Elnöki Tanácsának, Hegedűst ajánlja helyettes miniszterelnöknek, Gerőt pedig megerősíti az első titkári tisztségben. Nagy Imre tehát ekkor még nem megválasztott, mégkevésbé beiktatott miniszterelnök, de ettől kezdve mindenki őt tekinti annak. A jelentés Losonczy és Donáth nevét is felsorolja az új KV tagok között, holott mindketten csak másnap revideálták elutasító álláspontjukat Nagy Imre baráti kérésének hatása alatt.

8 óra 45 perckor a rádió Nagy Imre nevében kihirdeti a statáriumot.

9 órakor egy közlemény Nagy Imre nevének említése nélkül bejelenti, hogy miután „a kormányzati szervek nem számoltak a véres orvtámadásokkal, ezért segítségért fordultak a varsói szerződés értelmében Magyarországon tartózkodó szovjet alakulatokhoz.”

Néhány percre rá ismertetik a kijárási tilalmat, majd bejelentik, hogy rövidesen Nagy Imre szól az ország népéhez. Mindenki reménykedve várja a nyilatkozatot, amely 12 óra 10 perckor végre elhangzik a rádióban. A hosszas várakozásnak persze volt oka, de erről csak nagyon kevesen tudtak. A kormányelnöki nyilatkozat eredeti szövegét ugyanis Gerő fogalmazta s adta át Nagynak, aki kereken visszautasította a felolvasását. Hosszas vita és alkudozás után alakult ki a Nagy által végül felolvasott változat.

A beszéd természetesen csalódást kelt: elfogadhatatlan a tömegek számára. A hangja kétségkívül más ugyan, mint az esti Gerő beszédé; nincsenek benne olyan kifejezések, mint a hajnalban felolvasott névtelen rádió közleményben, amely lefasisztázta a felkelőket, de az egyetlen gyógyír, amelyet ajánl, az az 1953-as júniusi program.

Időzzünk azonban még egy pillanatot ennél a beszédnél. Nagy Imre azért, hogy teljes amnesztiát ígért a felkelőknek, ha déli 14 óráig leteszik a fegyvert, tulajdonképpen a nép és a kormány közé állt. Legfőbb törekvése a vérontás elkerülése volt. Ezt a célt vélte elérhetőnek békítő és közvetítő magatartásával s a reformok ígéretével, amelyek felett ek-

kor már eljárt az idő. Akkor is, sőt még ma is sokan illetik Nagyot keserű szemrehányásokkal ezért a „középutas” beszédéért. Ahelyett, hogy hidat vert volna vele, egy időre elszakította őt mindazoktól, akik 24 órával azelőtt még azt remélték s várták, hogy az új miniszterelnök a felkelés élére áll. Elszakította Nagyot ez a beszéd barátaitól is, akik az utcákon járva, a tömegbe vegyülve világosabban látták mi is történik tulajdonképpen. Nagy, a központi vezetőségi székház zárt falai mögül, elszigetelve az élettől, közvetlen munkatársaitól elválasztva nem egészen érti, nem tudja pontosan megítélni, mi is megy végbe a budapesti utcákon. Így, a szerencsétlen külső körülmények és saját magatartása folytán, mind politikai színrelépése, mind a gyógyír, amit ajánlott, elkészt 24 órával. Mint ahogy Szilveszter éjszakáján egyetlen pillanat alatt lépünk át egy új esztendőbe, úgy lépett át ezen az október 24-i éjszakán Magyarország egy új világba... A tegnapi még hatásosnak ígérkező gyógyszer már nem segíthetett.

Raymond Aron, a kitűnő francia történész és szociológus, az 1848-as franciaországi eseményekkel állítja párhuzamba ezt a helyzetet. 1848 februárjában a liberális ellenzék nem akarta megbuktatni az orléánista monarchiát. Elég lett volna Guizot lemondása s a választójog kiszélesítése, ha ezekre az intézkedésekre idejében sor kerül. Sőt, Aron szerint talán Guizot lemondása egymagában is elég lett volna, ha a katonák néhány vaktában, kilőtt puskagolyóval nem ingerlik fel a tömeget. „Egy évszázaddal később ugyanez a jelenet ismétlődött meg Magyarországon.” — jegyzi meg Raymond Aron.

Sokan azt vetik Nagy Imre szemére, hogy nem követte Gomulka okosabb és hatásosabb magatartásának példáját.

Láttuk, Nagy magatartása az adott pillanatban nem volt egészen világos. Barátai meg is bírálták amiért elvállalta a felajánlott szerepet az ismert, kétes feltételek között. De azoknak, akik elítélik a miniszterelnök bátortalanságát és határozatlanságát fel kellene ismerniük, hogy a Nagy-Gomulka párhuzam nagyon önkényes. A varsói és a budapesti helyzet merőben eltérő volt.

Cyrankiewicz és Ochab /vagyis helyzetüket tekintve a lengyel Hegedűs és Gerő/ Gomulkával közös fronton léptek fel a sztálinisták és az oroszok ellen. Gomulka egyik híve és barátja, Spychalsky tábornok /a lengyel Maléter/ egyetlen puskalövés nélkül ragadta kezébe a hadsereg vezetését. Amikor

Hruscsov, Mikoján, Molotov és Zsukov Varsóba érkeztek; a lengyelek kész helyzet elé állították őket: vagy tudomásul veszik az új helyzetet és tiszteletben tartják a szocialista Lengyelország függetlenségét, vagy erőszakkal kell legázolniuk a lengyel Októbert. A szovjet vezetők az első változat mellett foglaltak állást. S különösebb fantázia nélkül is elképzelhetjük, mi történt volna, ha a másodikat választják...

Magyarországon azonban nem a „szovjet elvtársak” s nem is Gerő és Hegedüs álltak befejezett tények előtt, hanem Nagy Imre. Gerő és Hegedüs — és a Kreml — erőszakhoz folyamodtak. Súlyosabb „fait accompli”, kétségbeejtőbb kész helyzet aligha várhatta volna az új miniszterelnököt, mint az amit az ÁVH és a szovjet hasereg fegyveres intervenciója teremtett. S hiába ellenezte Nagy Imre az intervenciót, hiába tiltakozott ellene írásban is: határozatlansága folytán a nép szemében a sztálinisták hallgatólagos cinkostársának tűnt, barátai szemében pedig Gerő hálójába került tehetetlen embernek.

Pedig az éleslátás nem hiányzott Nagy Imréből. Nem látta-e már 1955-ben hogy mit tartogat a jövő? Idézzük Emlékiratának egyik Cassandra-jóslatát: „Ma még úgy látszik, hogy az új szakasz politikájához való visszatérés... áthidalhatná a mindjobban érlelődő válságot és megelőzhetné a katasztrófát... Félő azonban, hogy ha ez nem következik be, bizalmukat veszítve a júniusi úttól és a kommunista párttól is elfordulnak a tömegek és jóval messzebbre kell visszamenni, hogy urai maradhassunk a helyzetnek.”*

Másutt így ír: „Félő, hogy saját propagandánk hatása alá kerülve ugyanolyan váratlanul a szakadék szélén, ha nem a mélyén eszmélünk rá az újabb, az országra végzetessé váló hibákra.”***

S ime, egy évvel látnoki szavai után ő maga áll a szakadék szélén a júniusi programot hirdetve. Ot napra volt szüksége, hogy belássa: „Jóval messzebbre kell visszamennie...”

Mi magyarázza a korábban oly éles szemmel jövőbe látó Nagy Imre öt napos habozását? Miért makacsolta meg magát

*Zelk Zoltán, aki saját szemével látta Nagy Imre tiltakozó megjegyzését, egy cikkében nyilvánosságra hozta ezt a tényt.

**Idézett mű, magyar kiadás 50. oldal

***Idézett mű magyar kiadás 200. oldal

barátai ellenében? Az ENSZ jelentése és számos nyugati forrás szerint Nagy az ÁVH ellenőrzése alatt állt, géppisztoly csövekkel az oldalában mondotta el beszédét, fogoly volt...

E jelenet egyetlen szemtanújával sem volt alkalmunk találkozni. Úgy tűnik azonban, hogy Nagy Imre, bár szabadságát az Akadémia utcában kétségkívül szigorúan korlátozták, ugyanakkor saját multjának is foglya volt. Talán ő maga is hatása alá került annak a propagandának amiről könyvében írt, s a pártszólamok negyven éven át való hajtogatása után maga sem tudott mást látni a fegyveres felkelésben, mint „a néphatalom ellen intézett támadást.” A fegyverek szava megrendítette. A felkelés kirobbanása egyetlen éjszaka alatt két esztendővel visszavetette. Nem Nagy Imre, a férfi, rémült meg a fegyverek szavától, hanem Nagy Imre, a politikus és ideológus. Barátaiktól elszigetelve, mint már mondtuk, nem tudta pontosan, kik lönek az utcákon. Azok, akik a pártközpontban körülvették, vagy jobban mondva bekerítették, „lakozott” jelentéseket adtak a kezébe. Az Akadémia utcai irodák ablakain kinézve nem látott egyebet, mint a székházat védő szovjet tankokat, az épületen belül pedig fegyveres rendőröket és fejvesztett funkcionáriusokat.

Ilyen körülmények között látott munkához miközben — tudta nélkül — Mikoján és Szuszlov már útban voltak Budapest felé.

Nagy Imre tisztességes kiegészést keres

A politika a vásfüggönyön innen is, túl is a lehetőségek művésze. Nagy Imrét multja, neveltetése és jelleme egyaránt arra jelölte ki, hogy ezt a „lehetségeset” a nép és a hatalom tisztességes kompromisszumában keresse. De az a helyzet, amelybe az események forgataga belesodorta ezt a született reformátort, ezt a békés tudóst, ezt a heves szenvedélyektől mentes férfit — olyan képességeket is követelt, amelyekkel Nagy Imre nem rendelkezett. Zavaros, ellentmondásos helyzetet kapott készen elődeitől. És a saját, személyi helyzete is épp elég zavaros és ellentmondásos volt: a nép a forradalmi mozgalom élére hívta, Nagy Imre azonban nem értett egyet e forradalmi mozgalom módszereivel, még ha a követeléseit magáévá tette is.

Mit tehetett?

A forradalom első napjaiban követett politikáját elemezve nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy Nagy sem az utcán, sem a pártközpontban nem volt ura a helyzetnek. Legelső törekvése az volt, hogy megakadályozza a további vérontást. De hogyan? Gerőék ezt úgy képzelték: a felkelőket kell megadásra kényszeríteni. A tömegek úgy képzelték: a hatalomnak kell engednie. Nagy a maga részéről, már természetes hajlamainál fogva is előbb kereste volna a kiegyezést a tömegekkel. Ezt azonban nem tehetette addig, amíg Gerőnek és társainak döntő szavuk volt az új kormány politikájának megszabásában. Nagy Imrének tehát két fronton egyszerre kellett akcióba lépnie: a fegyverre kelt nép ellen és a hatalom ellen. Meg kellett próbálnia, hogy lecsillapítsa a népet, hogy azután szót érthessen a hatalommal. Az 1955-56-os évek fájdalmas tapasztalatai után ekkor már aligha hihette, hogy „a pártnak mindig igaza van.” Azt azonban joggal képzelhette, hogyha némi sikert elér az utcán, úgy ezen a második fronton, az Akadémia utcában könnyebben nyer csatát. Miniszterelnök volt, tagja egy olyan Központi Vezetőségnek, amelyben kezdeti elutasító magatartásuk ellenére ott voltak már harcos-társai és barátai is.

Megkezdte hát e számára egyedül üdvözítőnek látszó politika keresztúlvitelét. Emlékezzünk vissza október 24-25-26-án elhangzott beszédeire és felhívásaira, ezekre a valósággal rimánkodó kérésekre, amelyeket a felkelőkhöz intézett, hogy fegyverletételre bírja őket. Szavaira emlékezve érezhetjük, milyen fájdalommal töltötte el a harc, amelyet ő testvérharcnak tekintett. Október 25-i beszédében teljes amnesztiát ígért. Másnap 26-án megismételte ajánlatát azzal a feltétellel, hogy 22 óráig leteszik a fegyvert. „Tegyétek le a fegyvereket...még 30 perc...még 15 perc...már csak 3 perc van hátra...” — hajtogatta a rádió a felhívásokat. Békitő magatartásával feloldozást is keresett Nagy Imre. Feloldozást a statárium kihirdetésének súlya alól, amely órá nehezedett, annak ellenére, hogy ő maga csupán a közönséges bűncselekményekre vonatkoztatta a rendeletet. A békéltető kísérlet nem járt eredménnyel, de egy szempontból mégis hallatlanul nagy jelentősége volt. A Nagy által kilátásba helyezett amnesztia csillapító hatásának reményében el kellett halasztani a sztálinisták által kilátásba helyezett brutális rendszabályokat, egészen addig,

míg az események alakulása már túlhaladottá tette ezeket az elképzeléseket.

Nemcsak Nagy Imre tevékenykedett a megbékélés érdekében. Ilyen szellemben szólalt meg a rádióban e három nap alatt nemegy közéleti ember. Elsősorban olyanok, akiknek még volt bizonyos hitelük a tömegek előtt és egyben lehetőségük, hogy mikrofonhoz jussanak: politikusok, ismelt írók, tiszteltetben álló tudósok, tekintélyes egyházi férfiak, Petőfi-köri, ifjúsági és szakszervezeti vezetők, vagyis mindazok akik, ha nem is helyeselték a tömeg megmozdulását, de a magukénak érezték annak érzelmi indítékait.

Az „egyszerű felkelő” szemében azonban egyszerűbb volt a helyzet, mint a miniszterelnökében. A minden másnál jobban gyűlölt ÁVH megtámadta — ő, a felkelő védekezett. A szovjet hadsereg beavatkozását pedig egyszerűen úgy tekintette, mint idegen intervenciót ellensége támogatására. Néhány kisebb engedmény nem változtathatott ezen a helyzeten. Nagy Imre bejelentette a szovjet csapatok visszavonása érdekében meginduló tárgyalásokat, hírül adta Gerő leváltását és Kádár első titkári kinevezését, de e néhány engedmény ellenére a miniszterelnök magatartása mégis egyre homályosabbnak tűnt „az ismeretlen felkelő” szemében. Nem Nagy Imre nevezte-e őt „ellenséges elemnek” 25-i beszédében, nem Nagy Imre szólította-e fel a népet, hogy „sorakozzék a párt mögé”, nem Nagy Imre jelentette-e ki, hogy a szovjet csapatok jelenlétét „a szocialista rendszer alapvető érdekeinek védelme” teszi szükségessé?

Nőttön nőtt tehát a kimondatlan aggodalom, hogy az a férfi, akit tegnap még vezérének tekintett a nép, egyre jobban közeledik az ellenséghez. Az Akadémia utcai pártszékház félig-fogoly Nagy Imréjének valódi helyzetét pedig nem ismerte senki Budapesten.

De térjünk vissza az Akadémia utcába. Mi történt itt ezekben a napokban, a forradalom első három napján?

Mikoján és Szuszlov — mindketten jó ideje a Kreml magyar szakértői s e minőségben Budapest gyakori vendégei, — végre megérkeznek és 26-ig a fővárosban maradnak. Gerő informálja őket, ő tárgyal velük. Az a Gerő, akinek súlyos felelősségét az első pillanatban úgy látszik még bocsánatos bűnnek tekintik, de már látniuk kell, hogy a helyzet sokkal súlyosabb, mint ahogy lefesti, s amilyennek talán maguk is

hitték. Október 25-én egy tragikus esemény újabb forradalmi válságot robbant ki. Az ÁVH tüzet nyit a Parlament előtt békésen tüntető fegyvertelen tömegre. A vérfürdő hihetetlen felháborodást kelt. A felkelés, mondhatjuk, ezután válik való-
ságos nemzeti forradalommá.

A „véres csütörtök” hatására számos honvédegyeség áll át a felkelők oldalára. A harc mindinkább háborús jelleget ölt. Maléter ezredes ekkor már a szovjet tankok ellen védi a Kilián laktanyát. A csatározások olyan méreteket öltenek, hogy szovjet részről, a budapesti rádió október 25-i, délután 15 órai bejelentése szerint, lökhajtásos repülőgépek beavatkozását rendelik el. Gerő és társai azonban még mindig rendőri ügynek tekintik az egészet s nem mérik fel politikájuk csődjének mélységét. Október 23-án egy erőteljes intervenció még csirájában elfojthatta volna a felkelést. A hadsereg 90 százaléka talán ekkor még várakozó állásponton volt. 25-én azonban már késő volt. Ekkor már a magyar, sőt a szovjet kormány sem számíthatott teljes biztonsággal csapataira. Óhatatlanul politikai engedményeket kellett tenniük.

A helyzetet közelebbről megismerve, Mikoján elejtette Gerőt, akinek kezéből ekkor már ügyis minden kicsúszott. A párt első titkára, mint tudjuk, Kádár lett, s e személycsere végrehajtásában valószínűleg már döntő szerep jutott a Mikoján szemében azelőtt is nagyrabecsült Nagy Imrének. Ettől kezdve a szovjet küldöttek láthatóan Nagyot tekintik egyedül illetékes tárgyaló félnek, de ettől még a miniszterelnök nem vált igazán szabad emberré. A nép és Nagy Imre közt továbbra is ott állt válaszfalként — a mult. Nem tudhatjuk, mit gondolt Nagy magában erről a népről, amely hívta őt, de amellyel nem tudott mindenben egyetérteni. Csak azt látjuk, hogy béklyóitól megszabadulni s fenntartás nélkül mellé állni ekkor még nem tudott. Nagy Imre emlékiratának francia kiadásához írott utószavában Méray Tibor nagyon valószerűen írja le az akkori helyzetet: az október 24- és 26 közötti napokban Nagy nemcsak hogy nem ment haza aggódva várakozó családjához, de még csak nem is telefonált. Fogoly volt? Mint már jeleztük, úgy hisszük, hogy Nagy Imre saját multjának s elképzeléseinek épp úgy foglya volt, mint az öröké, a tankoké, a géppisztolyoké, s a pártközpont telefonközpontjáé és apparátusáé. Negyven éves harcos multja a párt soraiban — a Pártban, amelynek

„mindig igaza van” — súlyosan ránehezedett ezekben a sorsdöntő napokban. Szuszlov és Mikoján jelenléte pedig akkor is cselekvési szabadságának határait figyelmeztette, amikor a szovjet vendégek a legbarátságosabbaknak mutatkoztak irányában...

A Nagy Imre Mikoján és Szuszlov között lefolyt tárgyalások részletei nem ismeretesek. Több mint valószínű azonban, hogy e megbeszélések és ideiglenes megállapodások határozták meg Nagy Imre habozó és óvatos magatartását e napokban; azt a magatartást, amelyet a sztálinizmus elleni harcos évek után barátai méltatlannak éreztek hozzá, s amely a felkelők szemében egyszerűen gyávaságnak tűnt.

Október 26-án a szovjet vendégek távozása után Nagy Imre elégedetten állapíthatta meg, hogy egyidejűleg eltűnt a színről Gerő és Hegedüs is. Immár teljesen szabadon és egyedül áll tehát — a félig elsüllyedt hajó fedélzetén. Elérkezett hát az a pillanat, legyen bármily súlyos is, amikor a maga módján kísérelheti meg a tisztességes kiegyezést s szovjet részről — úgy hitte — ehhez már megerősítést is kapott.

Csak egy valamivel nem számolt Nagy Imre Akadémia utcai fogságának napjaiban. Azzal, hogy időközben meddig fejlődtek az események. A nemzeti forradalom kiterjedt az egész országra, megkezdődött az általános sztrájk és a magyar nép egy emberként soraközött fel a forradalmi követelések mögött. S a legfőbb, az alapvető követelés: a szovjet csapatok távozása volt. Nagy még nem volt szabad, amikor értesült arról, hogy szerte az országban munkástanácsok és forradalmi bizottságok alakultak s egyre messzebbmenőek a forradalmi követelések. Az Akadémia utcai „szobafogság” utolsó két napján megkezdődött a küldöttségek véget nem érő felvonulása is az újra meg újra hangoztatott követeléssel: a szovjet csapatok menjenek haza!

Egy Borsod megyei küldöttséggel, amelyet különös módon Földvári Rudolf, a KV egykori tagja és megyei titkára vezetett, tudatta Nagy Imre először azt a hírt, hogy rövidesen új nemzeti kormány alakul. A szovjet vendégek elutazásuk előtt nyilván felhatalmazták erre.

E forradalmi szakasz végére érve csak azt állapíthatjuk meg nagyobb tévedés valószínűsége nélkül, hogy e három nap során Nagy Imre közelebb jutott egy „hatalmi megoldás”

lehetőségéhez, de közben csaknem teljesen elveszítette esélyeit egy „népi megoldás” kialakításához. A magyar nép ugyanis küzdelmét most már szabadságharcnak tekintette. Harcnak, nem az úgynevezett „szocialista szabadságért”, hanem egyszerűen a szabadságért, a szó hagyományos, sőt horribile dictu polgári demokratikus értelmében is, aminek kivívása érdekében a mozgalmas magyar történelemben eddig példátlan nemzeti egység alakult ki. Az egység erőt is kölcsönzött.

Egy ismert anekdóta jól adja vissza a harcolók érzelmeit:

„Tudod-e melyek a nagyhatalmak? — kérdi valaki.

— Nem.

— Az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Anglia, Franciaország meg a IX. kerület...”

E tréfa mélyebb értelmét bizonyára nem értette volna meg az a Nagy Imre, aki ekkor minden erejével tisztességes kompromisszum elérésére törekedett. Tovább kereste a kiegyezést, annak ellenére, hogy három napon át minden ilyen irányú kísérlete kudarcba fulladt, ha nagyrészt nem is a saját hibája folytán.

Pénteken, 26-án este elhagyta Akadémia utcai „börtönét” s áttette székhelyét a parlamentbe. Szabadon végre kapcsolatot kereshetett s talált barátaival és a tömegek képviselőivel, mégis két napra volt még szüksége, hogy felismerje egy reformista szellemű kompromisszum lehetetlenségét.

48 sorsdöntő óra

A 26-ától 28-án vasárnap estig tartó két nap talán a legkevésbé látványos és eseménydús a forradalom 13 napja közül, de Nagy Imre belső harca és vívódása akkor jutott a tetőpontra. Ebben a rövid időszakban lépett arra az útra, amely három napra rá a forradalmi mozgalom és egész Magyarország élére vezette.

Történelmi szempontból három esemény nyomja rá bélyegét erre a szakaszra. Szombaton, 27-én, Nagy Imre megalakítja az úgynevezett nemzeti egységkormányt. Bírálható volt ez a kormány s bírálták is, de mégis ezzel tört meg a jég: a demokratikus ellenzék néhány személyisége is részt vett benne. Másnap, 28-án, déli 13 óra 20 perckor Nagy Imre elrendeli a tűzszünetet és még aznap este 17 óra 25 perckor közvetített rádióbeszédében megtagadja s a kormány nevében „elítéli

azokat a nézeteket, amelyek szerint a jelenleg kibontakozott hatalmas népmozgalom ellenforradalom volna” s kijelenti, hogy az „nagy, egész népünket átfogó és eggyé forrasztó nemzeti demokratikus mozgalom”.

Ebben a beszédben Nagy elvbén magáévá teszi a forradalom előestéjén megfogalmazott „pontok” legnagyobb részét, vagyis azokat a követeléseket, amelyeknek elutasításával Gerő és Hegedüs kirobbantották a forradalomba torkolló népi tiltakozást. A beszéd kilátásba helyezte az ÁVH megszüntetését is s bejelentette, hogy a kivonuló szovjet csapatok helyett a honvédség, a rendőrség és a felkelők alakulataiból szervezett új karhatalom veszi át a közrend biztosítását. Ezzel a forradalom két alapvető követelése teljesült.

Vizsgáljuk meg Nagy Imre szerepét ebben az átmeneti időszakban.

Láttuk, hogy 25-án, a szovjet megbízottak távozása s Gerő és Hegedüs szökése után Nagy többé-kevésbé visszanyerte cselekvési szabadságát. Ettől fogva kész volt cselekedni, de természetesen csak egy szovjethű népi demokrácia keretein belül maradvá. A kérdés talán nem is annyira az volt számára, hogy mit tegyen — ezt Nagy Imre a felkelés kezdete óta tudni vélte — hanem az, hogy kivel hajtsa végre politikáját.

Negyven éves pártmulttal a háta mögött a válasza szinte automatikusan csak az lehetett: a párttal. De annak a férfinak, aki egy maróknyi baráttól körülvéve 1953-óta elszántan küzdött a sztálinizmus ellen, az sem lehetett vitás, hogy számolnia kell társaival, a „Nagy Imre csoporttal”, a párton belüli ellenzékkel. És számolni kell — íme egy merőben új vonás, új fogalom a kommunista országok történetében — számolni kell a nép akaratával. A forradalom kormányának nemcsak „a nép nevében, a nép érdekében”, hanem a néppel, a tömegek aktív közreműködésével és egyetértésével kell kormányoznia.

Ez a törekvés vezette Nagy Imrét, amikor október 27-én, kissé elsietve, megalakította a nemzeti egység kormányát. Nem számolt eléggé azzal, hogy koncepciója felett ismét túlment az idő, s hogy új kormányának listáján a tömegek szemében elfogadhatatlan nevek is szerepelnek.

Vegyük szemügyre most Nagy Imre viszonyát a jövő magyar közéletének azzal a három fő tényezőjével, amelyeket szövetségeseinek tekintett.

a/ A párt. Ez a párt, ifjúságának reménye, életének értelme nem létezett többé. Ezt azonban csak két nappal később ismerte fel, akkor amikor Kádárral s az antisztálinista ellenzék egy részével megkísérelte a párt újjáalakítását. A régi párt romjai felett csak az érdekeltek és a legjobban kompromittáltak kis csoportja tenyészett s ezek is legszivesebben minél előbb Rákosiék nyomába eredtek volna, hogy Moszkvában keresenek menedéket a magyar nép elől. A tényleges párt, a csepeli vasasok, a borsodi bányászok, a fiatal kommunista értelmiségiek az utcákon és az üzemekben fegyverrel és sztrájkjal küzdöttek azok ellen, akik a multban az ő nevükben, a párt nevében uralkodtak.

b/ A csoport. Nagy Imre barátai, az írók, az újságírók, az ellenzékiek javarésze elégedetlenül fogadta a miniszterelnök javaslatait s a hatalommal szemben a népi követeléseket tette magáévá.* Ha Nagy Imrét jóideig nem szigetelték volna el mesterségesen, ha korábban, nyugodtabban és behatóbban tárgyalhatott volna természetes szövetségeseivel, valószínűleg sokkal hamarabb visszatért volna hozzájuk. Így azonban, s ehhez saját magatartása is hozzájárult, Nagy eltávolodott saját csoportjától. Egy kis epizód híven illusztrálja a helyzetet. Amikor Gimes Miklós első ízben viszontlátta az immár „szabad” Nagy Imrét, elmondta neki, hogy a közvélemény a többpártrendszer visszaállítását követeli. „Amig én élek, soha!” — kiáltott fel Nagy. Három napra rá, miután ismét eleven kapcsolatokat teremtett a közvéleménnyel és alkalma volt legközelebbi barátaival alaposabban megvitatni a helyzetet, mégis hozzájárult a többpártrendszer visszaállításához.

c/ A nép. Ez a nép, amely 48 órán át várta és hívta Nagy Imrét, október 24-én a statárium jeges feleletét kapta a hatalomtól. 25-én „ellenforradalmároknak”, „ellenséges elemeknek” nevezte őt Nagy Imre maga is. Számíthatott-e ezeken valóban a népre? Visszanyerhette-e a bizalmát?

A történetek ellenére, a csalódások után sem gyűlöték. A nép, a maga ösztönös politikai érettségével megérezte, hogy mindenek ellenére Nagy Imre az ő embere s egyetlen lehetséges vezére. Várva, hogy Nagy Imre visszatáljon hozzá, e megbántott nép vette a vállára a halaszthatatlannak érzett feladatok súlyát, mintegy helyettesítve a kormányt, amely csak

*A Nagy Imre körül csoportosult újságírók új független lapja, a Magyar Szabadság és az Igazság számos élesen bíráló cikke félreérthetetlenül kifejezi ezt az ellentétet.

a maga székházán belül gyakorolta a hatalmát. A nemlétező hatóságok helyett a tömegek megteremtették a munkástanácsokat és forradalmi bizottságokat és kezükbe vették mind a helyi, mind a nemzeti élet újjászervezését. Ezek a valóban népi és demokratikus szervek természetesen hibáztak is. Gondoljunk például arra a munkásküldöttségre, amely egy nagy hatalom követségét felkérte, hogy a szovjet intervenció ügyét vigye az ENSZ elé. Egy másik a szovjet csapatok kivonulását mindenáron fehér zászlók alatt kívánta látni. Ezek a forradalmi hévből és hangulatból eredő, szinte természetes hibák mitsem változtatnak a munkástanácsok és forradalmi bizottságok valóban történelmi jelentőségén és még kevésbé e spontán forradalmi szervezetek mélyen demokratikus jellegén. A forradalmi bizottságoknak és a munkástanácsoknak semmi közük sem volt a tűzszünet után az utcákon összeverődött alkalmi csoportokhoz, amelyek a legkülönbözőbb túlkapásokra ragadtatták magukat. S épp így nem volt közük a sajnálatraméltó eseményekhez a forradalmi harcok tényleges fegyveres résztvevőinek. Ezek valamennyien azt kívánták, hogy a bűnös ÁVH-sok elítélését „népítéletek” helyett a jövő új, demokratikus igazságügyi szervei vegyék a kezükbe.

Október 28-án este Nagy Imre már tisztán látta a helyzetet. Hosszú vargabetű után immár helyesen tájékozódott, felismerte saját felelősségét és választott a két tábor: a hatalmon lévő klikk és a nép tábora között. Hétfőn, 29-én, már ő volt a magyar nép senki által kétségbe nem vont vezére. Már nem állt félúton a nép és a hatalom között, már nem késlekedett intézkedéseivel, tudta, hogy kivel kormányozzon és tudta, hogy mit tegyen. Ezt a tennivalót, mintegy az ő nevében is, október 28-án este Tamási Aron fogalmazta meg a rádióban: szocialista demokráciát nemzeti függetlenségben.

A GYŐZELEMTŐL A BUKÁSIG

Nagy Imre megfordítja a történelem kerekét

Három év távlatából nehéz itélni politikai események fölött, de a jövő történészei alighanem egyetértének velünk abban, hogy 1956. októberének utolsó három napja valóban történelmi jelentőségű volt. E rövid időszakot tartjuk a magyar forradalom legnagyobb fordulópontjának, mert ez volt az a három nap, amelynek során a magyar események messze túlnőttek a nemzeti kereteken. Nagy Imre, aki kommunista hiitét megőrizve a forradalmi nemzet vezére lett, holott talán maga sem így akarta, egy olyan politikai folyamat példáját tárta a világ elé, amelynek mindeddig éppen a fordítottját láhattuk a kelet-európai szocialista országokban. Arra hogy a szalámi-, vagy éppen a prágai mintájú árticsóka-taktika miként változtat egy demokratikus országot kommunista totalitarizmussá, számos példát ismerünk. De Nagy Imre Magyarországa volt mindeddig az első olyan ország, amely a kommunista totalitarizmusból a demokráciába vezető utat végigjárta.

Vegyük szemügyre e fejlődés állomásait.

A politikai szabadságjogok visszaállítása csak a diktatórikus rendszer egyetlen pillérének, az ÁVH-nak felosztatásával kezdődhetett. Ebből szinte automatikusan következett mindaz, ami ezekben a napokban történt: a politikai pártok újjáalakulása, a független sajtó, a szabad rádió és a szabad szakszervezetek, a politikai foglyok kiszabadulása, a megbékélés a felkelőkkel, a kivételes állapot megszüntetése stb. ...

De tévedés volna azt hinnünk, hogy egy varázstsítésre minden rendbejött. Aligha adhatja vissza bárki is hívebben a fővárosban uralkodó légkört, mint a lengyel kommunista pártlap, a Tribuna Ludu különtudósítójának cikke: „Budapesten a helyzet csaknem normalizálódott... — írja Roman Kornecki a lap október 31-i számában — de a kép azért nem valami derűs. Az emberek keserűen gondolnak arra, hogy a nemzeti és demokratikus népmegmozdulást oly hosszú időn át ellenforradalmi mozgalomnak minősítették, harcosait pedig fasiszta csöcseléknek... A szovjet csapatok Budapestről való kivonulása

nélkül szó sem lehet arról, hogy a kormány megnyerje a lakosság bizalmát.”

A szovjet csapatok visszavonulása, ez volt csakugyan a helyzet kulcsa Magyarországon. S ezt a nyilvánvaló tényt éppen úgy tudta a nép, mint a szovjet vezetők és Nagy Imre, akinek tehát mindenekelőtt ezt az alapvető kérdést kellett megoldania.

Első lépésként a rádió mikrofonja előtt bejelentette azt az eddig homályban maradt igazságot, hogy nem ő, Nagy Imre, hanem elődei, Gerő és Hegedüs hívták be a szovjet csapatokat. Jegyezzük meg, hogy — a Kádár kormány Fehér Könyvének tanúsága szerint — Nagy Imre ezt a nyilatkozatát a per során, a vérbíróság előtt is megerősítette. Nyilatkozata azonban csak saját helyzetét tette szilárdabbá s népszerűségét növelte, de megoldást még nem jelentett: a szovjet csapatok, ha szétzilálva és demoralizálva is, változatlanul a fővárosban tartózkodtak. Nagy tehát bizonyára nyugtalanul várta vissza azt a két embert, akikkel valóban érdemleges tárgyalásokat folytathatott e kérdésről: Mikojánt és Szuszlovot.

Miközben Nagy e bejelentéseket tette, az általános sztrájk folyt tovább s a győri és miskolci szabad rádiók tovább hangoztatták, hogy a sztrájk megszüntetésének feltétele nem változott: a szovjet csapatoknak ki kell vonulniuk.

Nyilvánvaló tehát, hogy Nagy Imrének erre kellett erőfeszítését összpontosítania. Sokak legnagyobb meglepetésére feladata látszólag nem is bizonyult oly nehéznek, mivel a Budapestre visszatérő Mikoján és Szuszlov kezükben hozták a nevezetes „október 30-i nyilatkozatot”, amely másnap, október 31-én a Pravda hasábjain a világ nyilvánossága számára is ismertté vált. A későbbiek során még visszatérünk erre a fontos dokumentumra. Most elégedjünk meg annyival, hogy Moszkva hivatalos küldöttei útján késznek nyilatkozott a szovjet csapatok Budapestről való azonnali visszavonására s a vidéken állomásozó csapatok kivonulásának megtárgyalására.*

*Jegyezzük meg, hogy az első szovjet intervenciót a lengyel, a jugoszláv és a kínai kommunisták is elítélték. Moszkva, majd később a Kádár-kormány, a varsói egyezményre hivatkozva próbálták igazolni a szovjet csapatok Magyarországon való állomásozásának jogosultságát. Az ENSZ jelentése ezzel kapcsolatosan részletesen elemzi a békeszerződés intézkedéseit s cáfolhatatlanul bebizonyítja, hogy a Szovjetunió, jogi értelemben, megsértette a békeszerződést. A felkelők számára a helyzet világos volt. Nem a szovjet csapatok tiltakozkodási jogát vonták kétségbe, hanem azt, hogy fegyvertelen tüntetők ellen támadást intéztek. Nem a fiatal diákok és munkások mentek el Ceglédre, Székesfehérvárra, Pápára s másúvé az ott állomásozó szovjet csapatokat provokálni, hanem ezek a csapatok jöttek Budapestre anélkül, hogy bárki megtámadta volna őket.

Még aznap, október 30-án, kedden szavukat állták: az éj folyamán az utolsó szovjet egységek is elhagyták Budapestet. A magyar hadsereg megfigyelőállomásai azt is jelentették, hogy több szovjet egység kilépett a határon.

Miután nyert ügye volt a szovjet vezetőknel, Nagy Imre a belső problémák felé fordult. A különböző munkástanácsok, forradalmi bizottságok és delegációk figyelmeztetései nélkül is tudta volna, hogy mit kell tennie. Láta, hogy a forradalom messze túlhaladta az 1953-as új szakasz reformprogramjának kereteit. Október 30-án délben ismét a mikrofon elé állt s megszabta a kormány politikai irányvonalát.

Először: elismerte a munkástanácsok és a helyi forradalmi szervek törvényességét;

Másodszor: bejelentette az egypártrendszer eltörlését;

Harmadszor: szűkebb kabinetet alakított az 1945-48 közötti évek koalíciós kormányzatának mintájára.

S talán ez volt Nagy Imre legsúlyosabb eretnokség. A diktatórikus szerepétől megfosztott párt másodrendű tényezővé vált. Minden megfigyelő, legyen akár kommunista, akár nem, megegyezik abban, hogy ezzel az intézkedéssel Nagy Imre átlépte a Rubicont. Sőt, egyesek úgy vélik, hogy ez a döntés vezetett a forradalom bukásához, mert a Szovjetunió nem nézhette tétlenül a magyar párt felbomlását s különösen nem az 1945-48 között oly nehezen megszerzett hatalom elvesztését. A példa ragadós lehet...

Az érvelés logikusnak tűnik, de bizonyos tények mégis ellene szólnak.

A poraiból meglevenedett koalíciós partnerek ugyanis nem álltak egyedül e döntést helyeslő véleményükkel. Fenntartás nélkül helyeselt maga az új kommunista párt is, első titkáranak, Kádár Jánosnak száján keresztül.

S még messzebb is mehetünk. Minden arra enged következtetni, hogy a másnap, 31-én szerdán estig Budapesten tartózkodó Mikoján és Szuszlov is jóváhagyták ezt a rendszá-bályt. Ha taktikai megfontolásokból is, de jóváhagyták... A Nagy kormány tulajdonképpen nem is teremtett merőben új helyzetet. Hogy „hátralépett,” az kétségtelen, de csak addig a koalíciós rendszerig, amely az utolsó szabad választások eredményeként jött létre, s amelyet szovjet részről is jóvá-

hagytak annak ellenére, hogy csapataik hazánkban állomásoz-tak. Nagy Imre, mint már említettük, nem elégedett meg a XX. Kongresszus hivatalos tézisének ismételtetésével, nevezetesen azzal, hogy minden bajok oka és forrása a „személyi kultusz-ban” keresendő. Bátran kimondta azt a véleményét, hogy a hatalom elfajulása 1948-ban vette kezdetét, akkor, amikor a Rákosi terror felszámolta a magyar szocializmus demokratikus szövetségeseit. Logikus volt tehát, — miután az október 30-i szovjet nyilatkozat elismerte a szovjet és a magyar kommu-nisták forradalmat kirobbantó törvénysértéseit és hibáit — visszatérni a hibák kiindulópontja, vagyis az 1948 előtti állapo-tokhoz. Az október 30-i nyilatkozat óriási jelentőségű okmány.

A szovjet kormány ugyanis ebben ismerte el, hogy bizonyos hibák — „tévedések és erőszakoskodások” a Pravda szövege szerint — „megsértették az egyenjogúság elvét”. Egy másik bekezdés azt hangsúlyozza, hogy a szocialista országok egy-máshoz való viszonyának a nemzeti függetlenségre és egyen-jogúságra kell épülnie. A csapatok kivonására vonatkozó rendelkezéseket már említettük.

Ez a méltán történelminek nevezhető dokumentum mintegy szentesíti tehát Nagy Imre politikai nézeteit, s ha a politikai tudományoknak egy más bolygóról érkező szakembere egy-bevetné a szövegét Nagy 1955-56-ban írt Emlékiratával, köny-nyen hihetné, hogy a két irat egy szerző műve.

Az október 28-31 közötti három nap tehát olyan új politikai helyzetet teremtett Magyarországon, amely az országon belül és kívül egyaránt, a kommunista országokat is beleértve, egy-hangú helyesléssel találkozott. „Bairól” csupán a magyar, a francia, a cseh, a német s persze a moszkvai sztálinisták voltak elégedetlenek e megoldással. A másik oldalon egy maroknyi reakciós állt ellenzékben az országon belül, túl a határokon pedig a hazától elszakadt emigráció egy része s a Szabad Európa Rádió, amely akkori felelőseinek egyoldalú tájéko-zottsága és egyes szerkesztőinek jobboldali beállitottsága miatt támadta Nagy Imrét. Gerő és a Szabad Európa Rádió kezét foghattak egymással: egyikük sem ismerte fel a magyar for-radalom demokratikus és haladó jellegét, sem pedig azt, hogy az egyetlen lehetséges kiút a Nagy Imre féle megoldás. A magyar nép viszont felismerte ezt.

Nem lett volna tehát alaptalan, ha Nagy e napokban a győzelem illúziójában ringatja magát s e győzelmet egyben

személyes sikerének is tekinti. Úgy érezhette, hogy nyert ügye van szovjet oldalon is, s a nép oldalán is, hogy az ő eszméi diadalmaskodtak s hogy a maximumként remélt tisztes kompromisszumnál többet: igazi győzelmet aratott. Úgy érezhette, hogy egyszerre jó magyar hazafi s meggyőződéses kommunista tudott maradni.

Am közben, október 31-én, már megkezdődtek azok az események, amelyek a győzelmet tragédiává változtatták.

Nagy — búcsút véve Mikojántól és Szuszlovtól — nem gondolt arra, hogy a külpolitikai helyzet olyan fordulatot vehet, amely okot, vagy legalábbis ürügyet szolgáltathat a Szovjetuniónak a páfordulásra. A jelek arra mutatnak, hogy elutazásuk pillanatában a szovjet küldöttek sem számítottak ilyfajta fordulatra.

A szovjethatalom átlépi a Rubicont

Persze, nem arról van szó, hogy Nagy ne tudott volna a Közel-Keleten október 29-e óta zajló végzetes eseményekről, de megdöbbenéssel hallotta az angol-francia erők október 31-i szuezi beavatkozásának hírét. De külpolitikai koncepcióhoz híven csupán arra törekedett, hogy Magyarországot kiváltartsa a nagyhatalmak konfliktusain s nem látta azokat a világpolitikai összefüggéseket, amelyek tervét fenyegetik. Nagy tudta, mennyit szenvedett évezredes történelme során a magyarság azért, mert nem tudta távoltartani magát a nagyhatalmi viszálykodástól. Munkatársai, akik ezekben a napokban — október 31 és november 4 között — körülvették, elmondották utóbb, hogy mi volt Nagy politikai elképzelése: véghezvinni az ország demokratizálását és felszabadítását; megvédeni a koalíciós kabinetet akár „baloldali”, sztálinista, akár „jobboldali” reakciós támadási kísérletekkel szemben, megszilárdítani a kormány belső és külső tekintélyét s végül, de nem utolsó sorban: féltékeny gonddal respektálni és respektáltatni a Szovjetunióval kötött megállapodásokat.

A tények vitathatatlanul bizonyítják, hogy Nagy eleget tett a rá háruló feladatoknak.

Először: Az ország demokratizálása, felszabadulása és a nemzeti élet normális mederbe terelése folyamatban volt. Nagy Imre a választások kiírásáig ideiglenes kormányt alakított. Az élet, az utca kezdte visszanyerni szokott képét, a sztrájkolók bejelentették, hogy hétfőn, november 5-én felve-

szik a munkát. A Tribuna Ludu különtudósítója november 3-án, szombaton délből az alábbiakat jelentette telefonon lapjának: „A város teljesen nyugodt. A legfontosabb esemény az, hogy a budapesti üzemek egy része már meg is kezdte a munkát.”

Másodszor: A harc a baloldali és a jobboldali reakció ellen sikeresen folyt. Az ÁVH-sok megadták magukat s az új karhatalmi erők átadták őket az igazságügyi hatóságoknak. A sztálinizmus nagyvezérei elmenekültek. A népitételek megszüntek* és a kalandorok és újfasiszták jelentéktelen csoportjait ártalmatlanná tették.**

Még egy 1958. januári keletű hivatalos magyar kormánynyilatkozat*** is elismerte, hogy „Nagy Imre és csoportja nem akarta restaurálni a Horthy rendszert.” De talán a jugoszláv KP hivatalos lapjának, a Borba-nak különtudósítója elemezte a legjobban a belpolitikai helyzetet. November 3-án ezeket írta: „Érdekes megjegyezni, hogy mindeddig egyetlen olyan politikai platform sem született, amely elvetné a szocialista vívmányokat...”

Harmadszor: a kormány több ízben felszólította a lakosságot, hogy segítse elő a szovjet csapatok visszavonulását, megadva számukra a szükséges támogatást. Nyomatékosan kérte honfitársait, hogy lojális baráti magatartást tanúsítsanak a szovjet csapatok iránt s őrizkedjenek mindenfajta provokációnak minősíthető megnyilvánulástól.

E felszólítások — amelyek Nagy Imre népszerűségét veszélyeztethették — meghallgatásra találtak. Sem a szovjet kormány, sem Kádárék nem tudtak egyetlen olyan — egyébként számukra kívánatos — incidensre vagy „provokációra” sem hivatkozni — amellyel indokolhatták volna a szovjet beavatkozást.

E tények felsorakoztatása elengedhetetlenül szükséges a magyarországi események megértéséhez s különösen Nagy Imre magatartása tárgyilagos megítéléséhez. Az ország ugyanis

*A magyar kormány hivatalos közlése szerint a forradalom alatt elesett vagy elcsíszott kommunisták száma összesen 234. A Nagy Imre perről Párizsban kiadott Kék Könyv, Az Igazság a Nagy Imre ügyben részletesen kimutatja mennyi ebből a harcban elesett fegyveres s mily kevés az olyan, aki tényleg népitételnek esett áldozatul.

**Jellemző erre a Nagy-kormány által letartóztatott Dudás esete, akit később a Kádár-kormány bírósága halálra ítélt és kivégeztetett a törvényes kormány, vagyis a Nagy-kormány elleni fasiszta összeesküvés címén...

***Ellenforradalom Magyarországon. Budapest 1958, Kossuth Kiadó, 234 old.

sikeresen haladt a szocialista demokrácia és a belső stabilizáció felé, amikor a külső események ezt a fejlődést brutálisan megszakították.

A miskolci szabad rádió volt az első, amely — október 31-én déli 13 óra 17 perckor — jelentette, hogy új, nagyrészen páncélos szovjet alakulatok özönlenek be az országba.

Nagy Imre, miután a hírt ellenőrizte, magához kérte Andropov szovjet nagykövetet, aki meglepődve vette tudomásul a miniszterelnök közlését és felajánlotta, hogy azonnali magyarázatot kér kormányától.

Ezzel egyidejűleg Nagy — s a budapesti rádión keresztül az egész ország — értesült az egyiptomi angol-francia intervencióról. Mint tudjuk, ugyancsak október 31-én hangzott el Eisenhower elnök ama nyilatkozata, amelyben biztosította a szovjet kormányt, hogy „az Egyesült Államok nem tekinti potenciális katonai szövetségesének az új kelet-európai kormányokat”.

Nem vállalkozunk itt annak elemzésére, hogy volt-e, vagy sem összefüggés a szuezi intervenció, az Eisenhower beszéd és Magyarország második szovjet megrohanása között. Ha majd egyszer megnyílnak a szovjet titkos archívumok, a történészek fényt derítenek erre a kérdésre. De annyi bizonyos, hogy az október 31-ről november 1-re virradó éjszaka a mai történelem egyik legnagyobb és legbonyolultabb rejtélye s a történészekre vár a feladat, hogy kielemezzék azokat az okokat, amelyek a szovjet kormányt alig 24 órával emlékeztető nyilatkozatának publikálása után annak revíziójára és a csapatok visszavonására tett ígéreteinek megszegésére készítették.

De térjünk vissza Magyarországra, sőt egyenesen a minisztertanács épületébe, ahol Nagy és munkatársai az új helyzetről értesültek és ahol el kellett döntenök, mit tegyenek.

November 1-én Nagy ismét magához kérte Andropov nagykövetet, aki időközben érintkezésbe lépett Moszkvával s a szovjet csapatmozdulatokra vonatkozóan szó szerint a következő felvilágosítást adta: „Csupán egyszerű rendőri intézkedésekről van szó s egyetlen új szovjet egység sem lépte át a magyar határt”.

A riasztó hírek azonban szünet nélkül érkeztek tovább a minisztertanácshoz. November 1-én a déli órákban mintegy 16 szovjet divízió vonult fel. Meghatározott terv szerint be-

kerítették a fővárost, elfoglalták a repülőtereket és az ország más fontos stratégiai pontjait.

Nagy ismét hívta Andropovot, de a szovjet nagykövet megintcsak biztosította, hogy ezek az egységek csupán a szovjet állampolgárok repatriálását biztosítják.

A hazugság nyilvánvaló volt.

Nagy azonban nem vesztette el a fejét. Szokott nyugalommal tanulmányozni kezdte a kibontakozás lehetőségét e végzetes válságból.

Telefonon érintkezésbe akart lépni Mikojánnal. Moszkva megtagadta a kapcsolást. Ekkor táviratot küldött a szovjet Legfelsőbb Tanácshoz, magyarázatot kérve. Azonnali választ kapott, ismét Andropov közvetítésével. A Szovjetunió — hangzott a felelet — változatlanul kész folytatni a tárgyalásokat a csapatok visszavonásáról...

Az izgalmak közepette is világos volt a kép:

1./ A Szovjetunió megszegte a varsói szerződést;

2./ megtagadta kötelezettségeit és október 30-i ünnepélyes nyilatkozatát;

3./ a főváros bekerítésével, a stratégiai gócpontok megszállásával és a magyar csapatok szabad mozgásának megakadályozásával de facto megkezdte az újabb intervenciót.

Ez volt az a pillanat, amikor a Történelem a végső választásra kényszerítette Nagy Imrét. Hűnek maradni Budapesthez s egyben Moszkvához is — immár lehetetlenné vált. A szovjethatalom volt az, amely átlépte a Rubicont. Nagynak választania kellett pártja és hazája között.

Hazáját és népét választotta.

Osszehívta a kormányt s az újjáalakult kommunista párt vezetését, hogy tájékoztassa őket a helyzetről.

Nagy két javaslatot terjesztett elő annak érdekében, hogy menteni lehessen, ami még menthető: az egyik javaslat a varsói szerződés felmondása, a másik a semlegesség kinyilatkoztatása volt.*

Nagy politikai ellenfelei, sőt egyes baráti bírálói is utólag eltélték ezt a két intézkedést, azt állítva, hogy Nagy Moszkva számára elfogadhatatlan helyzetet teremtett. Hogy a Szovjetuniónak mi elfogadható s mi nem, annak megítélésére nem érezzük magunkat hivatottnak. De jogunk van megállapítani

*Az értekezlet résztvevőinek többsége — köztük Kádár és Apró — elfogadta mindkét javaslatot. Csupán Lukács György és Szántó Zoltán fejezték ki fenntartásaikat.

azt a történelmi tény, hogy nem Nagy Imre, hanem a szovjet fél sértette meg de facto a varsói szerződést, amelyet egy nappal előbb még revideálni is késznek mutatkozott. A Szovjetunió megkezdte az ország előzárását — talán egy provokációt várva, amely azonban nem következett be.

Nagy Imre szándéka — bár a Szovjetunió mind az ő, mind környezete mind pedig a megdöbben nép szemében elvesztette minden hitelét — változatlanul az volt, hogy e két intézkedéssel meggátolja a katasztrófát.

Sem a varsói szerződés felmondása — azé a varsói szerződésé, amelyet a Szovjetunió sértett meg s így tulajdonképpen nem volt már érvényben — sem pedig a semlegesség kinyilatkoztatása nem Moszkva kihívása volt, hanem épp ellenkezőleg, ésszerű intézkedés az intervenció elkerülése és a nemzeti egység megóvása érdekében.*

*Könyvünk francia nyelvű, első kiadásának megjelenése után az az ellenvetés hangzott el, hogy Moszkva ezt már korábban elfogadta, hiszen Nagy Imre október 1-én delután nyilatkozott első ízben a varsói szerződés felmondásának kérdéséről. „A mai napon — mondotta — megkezdjük a tárgyalásokat a szovjet csapatok kivonására az országból, a varsói szerződésből reánk hármló kötelezettségeink felmondásáról. Egy kis türelmet kérünk azonban tőletek /N.B. a beszéd a Kossuth Lajos téren egybegyűlt tömeg előtt hangzott el. A szerk. megj. /azt hiszem, az eredmények olyanok, hogy ezt a bizalmat megadhatjátok“. Röviddel e beszéd elhangzása után Nagy Imre külföldi úságitól előtt — a budapesti rádió kommunikéje szerint — a következőket jelentette ki: „Magyarországnak van lehetősége arra, hogy egyedül is, tehát a varsói szerződés általános felbomlása nélkül is kilépjen ebből a szövetségből és ezt az álláspontot erélyesen képviselni is fogja a megkezdődő magyar-szovjet tárgyalásokon.“

Ezekből a nyilatkozatokból világosan kitűnik:

1./ Nagy Imrének feltett szándéka volt keresztülvinni Magyarország kilépését a varsói szerződésből.

2./ az erre irányuló tárgyalások 31-én megkezdődtek, de nem fejeződtek be.

Más szóval: a tárgyalások folyamatban voltak, de a szerződés felmondása még nem volt befejezett tény s Nagy Imre e tárgyalások során óhajtotta álláspontját „erélyesen képviselni“ s keresztülvinni.

Ami Szuszlov és Mikóján álláspontját illeti: erre vonatkozó hiteles dokumentum mindaddig nem került nyilvánosságra. A magyar forradalom krónikáin ebben a vonatkozásban másodkézből szerzett információkra és saját következtetéseikre vannak utalva s ez az oka annak, hogy könyvünkben a „Mikóján-Nagy Imre egyezményt“ nem tettünk oly határozott és befejezett ténynek, amint ezt jónéhány kitűnő írótarunk tette. Mikóján és Szuszlov a legtöbb korabeli információ szerint 31-én távoztak el Budapestről, vagyis aznap, amikor Nagy Imre fent idézett bejelentései elhangzottak. De ha a szovjet küldöttek kormányuk nevében ekkor már hozzájárultak a varsói szerződés felmondásához, úgy miért nem hozta nyilvánosságra Nagy Imre ezt az örömhírt? Ne feledjük el, hogy a közvélemény egyre sürgetőbben követelte a varsói szerződés felmondását, a forradalmi tömegek óriási nyomást gyakoroltak a kormányra s Nagy Imre ekkor már megtanulta, hogy egy nap, néha egyetlen óra késés is katasztrófális következményekkel járhat. Ha tehát 31-én már a kezében lett volna a szovjet hozzájárulás, úgy aligha késlekedik még teljes 24 órán át ezzel a bejelentéssel. A varsói paktum felmondására és a semlegességre vonatkozó kormányhatározat megszületésének körülményei is azt mutatják, hogy a „Mikóján

Ne feledjük el, hogy a Szovjetunió hét esztendőn át arra alapozta s azzal indokolta megszálló politikáját a csatlós országokban, hogy meg kell gátolnia az „Atlanti blokkhoz“ való közeledésük veszélyét. A semlegesség deklarálásával azonban Nagy éppen arra adott biztosítékot, hogy Magyarország nem fog csatlakozni semmiféle a Szovjetunió ellen irányuló katonai vagy politikai szövetséghez s nem válik idegen hatalom katonai támaszpontjává.

— Nagy Imre paktum“ korántsem tekinthető valamiféle befejezett ténynek. Heltai György, a Nagy Imre kormány külügyminiszterhelyettese, „Az igazság a Nagy Imre ügyben“ című dokumentumkötetben részletesen beszámol a november 1-i drámai eseményekről. Leírásából kitűnik, hogy Nagy Imre a minisztertanács ülése előtt az MSZMP vezetéséhez elé terjesztette javaslatait, amelyekkel szemben — Lukács György és Szántó Zoltán részéről — ellenvetések hangzottak el. Ez is teljesen megmagyarázhatatlan lenne, amennyiben szovjet részről már elfogadott javaslattól lett volna szó. És végül: a szovjet-magyar viszony szempontjából is teljesen illogikus az előzetes megállapodás verziója. Ha Nagy Imrének módjában állt volna egy barátságot /vagy akár barátságtalan/ megegyezés eredményeként hírlí adni kilépésünket a varsói paktumból, úgy miért közölte volna ezt a tényt abban a drámai formában ahogyan a bejelentés november 1-én 18 óra 12 perckor a budapesti rádióban elhangzott? „Figyelem! Figyelem! Nagyfontosságú közleményt olvassunk fel — jelentette a budapesti rádió — Nagy Imre, a minisztertanács elnöke és megbízott külügyminiszter ma november 1-én magához kérte Andropov urat, a Szovjetunió magyarországi rendkívüli és meghatalmazott nagykövétét. Közölte vele, hogy a Magyar Népköztársaság kormányához hiteles értesülések újabb szovjet katonai alakulatoknak Magyarországra való bevonulásáról. Követelte ezeknek a szovjet katonai alakulatoknak haladéktalan, azonnali visszavonását. Kijelentette a szovjet nagykövetnek, hogy a magyar kormány a varsói szerződést azonnal felmondja, egyidejűleg kinyilatkoztatja Magyarország semlegességét, az Egyesült Nemzetek Szervezetéhez fordul és az ország semlegességének védelmére a négy nagyhatalom segítségét kéri.

Ez a nyilatkozat — félreérthetetlenül — a magyar kormány válasza a szovjet szerződészegésre. Szovjet hozzájárulásra, megegyezésre még csak halvány utalás sincs benne, holott ha ilyen megállapodás létezik, aligha mulasztották volna el megemlíteni a feszültség enyhítése érdekében.

Mi lehetett tehát Mikóján tényleges szerepe ebben a kérdésben? Az sem valószínű ugyanis, hogy a Mikóján beleegyezésére vonatkozó számos — és meglehetősen egybehangzó — információ téves volna. Joggal lehet tehát arra következtetni, hogy a szovjet kormány megbízottai, legalábbis Mikóján, nem zárkóztak el a magyar kormány kívánsága elől, sőt talán helyeselték is Nagy Imrének a varsói szerződésből való kilépésre és a semlegesség kinyilatkoztatására irányuló határozott szándékát. Alátámasztja ezt az is, hogy 1959 novemberében a budapesti pártkongresszus alkalmából Budapesten tartózkodó Hruscsov csaknem három éves késéssel beismerte, hogy a Politbüro kebelében megoszlottak a vélemények a magyarországi beavatkozás illetőleg. Aligha tévedünk, ha úgy hisszük, hogy Mikóján lehetett a beavatkozás fő ellenzője — az a Mikóján, akit személyében is dezavválta a szovjet agresszió.

Amennyiben tehát e következtetések alapján ítélünk szabad, úgy látjuk valahol a közéletben kell keresnünk az igazságot ebben a hallatlanul bonyolult és még sokáig felderíthetetlen kérdésben. Október 31-én, Mikóján eltávazása után Nagy Imre egy ideig — talán csak órákig — esetleg csakugyan bízott Mikóján ígéretében s békés megoldást remélt. Hogy Mikóján a szavát nem tartotta — vagy nem tarthatta — be, s Nagy Imrért, mint már annyiszor, ezúttal is becsapták, egyáltalán nem vitás. De a november 1-i nyilatkozat a varsói szerződés felmondásáról és a semlegességről már nem a szovjet ígéretekre, hanem a szovjet hűzségre volt válasza. Ez az árnyalat az, amiben eltér a véleményünk mind azokétól, akik egyszerűen Mikóján sugallatának tulajdonítják Nagy Imre lépését, mind pedig azokétól, akik a november 1-i deklarációt a szovjet fél számára elfogadhatatlannak s ezért esztelen ballépésnek minősítik. Nagy békés megegyezés révén kívánt kilépni a varsói szerződésből, erre nyújtott reményt Mikóján magatartása, de ezt akadályozta meg a szovjet kormány egyoldalú szerződészegése. Ezekután nem maradt más hátra, mint az, amit Nagy Imre tett: a szerződés felmondása és a semlegesség kinyilatkoztatása — válaszul és védekezésül a de facto megkezdett szovjet intervencióval szemben.

Ma már világos, hogy amikor Nagy országa függetlenségének védelmére megtette ezeket a végső s ha úgy tetszik kétségbeesett lépéseket, a kocka már el volt vetve.

Amikor november 3-én Szoboljev a Biztonsági Tanácsban kijelentette, hogy a szovjet csapatok beözönlésére vonatkozó állítás minden alapot nélkülöz, akkor ezek a „nemlétező” csapatok már ugrásra készen álltak a macchiavellista rutinnal gondosan előkészített agresszióra.

A szovjet kormány — annak ellenére, hogy november 3-ig semmiféle provokáció nem történt a szovjet csapatok ellen — a szovjet hadsereg főhadiszállására tárgyalni érkező magyar parlamentereket letartóztatta* s november 4-én hajnalban megindította a támadást az ellen az ország ellen, amelynek szabadságát, függetlenségét és demokratikus voltát egyaránt kétségbevonhatatlanul elismerte.

Nagy Imre még ebben a pillanatban, a fegyveres intervenció tetőfokán sem sértette meg a Szovjetuniót. Hajnali 5 óra 20 perckor felolvasott rádiónyilatkozatában nincs egyetlen olyan szó sem, amelyet úgy lehetne értelmezni, mint az imperialistákhoz intézett felhívást a fegyveres beavatkozásra:

„Itt Nagy Imre beszél, a Magyar Népköztársaság minisztertanácsának elnöke! Ma hajnalban a szovjet csapatok támadást indítottak fővárosunk ellen a nyilvánvaló szándékkal, hogy megdöntsék a törvényes magyar demokratikus kormányt. Csapataink harcban állnak! A kormány a helyén van! Ezt közlöm az ország népével és a világ közvéleményével!”

Ez a felhívás nem szorul kommentárra. Egész jelentősége benne van abban az egy szóban „csapataink”. Mert a Vörös hadseregnek ez az egykori veteránja, aki előbb volt tagja a szovjet kommunista pártnak, mint a magyarnak, hosszú éveken át a Vörös hadseregre gondolt, amikor a „mi csapatainkról” beszélt, s később se gondolt soha a magáénak olyan csapatokat, amelyek ezzel a hadsereggel szembenállnak. November 4-én hajnalban ez a szemlélet végképp a múlté lett. Nagy Imre harcra hívott az ellen a szovjet hatalom ellen, amelynek pártja egy életen át volt számára az eszme temploma.

*November 3-án a déli órákban a Parlament épületében tárgyalások kezdődtek a szovjet katonai küldöttség és a magyar kormánydelegáció között, amelynek Erdei Ferenc, Maléter Pál, Kovács István tábornok és Szücs ezredes voltak a tagjai. A szovjet küldöttség mintegy 15 oldalas részletes tervet adott át a szovjet hadsereg kivonulásának technikai feltételeiről és az ehhez szükséges magyar hatósági segítségről. Ezt a memorandumot megvitatni hívta meg a szovjet fél a magyar delegációt aznap estére a tököli szovjet főhadiszállásra...

Szentségtörését csak egy püspökéhez tudnánk hasonlítani, aki a rádió mikrofonja előtt kijelenti, hogy Isten nem létezik.

De tette mégsem szentségtörés volt, hanem választás csupán. Nagy Imre a népet választotta s hű maradt hozzá mindhaláláig.

UTÓHANG

Nagy Imre életének utolsó másfél esztendejéről nem sok hír szivárgott ki a vasszögny s a börtönök vasajtai mögül.

1956 november 4-én a koradélelőtti órákban a szovjet hadsereg páncélosai előzönlöttek Budapestet. A fegyveres ellenállás néhány bástyája ellenállt, de a várost az óriási túlerővel szemben védeni nem lehetett. Órák, vagy talán csak percek kérdése volt, hogy a kormány székhelye, a Parlament, az intervenciók kezére jusson.

Ebben a reménytelen helyzetben Nagy Imre, barátainak tanácsát követve elfogadta a budapesti jugoszláv követség által felajánlott menedékjogot. A Parlament épületéből autón a jugoszláv követségre ment Losonczy Géza államminiszter, Lukács György miniszter, Szántó Zoltán, Dónáth Ferenc /valamennyien az MSzMP intézőbizottságának tagjai/ s több más munkatársa kíséretében. Megjegyzendő, hogy Nagynak ez a lépése sem politikai barátai, sem kormányának tagjai körében nem találkozott osztatlan egyetértéssel. Sokan azt tartották volna helyesnek, ha Nagy a helyén marad, vagy illegalitásba vonul s onnan próbál valamiféle kibontakozást keresni. Annyi bizonyos, hogy átlépve a jugoszláv követség küszöbét, Nagy Imre elveszítette minden mozgási és cselekvési lehetőségét.

A jugoszláv követség-épületét szovjet páncélosok gyűrűje vette körül, s azokat, akik megkísérelték Nagy Imrét és társait a követségen felkeresni, a helyszínen letartóztatták. Bemenni tehát nem lehetett, kijönni pedig vagy Nagy Imre nem akart, vagy tanácsadói lebeszéltek erről. Így tehát gyakorlatilag megszakadt Nagy Imre kapcsolata az országgal, amelynek makacs, elszánt, hosszantartó rezisztenciája talán váratlanul is érte.

Nagy Imre — amennyire a tényeket rekonstruálni tudjuk — megpróbálta visszanyerni mozgási szabadságát és kezdeményezési lehetőségét, de sikertelenül. Menekülttársaival együtt megalakította az MSzMP intézőbizottságát, tekintette arra, hogy a héttagú vezetőségből őt a jugoszláv követségen tartózkodott. A hatodikot, Kopácsi ezredest, letartóztatták. Ez esetben azonban — s nem először a kommunista pártok tör-

ténetében — egyetlen pártvezetőségi tag nagyobb hatalommal rendelkezett, mint társai együttvéve. Ez a hetedik ... Kádár János volt. Megkísérelte Nagy Imre a kapcsolat helyreállítását politikai barátaival is. Az eredmény: néhány homályos szóbeli üzenetváltás számos közetítőn keresztül.

Időközben — jugoszláv diplomaták közvetítésével — Kádár János és társai is tárgyalásokat kezdtek Nagy Imrével, akinek pusztán létezése is elviselhetetlen volt számukra. Naponta tucatszámra áradtak a határozatok, a petíciók és a munkásküldöttségek Kádárhoz: Nagy Imre „szabad-elvonulását” és politikai rehabilitációját követelve. Tegyük hozzá: a jugoszláv házigazdák is szerették volna mielőbb megszabadulni vendégeiktől s a velük járó diplomáciai bonyodalmaktól. Tito pulai beszéde ebben a tekintetben egyértelmű volt. A jugoszláv kormány Kádár mögé állt.

A közvetítő tárgyalások során négy alternatíva vetődött fel:

- 1.) Nagy Imre kérjen biúnbocsánatot és kössön kompromisszumot Kádárral és társaival;
- 2.) Nagy Imre kérjen menedékjogot Romániától, vagy — Jugoszlávia és Lengyelország kivételével bármely más kelet-európai országtól;
- 3.) Szabad elvonulás, s visszatérés a politikai életbe minden megszerítés nélkül;
- 4.) Menedékjog Jugoszláviában.

Az első két lehetőséget Nagy utasította el, a másik kettőt Kádár.

Hosszas viták után november 21-én egy ötödik megoldásban állapodtak meg a tárgyaló felek: Nagy Imre és társai szabadon elhagyhatják a jugoszláv követség épületét és hazatérhetnek, mint magánemberek.

E megállapodás értelmében a magyar hatóságok szavatolták Nagy Imre és barátai személyi szabadságát és bántatlanságát, s hallgatólagosan későbbre halasztották az ügy politikai oldalának megtárgyalását.

Mint tudjuk: az események filmje egy hatodik változat szerint pergett le. Hogy e film szcenárióját Moszkvában készítették, — esetleg Kádárék tudta nélkül — vagy Budapesten? Ez mindmáig kiderítetlen. Annyi bizonyos, hogy a valóság a legvérmesebb detektívrengényíró fantáziáját is meghaladta.

November 22-én egy autóbusz állt meg a jugoszláv követség épülete előtt. A gépkocsiról leszálló magyar rendőrtiszt az elébesiető jugoszláv követségi tisztviselővel közölte, hogy az autóbust Műnnich miniszterelnök küldte Nagy Imre és kíséretének hazaszállítására. Utána az épületből kisiető Nagy Imre elé lépett. Vigyázzba állt, sapkájához emelte kezét... De szabályszerű jelentés helyett halkan annyit mondott: „Nem haza megyünk, Nagy elvtárs...”

A megdöbbsent Nagy visszafordult, de néhány perces tanácskozás után barátaival beszállt az autóbuszba. Senkisémet hitte, hogy amit a rendőrtiszt mond, lehetséges.

Lehetséges volt. Az autóbust hirtelen előrohanó szovjet páncélosok vették körül, szovjet tisztek szálltak be s kituskolták a hiába tiltakozó jugoszláv diplomátakat.

A Kádár-kormány másnap hivatalos kommunikében jelentette be, hogy Nagy Imre és társai saját kérésükre Romániába távoztak, ahol a román kormány menedékjogát élvezik...

Tizenkilenc hónap mulik el. A magyar közvélemény, míg hangját a terror el nem fojtja, lázong, a világ tiltakozik, a Kádár-rendszer csillapító valótlanágokat röpit a levegőbe. A száműzöttekről köszá hírek; nagynéha egy-egy semmitmondó levél a külügyminisztérium közvetítésével. Élelmiszert kérnek és ruhát. Nincsenek együtt valamennyien. Az asszonyok és gyerekek, fegyveres őrizet alatt egy magas kerítéssel övezett házban laknak — valószínűleg a romániai Szinajában, a férfiak egy része velük, maga Nagy Imre, Losonczy Gézával és Donáth Ferencsel a hírek szerint Doftanában. Jóval később, 1957 telén egyesek tudni vélik, hogy Nagy Imrét a Szovjetunióba szállították, majd onnan egy budapesti börtönbe.

Az 1958. június 17-re virradó éjszaka véget vetett minden kétségnek és minden reménynek. Az éjféli hírek után a budapesti rádió hivatalos jelentésben közölte: Nagy Imrét és társait bíróság elé állították, s elítélték. „Az ítélet jogerős. A halálos ítéleteket végrehajtották...”

A jelentés a per részleteiről mélyen hallgatott. Néhány hónappal később egy újabb hivatalos magyar dokumentum — a magyar kormány „Fehér Könyve” — közölte a per állítólagos időpontját s nyilvánosságra hozott néhány töredéket a tárgyaláson elhangzott vallomásokból.

A felháborodott világ-közvélemény és a sajtó részletesen foglalkozott e jusztizmorddal. Egy Párizsban megjelent könyv — „La vérité sur l'affaire Nagy” — ízekre szedte a vádpontokat s a gyilkosok fejére olvasta hitszegéseiket. Ennél többet azóta sem tudunk.

Mit mondhatunk még? Azt a néhány kevéssé ismert töredéket idézhetnénk Nagy Imre vallomásából, amelyet a budapesti „Fehér Könyv” közöl. Képünk megközelítőleg sem volna azonban hű és teljes, mert 19 hónapi száműzetés, börtönélet és vallatás után aligha tekinthető hitelesnek az, amit Nagy Imre és barátai egy zárt tárgyalás nyomasztoán félelmetes atmoszférájában vallani kényszerültek. A legalábbis kétes hitelű részleteknél többet mond Nagy Imre magatartása, amely a hamisítások, a csonkitások és a rágalmak sűrű homályából is kibontakozik a per anyagának olvasója előtt.

Nagy Imre megtagadta azt az utolsó szolgálatot, amelye testileg-lelkileg megtört és megalázott elődei a szovjet nagyperek vádlottaitól a magyar Rajkig és a bolgár Kosztovig eddig valamennyien megtettek.

Tizenkilenc havi börtön sem törte meg a tanáros, beteg öreg ember erkölcsi erejét. Az „új szakasz” tempós, nyugalmas reformátora, az első forradalmi napok óvatos lázadója, nem volt hajlandó magát bűnösnek vallani, nem tagadta meg elveit nem kért bűnbocsánatot.

Ez a per nem egyszerűen Nagy Imre, Maléter, Gimes, Szilágyi és Losonczy pere. Magát a magyar forradalmat akarta rajtuk keresztül a vádlottak padjára ültetni az ismeretlen/vagy talán túl jól ismert/ ügyész. Ha Nagy Imre a tárgyaláson megtagadja a magyar forradalmat, ha bűnösnek, árulónak, hittagadónak vallja magát forradalmi szerepéért: Moszkva félig visszanyerhette volna azt, amit Budapesten elveszített. Nagy látta, hogy mi forog kockán. Tudta, hogy egyetlen-szó, a legkisebb bűnbánó vallomás — és máris megfakul az a fényes nemzeti egység, amellyel a magyar forradalom beírta magát a jelenkori történelembe. Kivégezték volna Nagy Imrét és barátait akkor is, ha megteszik vádlóiknak az „utolsó szolgálatot”? Lehet, mert a pusztá létezésük is veszélyt jelentett a hatalom urai számára. De emelt fővel, bűnbánat nélkül csak egy valahová vezethetett az útjuk: a bitófához.

Amikor Nagy Imre — visszautasítva a hamis vádakat — nyugodt méltósággal vállalta a felelősséget tényleges cselekedeteiért, kétségei nem lehettek. Tudnia kellett, hogy ezzel kimondta önmaga felett a halálos ítéletet.

Ha élete kérdőjel volt — a halála válasz.

Ha kezdetben nem értette népe forradalmát, amelynek kissé akaratlanul vezére lett — a halálban eggyé vált vele.

Nem áldozatként pusztult el. Eszméiért adta életét.

Úgy hisszük joggal mondjuk ki a legnagyobb szót e vívódó éltű férfiről: hős volt a halálban.

HELYESBÍTÉSEK ÉS KIEGÉSZÍTÉSEK

Nagy Imre életrajzi adataihoz:

Nagy Imre 1996. június 6-án született Kaposváron, Somogy megyében. Családja a szomszédos Ötvöskónyi faluba való. Apja Nagy József szegényparaszti, egy időben alispáni szolgálta, majd posta szerelő volt.

1925. november 28-án Nagy Imre házasságot kötött Égető Máriával, a hódmezővásárhelyi eredetű Égető János leányával. Égető János szociáldemokrata munkás, mozgalmi ember, a szociáldemokrata párt kaposvári szervezetének tagja és pénztárosa volt. Nagy Imre és Égető Mária házasságából egyetlen leánygyermek származott, Nagy Alexandra, Erzsébet, férjezett Jánosi Ferencné.

Az első világháború alatt Nagy Imre orosz hadifogságba esett. Fogságát a Bajkál tó vidékén töltötte, ahol pallérként dolgozott, majd a Vörös hadseregbe lépett. A forradalmi hadműveletek során Kolcsak tábornok csapatai, valamint a Cseh Légő ellen harcolt. 1918-ban belépett a szovjet kommunista pártba a Bajkál-Lén körzetben. Hazatérésének pontos időpontja ismeretlen: 1922 vagy 1923.

Részt vett a Magyarországi Szocialista Munkáspárt, az úgynevezett « Vági párt » tevékenységében, amiért börtönbüntetésre ítélték.

A Kommunisták Magyarországi Pártja II. kongresszusa, amelyre Nagy Imre részt vett, nem Bécsben zajlott le, mint ezt tévesen írjuk (8. old.), hanem a Moszkva környéki Aprelovka-ban. Nagy több fiatal magyar kommunista munkással együtt, valószínűleg 1930 februárjában, valamivel a kongresszus kezdete előtt érkezett Moszkvába, mint kongresszusi küldött, nem pedig, mint tévesen írjuk (ugyancsak 8. o.), revizionista nézeteinek megbírálása végett. A moszkvai Agrártudományi Intézetben előbb Buhárin, majd bolgár Kolarov vezetése alatt dolgozott. Onnan, valószínűleg 1937-ben, a Statisztikai Hivatalba került. 1938. tavaszán letartóztaták, de rövidesen szabadon engedték.

A Nagy-család Moszkvában egy Frunze-téri két szobás lakásban, egyik szobájában lakott.

Nagy Imre számos cikke, a többi közt a « Sarló és Kalapács »-ban, Somogyi vagy Pór írói név alatt jelent meg.

1941-ben behívták katonai szolgálatra, ejtőernyős kiképzésre. Onnan a magyar nyelvű Kossuth Rádióhoz vezényelték, Tbiliszi-be, majd 1943-ban Moszkvába. Családja közben Tomszkban, majd Kujbisevben tartózkodott.

A IV. részhez:

Nagy Imre 1956. október 23-án este, a Parlament erkélyén tartott rövid beszéde után, mint írjuk (127. old.), a Pártközpont Akadémia utcai székházába ment át. Losonczy Géza és Donáth Ferenc azonban akkor nem volt Nagy társaságában. Mindketten másnap, 24-én szerdán, a rádióból értesültek arról, hogy a Központi Vezetőség kooptálta őket és csupán 25-én jutottak be, Vásárhelyi Miklóssal együtt, a pártközpont épületébe. Losonczy és Donáth, mivel nem értettek egyet az események ellenforradalmi jellegű megítélésében, nem kívántak ilyen körülmények között a Központi Vezetőségben tevékenykedni. Nagy Imrével csak röviden tudtak tárgyalni. Nagy ekkor még kitartott álláspontja mellett, hogy a felkelést mindenekelőtt le kell törni. Losonczy és Donáth ezek után lemondó nyilatkozatot óhajtottak tenni, majd Gerő lemondása után részt vettek a Központi Vezetőség ülésén. Itt a forradalmi mozgalom letörésére vonatkozó határozatok ellen szavaztak, majd elhagyták a pártközpontot. A pártvezetőség ezekben a napokban, egészen október 28-ig, mit sem változtatott álláspontján az ostromállapotot, a statáriumot és a helyszínen lévő szovjet csapatok beavatkozását illetően. Október 27-én, szombaton még a felkelők elleni általános támadás előkészületei folytak, amelyről egybehangzó információkkal nem rendelkezünk. A forradalom után a pártvezetés, maga Kádár is személy szerint Nagy Imrére hárította a felelősséget az általános ellentámadás leállításáért. Más értesülések szerint nem Nagy, hanem a katonai vezetés ellenezte a támadást, megfelelő erők híján. Nagy Imre, mint írjuk (133-138. old.), megértőbb és békéltetőbb hangot ütött meg rádiónyilatkozataiban, mint a régi sztalinista pártvezetők, de a párt székházát 26-án még nem hagyta el, mint ezt tévesen jelezzük (138. old.), hanem csupán

két nappal később, 28-án. Ezen a napon, este 17 óra 25 perctől kezdve közvetített rádióbeszédében a forradalmat « egész népünkkel átfogó és eggyé forrasztó nemzeti demokratikus mozgalom »-nak minősítette. Legközvetlenebb politikai barátai, mint Losonczy Donáth, Vásárhelyi, Gimes, akik ebben az irányban próbálták — eleinte kevés sikerrel — befolyásolni, csupán ettől kezdve vállalták a teljes együttműködést (lásd 140. old.).

Az első kiadás Utóhangjához:

Munkánk a Nagy Imre és vádlott társai elleni per lefolyása nem tárgyalja, csupán néhány utalást tesz rá az Utóhangban (154-158. o.). E hiány pótlására a jelen kiadásban sem vállalkozhatunk. Az 1958-59-ben több nyelven, így — Londonban — magyarul közzétett « Az igazság a Nagy Imre perben » című munka nyilvánosságra hozta a legfontosabb hozzáférhető dokumentumokat és azok elemzését. Ez a kiadvány nem szorul lényegbe vágó helyesbítésre. Megjegyzendő azonban, hogy a per lefolyását pontosan a részletekbe menően mindmáig egyetlen munka sem tárgyalja. Magyar hatóságok által a per után kiadott « Fehér könyv » mindenekelőtt a vádlottak bűnösségét szándékozott bizonyítani, a tények elferdítésével, tendenciózus válogatásával és csoportosításával. A pert túlélő vádlottak ekkor még börtönben ültek. Személyes információk, vagy hitelt érdemlő visszaemlékezések még ezek után is sokáig, csaknem két évtizedig nem álltak a történetírók rendelkezésére. A per hivatalos anyaga (kihallgatási és tárgyalási jegyzőkönyvek, tanúvallomások, politikai döntések) mindmáig ismeretlenek.

Nagy Imre magatartását illetően azonban többé-kevésbé világos összképet alkothatunk. Nagy, attól kezdve, hogy a jugoszláv követségen nyert menedékjogot, majd Romániában volt deportálva, egészen a perig, sőt az utolsó szó jogáig, vagyis az első perctől az utolsóig, következetesen elutasította a vádlott szerepét. Meggyezésre csak elvei fenntartása mellett lett volna hajlandó. Az ügy első szakaszában, vagyis a per előtt Kádár és Münnich részéről több ízben kompromisszumos együttműködésre kapott felszólításokat. Ezeket elutasította. A per előkészületei és a tárgyalások sorát

politikájáért mindvégig vállalta a felelősséget, a hamis vádakat visszautasította, ezen túlmenően pedig nem volt hajlandó sem vallani, sem nyilatkozni. Alapvető álláspontja, amennyire ez rekonstruálható, az volt, hogy minden téren a legalitás keretein belül járt el. Semmiféle illegális csoportosulásban, még kevésbé összeesküvésben nem vett részt, — amint ezt egyébként minden tényanyag és értesülés egybehangzóan igazolja. Kormányfői intézkedései a kormánytagok, valamint a párt illetékes személyiségeinek tudtával és jóváhagyásával történtek. Megjegyzendő, hogy a vizsgálat során a kihallgatók több ízben utaltak Kádár János felelősségére, vagyis, az ő szempontjuk szerint, bűnrészességére.

Megjegyzendő továbbá, hogy egy történelmi szempontból perdöntő mozzanat mindmáig homályban maradt. Nem tudni, hogy Nagy Imre hogyan értékelte Mikojánnal és Szuszlovval két ízben folytatott tárgyalásait. Amennyiben a szovjet megbízottak — amint ezt a korabeli tanúk egybehangzóan állítják — jóváhagyták Nagy kormányalakítási döntéseit, a felkelőkkel való kiegyezését, valamint a Varsói Paktum felmondására irányuló tárgyalások megindítását, a forradalmi kormány miniszterelnöke nemcsak magyar szempontból állt a törvényesség talaján, hanem a szovjet-magyar kapcsolatok terén is kifogástalan korrektséggel járt el. Egyoldalú döntést mindaddig nem hozott, amíg a szovjet fél szószerzőse törésre nem vitte a helyzetet.

Nagy Imre következetessége tehát két tényezőtől ered. Politikai tevékenységét minden tekintetben törvényesnek tekintette. a magyar nép, a törvényes kormányzat, az illetékes pártvezetés, és végül a Szovjetunió hivatalos megbízottainak jóváhagyásával hozta döntéseit. Erkölcsei szilárdsága pedig abban mutatkozott meg, hogy nem volt hajlandó az eseményeket «áthangolni», s ezzel, esetleg saját életét mentve, a forradalmat elítélni és a szovjet beavatkozást igazolni. Nagy Imrét ezért ítélték halálra.

A per törvényességét Nagy Imre nem ismerte el. Kijelentette, hogy ügyében a történelem és a munkásmozgalom fog dönten. Az utolsó szó jogáról lemondott. Kegyelmet nem kért.

Kivégzésének dátuma: az azóta rendelkezésre álló adatok szerint Nagy Imrét és két vádlott-társát (Maléter Pált és Gimes Mik-

lóst) az ítélet kihirdetése után néhány órával, 1958. június 16-án hajnalban végezték ki (s nem 17-én, ahogy ezt könyvünk első oldalain írjuk).

Források és tanulmányok

Könyvünk francia kiadásának irodalomjegyzéke felsorolja általunk tanulmányozott forrásokat. Százegynéhány dokumentum kiadvány, újság és folyóirat, közel 50 történelmi munka és tanulmány szerepel benne, valamint Nagy Imre írásainak hozzávetőleg teljes jegyzéke. A magyar forradalom bibliográfiája azóta jelentősen bővült: a jelentős forráskiadványok száma több száz, a teljes irodalomjegyzék több ezer címre rúg. A jelen kiadás rövidre szabott terjedelme nem teszi lehetővé, hogy hasznos irodalmi áttekintést nyújtsunk, de bibliográfiai bevezetésként haszonnal forgatható B. Lomax tanulmánya. (Magyar Füzetek, 9/10, 217-241. old.).

TARTALOMJEGYZÉK

IV.
1921

Előszó a második magyar kiadáshoz 1
Előszó az első magyar kiadáshoz 3
Nagy Imre életrajza 6

I. RÉSZ

A sors embere 23
A reformkor 33
Egy férfi sorsa 55

II. RÉSZ

Az ellenállás élen 69
A « Nagy Imre csoport » 82

III. RÉSZ

A forradalom előjátéka 103

IV. RÉSZ

A néplázadástól a nemzeti felkelésig 119
A győzelemtől a bukásig 142
Utóhang 154

Helyesbítések és kiegészítések (1983) 159

A 124458

MAGYAR FÜZETEK (1978-1983)

- 1 *A mozgástérrel.* Megjelent 1978 nyarán (*kifogyott*).
- 2 « *Mit ér a kéziratok iródom, ha magyar?* » Megjelent 1978 telén (*kifogyott*).
- 3 « *Mit kelet-európaik...* » Megjelent 1979 nyarán (*kifogyott*).
- 4 *Bibó István: Válogatott írások* (1979 szeptember).
- 5 « *Kisebbségben* » Írások Erdélyről (1979 december).
- 6 « *A létező kecske. Dialógusok a mozgástérrel.* » (1980 június)
- 7 « *A lengyel földindulás* » (1980 december).
- 8 « *A stabilitás vége?* » (1981 április, *kifogyott*).
- 9/10 « *1956* ». Magyar és külföldi szerzők közreműködésével, a ENSZ kibővíthetőségének összefoglaló jelentésével (1980 október).
- 11 « *A magyar kérdés. Kelet-Európa jövője.* » Bence György és Kis János, Tamás Gáspár Miklós, Claude Lefort, Kendi Péter szövegei, a « Szolidaritás » Programja (1982 július).
- 12 *Republikánus elemelkedések* (1983)

MAGYAR FÜZETEK KÖNYVEI

- 1 *Harszti Miklós: Darab bér.*
- 2 *Konrád György: Az autonómia kísértése.* Kelet-nyugati útgondolatok 1977-1979.
- 3 *Kenedi János: Tied az ország, magadnak építed...*
- 4 *Szlovákiai jelentés – A magyar kisebbség állapota.*
- 5 *Bence György és Kis János (Marc Rakovskij): A szovjet típusú társadalom marxista szemme (Előkészületben.)*
- 6 *Jászi Oszkár: Bolsevizmus és demokrácia: (Előkészületben.)*
- 7 *Zsille Zoltán: Egy önhitt történet (Előkészületben.)*

ADALÉKOK AZ ÚJABBKORI MAGYAR TÖRTÉNELEMHEZ

Bill Lomax: Magyarország 1956-ban.